सनातनजैनग्रंथमाला।

५

आचार्यवर्य्य श्रीगुणनंदिविरचिता

जैनेन्द्रप्रक्रिया।

६—१२

संपादकः—

श्रीलालजैन व्याकरणशास्त्री।

प्रकाशकः—

पन्नालालजैनमंत्री भारतीयजैनसिद्धांतप्रकाशिनीसंस्था काशी

मुद्रकः—

अलोपीप्रसादः ई. जे. लाजर्समेडिकलहालयंत्रालयाध्यक्षः
गौरीशंकरलालश्चचन्द्रप्रभायंत्रालयस्य व्यवस्थापकश्च।

वीरनिर्वाण संवत् २४४१। ईस्वी सन् १९१४।

प्रथमावृत्तिः] [मूल्यं सार्द्धरूप्यकं।

प्रस्ताव।

सत्स्वपि नैकविधेषु व्याकरणशास्त्रेषु कथंचिच्छन्दासिद्धिमवधार-यत्सु पाणिनीयमुग्धबोधादिषु यदिदं प्रकाशपदमानीतन्तत्रास्यापरि-शीलितमत्तीषिप्रवेष्टव्यत्वाखिलाङ्गसौंदर्यादिगुणगण विहाय नो निमि-त्तान्तरं। तदेवेदं व्याकरणशिरोमणीयमानं व्याकरण यद्विरच-यितृविषये श्रीबोपदेवनिर्मितधातुपाठे दरीदृश्यते वाचोयुक्तिरियं—

इंद्रश्चंद्रः काशकृत्स्नापिशलीशाकटायनाः।
पाणिन्यामरजैनेन्द्रा जयंत्यष्टादिशाब्दिकाः॥

अस्ति यथार्थनामास्य शब्दार्णवस्तथाप्येतन्निर्मातुर्देवनंदिपूज्यपाद जिनेंद्रबुद्ध्यादिनैकाभिधया प्रकाश्यमानतयैनजैनेंद्रमित्याचक्षते लोकाः।

यदिदमायाति दृष्टिपथमधुना भवतां प्रथरत्नं, वर्तते तदस्यैव जैनें-द्राभिधयाभिधीयमानस्य शब्दार्णवव्याकरणस्य शाकटायनादिप्रक्रियां-तरपुरातनतमेयं प्रक्रिया। संस्कृतप्रविविक्षूणामल्पमतीनामपि सुकरः प्रवेशोऽध्ययनेनास्याः। लघुरपीयमावहति सामान्यकार्यकरमखिलसूत्र-संदोहभरं। केवलामपीमामधीयतामाशु भवति सुदुस्तरोपि संस्कृ-तमहोदधिस्सुखेनैव क्षणेकतरः। प्रवेशयति चेयमखिलटीकासु यत्र तत्रोपलभ्यमानासु शब्दार्णवचांद्रिकाप्रभृतिषु सारल्येन। कृतश्चा-चार्येणास्यां प्रकरणविभागः संधिनामसमासहृदंतमिङतकृदंतेति षोढा। तथा चोक्तं—

१ यो देवनंदिप्रथमाभिधानो बुद्ध्या महत्या स जिनेंद्रबुद्धिः।
श्रीपूज्यपादोऽजनि देवताभिर्यत्पूजितं पादयुगं तदीयं॥

सन्धेर्नाम्नः समासस्य तद्धितेर्मिङ्कृतोरपि ।
संक्षेपादज्ञसंज्ञप्त्यै प्रक्रियामवतारये ॥ १ ॥

विषयाणामेषामेतादृश्यवतारिता प्रक्रियाऽऽचार्यवरेण यथा सतत्प्रयुज्यमानाना तेषां न कस्यचिदवशेषो यो हि नोदाहृतोऽस्यां। उपलभ्यते चास्यां प्रक्रियांतरानुपलभ्यमाना सुसमीचीनानर्घा रीतिर्यदुदाहृतीः सौगम्याय सन्धिषु पूर्वावस्थाः षड्लिंगे शब्दोत्पादका धातवस्तथाश्चाजतहलताशेषशब्दाः समासे विग्रहास्तद्धिते सार्थप्रत्यया मिङ्न्ते धातूना सर्वरूपाणि कृदते चार्थपुरस्सरमुख्यमुख्यविषयाः । नास्ति कश्चिदवशिष्टोऽजतेषु हलतेषु वा शब्दो यस्य नोदाहृता रूपनयनरीतिः। एवमतिहितकारिण्याः निखिलव्याकरणाङ्गसुशोभितायाश्चास्या कर्ता सुगृहीतनामधेयो महनीयपादो श्रीमदाचार्यवरो गुणनदी कदा धरामडलमिम मंडयामास स्वशरीरमंडनेनेति न पार्यते निर्णेतु जैनेतिहासप्राप्त्यप्राप्तितयेति महद्दुःखेनावच्यते, परं तथापि नदिसघपट्टावलिलेखमनुसृत्य शक्यते वक्तु यदनेनाचार्यवरेण जैनेंद्रसूत्रपाठनिर्मातुः पूज्यपादपूज्यपादाचार्यशिष्यशिष्येण भाव्य। तदनुसारतोऽस्य समयोपि ३९८ तमे संवत्सरे संभाव्यते ।

नासीत्सच्चोत्तरखंडे भारतस्यास्याः सर्वोपकारिण्याः प्रक्रियायाः प्राक् प्रकाशनात्। अलाभ्यत्र संध्यादिपंचवस्तुसमन्वितान्वितार्था पंचवस्तु नाम्नी लघीयसी प्रक्रिया सा हि न व्याकरणसर्वस्वप्रदीपिका छात्रजनातिहितकारिणीत्यतो माध्ययनाध्यापने प्राचरत् , नापि प्राचारयत प्रचारकैः। समवलोक्य चेमामेतादृशीमन्याञ्चाचार्यकृतामनुपलभ्यमानामुद्दिधीर्षुर्जैनेंद्रव्याकरणं लब्धवर्णसदोहस्सांप्रातिकपडितसाहाय्येनाभिनवां प्रक्रियामुदचिकीर्षत्। परं न तत्र सततं विघ्नव्यूहव्याहन्यमानतया साफल्यमुपेयिवान् । अत्रांतराल एवाश्रांतपरिश्रमणोद्दिधीर्षवो

जैनांकितं पुरातनं वाङ्मयं तदुन्नयदत्तसर्वस्वाः पूज्यतम पं० **पन्नालाल** **बाकलीवालाः** दक्षिणप्रांतस्थविद्वच्छ्रेष्ठ के. **कुमारैया** महाशयसाहाय्येन तालपत्रस्थकार्णाटिकलिपिलिखितामेनां प्रक्रियामुपालभतातिश्रमेण। विलोक्य चैनामुपयोगिनीं तदभावाभावनिष्पादनसमर्थां प्रकाशयितुमनसो मां कर्णाटकलिपिमध्येतुं प्रैरयन्। माननीयो गुरूणामनुग्रहः, इत्यवहितचेतसा मयापि विहितो यत्नो गरीयसायासेन, अवाप्नुवञ्चातिसाफल्यमराभि च नागरीलिपिप्रतिच्छचमानां तां कर्तुम्। समपादि च तेनैवैकपुस्तकेन बहुकालमतो नाशक्नुवमङ्कान्प्रदातुं सूत्रसंख्यासख्यापकान्, अवशिष्टा च शंकितस्थलबहुलताऽऽक्षरसाम्यान्नवलिपिसंप्रवेशात्पुस्तकैक्याच्च। गते चानल्पसमये तैरेव पं० के. कुमारैयामहोदयैरनुग्रहवशतया प्रेषितं पुस्तकांतरं। परं नासीत्तच्छुद्धमासीच्चास्यैवानुकृतिरिति न साहाय्यमवाप्तं तेन। तदन्तरे **बाबू चंद्रसेन** जैनवैद्यमहोदयैः **शब्दार्णवचंद्रिका**स्यैवलघुवृत्तिरनुगृह्य प्रेषिता। सासीदतीव शुद्धा प्राचीनतमा चेति महत्साहाय्यमवाप्तमिति चिरमनुगृहीतास्तेषां। समभाप्ततां विद्याभिवृद्धिमेतेषामुपरि विनिवेदितमहाशयानां नो विस्मरिष्यामो महदेतदुपकारभरम्। कालनिर्णयादिकं चाचार्यवरदेवनंदिपादानां प्रकाशयिष्यामो यथासाधनं शब्दार्णवचंद्रिकाप्रस्तावनोल्लिखसमये।

समुपलभ्यंते चास्य जैनेंद्र (शब्दार्णव) व्याकरणस्य निम्नलिखितानि व्याख्यानादीन्यधुना—

१ पंचवस्तु—(लघुजैनेंद्र)—लघुकौमुदीसदृशी लघीयसी प्रक्रियैषा।

२। जैनेंद्रप्रक्रिया—(लघुः) आचार्यवरगुणनंदि विरचिता नातिलघ्वी संस्कृतपिपाठिषुमहोपकर्त्री प्रक्रियातो मुद्रापितेयमखिलटीकातः प्राक्।

३ । **जैनेंद्रप्रक्रिया**—(गरीयसी) श्रीमद्विद्वच्छिरोमणि पं० वंशीधरमहानुभावैर्विरचिता सिद्धांतकौमुदीस्पृहमाणातिमहती प्रक्रियेयमपि मुद्राप्यते तैरेव शोलापुरनगरे।

४ । **शब्दार्णवचंद्रिका**—(जैनेंद्रलघुवृत्तिः) श्रीमदाचार्यवरश्रीसोमदेवसूरिविरचिता निखिलसूत्रार्थप्रकटनकरी नातिमहती वृत्तिरियमपि मुद्राप्यतेऽत्र ।

५ । **जैनेंद्रमहावृत्तिः**—श्रीमदाचार्य—**अभयनंदि**विरचिता पाणिनीयकाशिकावृत्तितोपि महद्व्याख्यानदीपिका । मुद्राप्यते काश्यामन्यत्र ।

। **न्यासः**—श्रूयते समुपलब्धिर्दक्षिणप्रान्तेऽस्य । प्रयत्यते तदुपलब्धये ।

विरम्यते चांतेर्थयित्वाखिलमहाशयपुरस्तात् प्रमादविहिताशुद्धीः क्षन्तुं नतिपुरस्सरमावेद्य चेदमिति शम् ।

गच्छतस्स्खलन क्वापि भवत्येव प्रमादतः ।
हसति दुर्जनास्तत्र समादधति सज्जनाः ॥

विदुषामनुचरः
श्रीलालजैनः ।

परिशिष्ट नं. १

९० तमपृष्ठस्य च्युतपाठः ।

शुनः । शुना । श्वभ्या । श्वभिरित्यादि । तथा युवन् मघवन् शब्दयोरप्युशि कृते दीर्घे भवतः । यूनः । यूना । युवभ्यामित्यादि । मघोनः । मघोना । मघवभ्यामित्यादि नेयं । करिन् शब्दस्य भेदः । ततः स्वादयः । इन्हन्नित्यादौ वर्तमाने—

२८८(क) सौ । ४ । ४ । १० । इन्नादीनां किवर्जिते सौ दीर्घः कृति । करी । करिणौ । करिणः । हे करिन् । हे करिणौ । हे करिणः । करिणं । करिणौ । करिणः । इत्यादि । तथा हस्तिन् शिखिन् गामिनित्येवमादयः । पथिन् शब्दस्य भेदः "सावनडुहः" इत्यधिकृत्य—

२८८ (ख) पथिमथ्यृभुक्षणामात् । ५ । १ । ६६ । पथिन् मथिन् ऋभुक्षिन् इत्येतेषामाकारादेशो भवति सौ परतः । सोरित्वविसर्जनीयौ ।

२८८ (ग) एर्धे । ५ । १ । ६७ । पथ्यादीनामवयवस्येकारस्याकारादेशो भवति धे परतः ।

२८८ (घ) थो न्थः । ५ । १ । ६८ । पथ्यादीनां थकारस्य स्थाने न्थो भवति धे परतः । पन्थाः । पन्थानौ । पन्थानः । हे पन्थाः । हे पन्थानौ । हे पन्थानः । पन्थानं । पन्थानौ । शसादौ-

परिशिष्ट नं. २

४२ तमस्यच्युतपाठः

६६ (क) इयनप्सुदर्भ । १ । १ । ३२ । इअनप्सुदर्भ ... घसञ्ज्ञं भवति ।

शुद्ध्यशुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठांकाः	पंक्तयः	अशुद्धिः	शुद्धिः
६	७	हकाराद्वार्जित	हकाराज्वार्जित
८	८	,,	,,
१३	६	व्यंत्यादचः	व्यंत्याद्यचः
१६	९	झयः (वृत्तिः)	पदांतादुत्तरस्य हकारस्य पूर्वस्व वा भवति
१७	८	क्रुड्क्शेते	क्रुङ्क्शेते
२१	२१	कष्फडिकः	कष्षडिकः
३४	१	जशः शी	जसः शी
३९	६	च कृतेऽय-	चाकृतेऽय-
,,	१८	सर्वशब्दवत्	धर्मशब्दवत्
४३	३	मुनीं	मुनिं
४४	१७	मृदः परस्य	मृदः पदस्य
४६	१७	क उप्	क इल् ?
४७	१६	गिनाक्	गिवाक्
५२	१८	एवं मातृ	एव भ्रातृ
५५	१९	ग्गैशब्दः	ग्लौशब्दः
५७	१८	हे जरसे	हे जरसौ
५८	१२	उत्तर—	अंतर—
६१	१३	मोरघ—	गौरव—
६६	१२	चमूजमू	चमूजनू

पृष्ठांकाः	पंक्तयः	अशुद्धिः	शुद्धिः
,,	१३	भ्रूमेश्चेड्—	भ्रमेश्च ड:
,,	१५	हे भ्रोरि—	हे भ्रूरि—
६९	८	अनेक—	नैक
७१	१०	दध्यक्षोऽनङ्	दध्यक्ष्णोऽनङ्
७५	६	मित्रद्रुक्	मित्रध्रुक्
८२	७	डकारांतः प्राड्शब्द	ढकारांतः प्रौढ् शब्दः।
८३	१	स्रृग्	स्रग्
८५	१०	विकिड	विक्रीढ्
,,	,,	कृड्	क्रीड्
८८	२१	उद उत्तरस्य	उद उत्तरस्य भस्य
९०	१७	नुंम् भवति	नुम् अखं च न भवति
,,	२०	प्रैत्यादि	प्रत्यादि
९१	२०	स्महतौ	स्महतोः
९७	१३	लकारजकारां—	लकारभकारा—
१०१	१	गर्दप् । गर्दव्	गर्धप् । गर्धव्
१०५	४	भ्यसोऽत्	भ्योऽसोऽत्
१०९	१३	कृतमित्यादिना गिनि-	कृकम्यादिना सिनिप्रत्ययः
११३	१२	गुणोक्तोरु	गुणोक्तेरु
,,	१४	पृद्धुः पृद्वी	पृथुः पृथ्वी
११८	५	द्विरक्तैरधोऽगिः	द्विरक्तैरधोभिः
११९	१३	गार्गः	गार्ग्यः
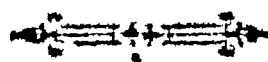
श्रीपूज्यपादाय नमः ।

सनातनजैनग्रंथमाला ।

५

आचार्यवर्य श्रीगुणनंदिविरचिता

जैनेंद्रप्रक्रिया ।

सर्वज्ञाय नमस्तस्मै वीतक्लेशाय शांतये ।
येन भव्यात्मनश्चेतस्तमस्तोमश्चिकित्सितः ॥ १ ॥

अथ प्रत्याहारक्रमोऽनुवर्ण्यते—

अ इ उ ण् । ऋक् । ए ओ ङ् । ऐ औ च् । ह य व र ल ण् । ञ म ङ ण न म् । झ भ ञ् । घ ढ ध ष् । ज ब ग ड द श् । ख फ छ ठ थ च ट त व् । क प य् । श ष स अं अः ॅक ॅप र् । हल् । इति प्रत्याहारसूत्राणि[1] । उक्तं च—

स्युस्त्रयोदशसूत्राणि तावंतश्चानुबंधकाः ।
षट् चत्वारिंशतो वर्णाः प्रत्याहारस्य संग्रहे ॥

इति सर्वे वर्णाः अलित्युच्यते । तत्कथं—

१ । महावृत्तिपंचवस्त्वादिषु पाणिनीयप्रत्याहारसूत्रवत्प्रत्याहारसूत्राणि वर्तंते ।

१ । **सात्मेतादिः**[१] । १ । १ । इता सहोच्चार्यमाणो-वर्णः समुदायो वा आदिभूतस्तन्मध्यपतितानां संज्ञा भवत्यात्मना सह । कथमित्संज्ञा—

२ । **अप्रयोगीत्**[२] । १ । २ । इह शास्त्रे संव्यवहाराय-योपदिश्यमानो वर्णः समुदायो वा यो लौकिकशब्दप्रयोगे न श्रूयते स इत्संज्ञो भवति । शास्त्रे कार्यार्थमापद्यमानो लोके चाश्र-यमाणो यः स इत्संज्ञो भवति इत्यर्थः । एवं अच् हल् वल् इत्यादयो योज्याः । यस्येत्संज्ञा तस्य लोपः । कथं पुनरिहानु-पदिष्टा द्विमात्रत्रिमात्रा दीर्घप्लुता गृह्यंते । स्वग्रहणात् । कथं—

३ । **स्वस्याभाव्योऽत्परोऽणुदित्**[३] । १ । १ । अण् च उदिच्च गृह्यमाणः स्वस्य ग्राहको भवति आत्मना सह भाव्यं तपरं च वर्जयित्वा । इत्यणा द्वित्रिमात्राणां ग्रहणं भवति । कोऽयं भाव्यः—

> आदेशः प्रत्ययश्चैव कटमितो हि लक्षणे ।
> भाव्यशब्देन पंचैते कथ्यंते देवनंदिभिः ॥

तपरं किं नाम—

> तात्परं च तत्पूर्वं च स्वं न गृह्णात्यणां कुलं ।
> विग्रहद्वयसंकल्पाद्यथाऽदेऽकेचिति स्मृतौ ॥

---

१ । अस्य स्थाने महावृत्तौ अंत्येनेतादिः । १ । १ । ७३ । इति सूत्रमुपलभ्यते । २ अस्य स्थाने महावृत्तौ कार्यायोऽप्रयोगीत् । १ । २ । ३ । इति सूत्रं वर्त्तते । ३ अस्य स्थाने महावृत्तौ अणुदि-त्स्वस्यात्मनाऽभाव्योऽतपरः । १ । १ । ७२ । इति सूत्रं दृश्यम् ।

किं पुनः स्वं नाम—

४ । सस्थानक्रियं स्वं । १ । १ । यस्य वर्णस्य स्थानं क्रिया च येन वर्णेन समानं भवति स तेन तुल्यस्थानक्रियत्वात्स्वसंज्ञो भवति । किं पुनः स्थानं—वर्णानामुत्पत्तेरधिकरणभावं बिभ्राणः शरीरावयवः स्थानं । तदष्टधा । तद्यथा-कंठताल्वोष्ठमूर्द्धदंतोरोजिह्वामूलनासिकमिति । आह च—

अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कंठः शिरस्तथा ।
जिह्वामूलं च दंताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च ॥

का वा क्रिया—तेषामेव वर्णानामुत्पत्तावात्मनः प्रयत्नविशेषपूर्वकः परिस्पंदरूपः कंठादीनां प्रवृत्तिविशेष क्रिया । सा चतुर्धा--स्पृष्टता, ईषत्स्पृष्टता, विवृतता, ईषद्विवृतता चेति । कस्य पुनः किं स्थानं का वा क्रिया—अकुहविसर्जनीयजिह्वामूलीयाः कंठ्याः । कुर्जिह्वामूली । हविसर्जनीयौ उरस्यौ । जिह्वामूलीयो जिह्व्यः । सर्वमुखस्थानमवर्णमित्येके । इ ए ऐ चु यशास्तालव्याः । ए ऐ कंठतालव्यावित्येके । उ ओ औ पूपध्मानीया ओष्ठ्याः । ओ औ कंठ्यौष्ठ्यावित्येके । ऋटुरषा मूर्धन्याः । रेफो दंतमूल इत्येके । ऌतुलसा दंत्याः । वो दंत्योष्ठ्यः । सृक्वस्थानमित्येके । नासिक्यो ऽनुस्वारः । कंठ्यनासिक्य इत्येके । तथा स्पृष्टं करणं ककारादिमकारांतानां पंच पंच भूत्वा पंचवर्गसंज्ञानां । ईषत्स्पृष्टं यरलवानामतःस्थसंज्ञकानां । विवृतमचां । ए ओ विवृततरौ । ताभ्यामै औ । ताभ्यामवर्णः । ईषद्विवृतं शषसहानामूष्मसंज्ञकानां । संवृतं नामकरणं पंचममवर्णस्येत्येके । तथाह—

वर्गेषु स्पृष्टमंतःस्थेष्वीषच्च विवृतं त्वचि ।
ईषच्चोष्मस्ववर्णो च संवृतं करणं विदुः ॥

इति स्वग्रहणविभागः। तत्र अ इति प्रसंज्ञाकारः । उदात्ता-नुदात्तस्वरितश्चेति त्रिप्रकारः । पुनरपि प्रत्येकं ङसंज्ञकोऽङ-संज्ञकश्चेति द्विप्रभेदः । इति षोढा । एवं दीरेवं पः । इत्येवमष्टा-दशात्मकमवर्णं ब्रुवते । आह च—

प्रदीपाख्यप्रभेदाच्च त्रैस्वर्योपनयेन च ।
ङसंज्ञेतरभेदादः संख्यातोऽष्टादशात्मकः ॥

स च परस्परस्य स्वो भवति। तथा इवर्णः। तथा उवर्णः। तथा ऋवर्णः। तथा लृवर्णः। लृवर्णस्यानुकरणादन्यत्र दीर्नास्ति। एचां प्रा न संति । ते द्वादशप्रभेदाः । यवला द्विप्रभेदाः[१]। ङ संज्ञका अङसंज्ञकाश्चेति । रेफस्थोष्मणां च स्वे न संति । वर्ग्यो वर्ग्येण स्वमेति । शास्त्रे संव्यवहारप्रसिद्धये संज्ञारूपाणि प्रदर्श्यते । तत्र--अण् । अक् । इक् । उक् । एङ् । अच् । इच् । एच् । ऐच् । अण् । इण् । यण् । अम् । यम् । ङम् । यञ् । झष् । भष् । अश् । हश् । वश् । झश् । जश् । बश् । छव् । यय् । मय् । झय् । खय् । यर् । झर् । खर् । चर् । शर् । अल् । हल् । वल् । झल् । शल् । इत्येकोनचत्वारिंशत्प्रत्याहाराः । तथाह—

णङञैश्चतस्रः षाद् द्वे संज्ञे कणमैर्नव ।
चयाभ्यामष्ट शेनैता षड्रलाभ्यां दशैव ताः ॥ कःप्रादिः—

५ । आकालोच् प्रदीपः । १ । १ । एकमात्रकालोऽच् प्र इति संज्ञो भवति । द्विमात्रकालोऽच् दी इति संज्ञो भवति । त्रिमात्रकालोऽच् प इति संज्ञो भवति । तथाह—

एकमात्रः प्रसंज्ञः स्याद् द्विमात्रो दीरितीरितः ।
त्रिमात्रस्तु प इत्युक्तो हल्संज्ञं त्वर्द्धमात्रिकं ॥
वर्गेष्वाद्यो द्वितीयश्च शषसा अप्यघोषकाः ।
तृतीयतुर्यवर्णाः स्युर्महाप्राणा हसंयुताः ॥

इति प्रत्याहारानुप्रवेशः समासः ॥ १ ॥

संधेर्नाम्नः समासस्य वृद्धिर्धोर्मिङ्कृतोरपि ।
समासादसंक्लृप्त्यै प्रक्रियामवतारये ॥ १ ॥

तत्र प्रथमं तावत्संधिमनुवर्णयिष्यामः । तद्यथा—कः संधिः-पूर्वोत्तरवर्णानां परस्परमव्यवधानेन संधानं संधिरविराम इत्यर्थः । दधि अशान । शमी अत्र । मधु अपनय । वधू आननं । पितृ अर्थः । लृ आकृतिः इत्येवं व्यवस्थिते बुद्ध्या कार्यार्थमिकारादीन् अपकृष्य सधावित्यधिकृत्य—

६ । अचीको यण् । ४ । ३ । इक यणादेशो भवति अचि परतः । इत्यनियमेन यणप्राप्ते—

७ । [1]स्वासन्नः । १ । १ । इहास्वासन्नस्वासन्नप्रसंगे स्थानार्थगुणप्रमाणैर्यथास्वमासन्न एव विधिर्भवति । इति ताल-

---

१ । अस्य स्थाने महावृत्तौ-स्थानेऽन्तरतमः १ । १ । ४६ । इति पांणिनीयवत्सूत्रमुपलभ्यते ।

व्यस्य इवर्णस्य स्थाने स्थानतः स्वासन्नतालव्यो यकारो भवति। ओष्ठ्यस्य उवर्णस्य स्थाने दंत्योष्ठ्यो वकारो भवति। मूर्द्धन्यस्य ऋवर्णस्य स्थाने मूर्द्धन्यो रेफो भवति। दंत्यस्य ऌवर्णस्य स्थाने दंत्यो लकारो भवति। इति नियमे कृते "यरो ङितो वा ङे" इति प्रस्तुत्य 'शरो द्वे' इति 'अचो ह्रो ऽहृचः' इति चाधिकृत्य—

८। [1]अध्यचः। ५। ४। अदीसंज्ञकादचः परस्य रेफहकाराद्वर्जितस्य वर्णस्य स्थाने द्वे रूपे वा भवतः। इति द्वित्वे कृते—

९। [2]झलो जश् झशि। ५। ४। झलो वर्णस्य जश् भवति झशि परतः। इति पूर्वस्य धकारस्य दकारे कृते 'अनचूकं शब्दरूपं परं वर्णमाश्रयेदिति' सन्निकर्षे च कृते— दद्ध्यशान, दध्यशान। शम्म्यत्र, शम्यत्र। मद्ध्वपनय, मध्वपनय। वद्ध्वाननं, वध्वाननं। पित्त्रर्थः, पित्रर्थः। लाकृतिः। इति च सिद्धं॥ त्रि अंबकः। गौरी आश्रयः। वायु अंवरं। भू आदि इति स्थिते—इको यणभ्यः व्यवधानमित्येके[3]। तेषां त्वाचार्याणां अचीको यणित्यत्र इक इति कानिर्देशस्ततोऽयमर्थः। इकः परो यण् भवति अस्वेऽचि परतः। इति इको मध्ये यणि सति त्रियंवकः। गौरीयाश्रयः। वायुवंवरं। भूवादिः। यणादेशे

---

१ अस्य स्थाने महावृत्तौ—अनचि। ५। ४। १३१। इति सूत्रं वृत्तिरपि भिन्नैवोपलभ्यते। २ अस्य स्थाने महावृत्तौ—झलां जश् झशि। ५। ४। १२८। इति सूत्रं वर्तते। ३ "भूवादीनां वकारोऽयं लक्षणार्थः प्रयुज्यते। इको यणूभिर्व्यवधानमेकेषामिति संग्रहः॥" इति महावृत्तौ।

च पूर्ववत् त्र्यंबकः इत्यादिः॥ ने अनं। लो अनं। रै औ। नौ औ इति स्थिते अचीको यणित्यतः अचीति वर्त्तते—

१०। [1]**एचोऽयवायाव्**।४।३। एचः स्थाने अचि परतः अय् अव् आय् आव् इत्यते आदेशाः भवंति।

११। **यथासंख्यं समाः**। १। २। यदा उद्देशिनोऽनुद्देशिनश्च समा भवंति तत्र संख्यामनुक्रम्य परिपाद्या भवंति। इति प्रथमसंख्यस्य एकारस्य स्थाने प्रथमसंख्यो अय् भवति। एवं सर्वत्र। ओकारस्य अव्। ऐकारस्य आय्। औकारस्य आव् इति कृते—नयनं, लवनं, रायौ, नावौ। एच इति किं? त्वमत्र। अचीति किं गोकुलं।

१२। [2]**गव्यूतिरध्वमाने**।४।३। गोशब्दस्य एचो अवादेशो निपात्यते अध्वपरिमाणेऽर्थे। गवां यूतिः गव्यूतिः। अध्वपरिमाण इति किं? गोयूतिः॥ देव इंद्रः। माला इयं। आ-इहि। गंध उदकं। बाला ऊढा। अर्द्ध ऋचः। आ ऋकारः। महा ऋषिः। परम ऋषिः। तव ऌकारः इति स्थिते–अचीत्यनुवर्त्तमाने–

१३। **आदेप्**। ४। ३। अवर्णादचि परतः एप् भवति। क एप्।

१४। **अदेङप्**। १। १। अकार एकार ओकारश्च प्र-

१। अस्य स्थाने महावृत्तौ—एचोऽयवायावः। ४। ३। ६६। इति सूत्रं वर्त्तते। २ अस्य स्थाने महावृत्तौ—गोर्यूतावध्वपरिमाणे इति वार्त्तिकमुपलभ्यते।

व्येकमेप् इति संज्ञो भवति । कस्येविति शंकायां-

१५ । **द्वयोरेकः** । ४ । ३ । द्वयोः पूर्वपरयोः स्थाने एक एव भवति । तदैङि: पर इत्यत्र परग्रहणस्य पूर्वापेक्षत्वात्परस्य स्वासन्न एव विधिर्भवति ।

१६ । **रंतोऽणुः** । १ । १ । उः स्थाने अण् शिष्यमाण एव रपरो भवति । 'शरो द्वे' इत्यधिकृत्य-

१७ । [1]**अचो ह्लोऽह्लचः** । ५ । ४ । अचः परौ यौ रेफहकारौ ताभ्यां परस्य रेफहकाराद्वर्जितस्य वर्णस्य द्वे रूपे वा भवतः । न स्फेऽचीत्यनुवर्तमाने-

१८ । [2]**शरः** । ५ । ४ । शरोऽचि परे द्वे रूपे न भवतः । ऋवर्णऌवर्णयोरेकत्वप्रतिज्ञानात् ऌकारे शिष्यमाणस्य रेफस्य

१९ । **डश्चर्फिडादीनां**[3] । ५ । ३ । ऋफिडादीनां डकारस्य रेफस्य च लत्वं भवति । इति लकारः । देवेंद्रः । मालेयं । एहि । गंधोदकं । बालोढ । अर्धर्च्चः, अर्द्धर्चः । अक्कारः, अकारः । परमर्षिः । महर्षिः । तवल्कारः । इति सिद्धं ॥ तव एषः । महा ऐरावणः । दिव्या ओषधिः । परम औपगवः इति व्यव-

---

१ । अस्य स्थाने-अचो रहाद् द्वे । ५ । ४ । १२६ इति सूत्रमस्ति । २ । अस्य स्थाने-'शरोऽचि द्वित्वं न' इति वार्तिकमेवास्ति । ३ अस्य स्थाने नास्ति किमपि सूत्रं परं विभाषाचि । ४ । ३ । ३९ । इति सूत्रस्थितेन "डलयोः समानविषयत्वं स्मर्यते" इति वार्तिकेन कार्यं कृतं, एवं च "र अ" इति प्रत्याहारं रंतोणुरित्यस्मिन् सूत्रे प्रश्लिष्य लत्वं कृतं ।

स्थिते—आदेवित्येतस्मादादित्यनुवर्त्तमाने—

२०। **एच्यैप्** । ४ । ३ । अवर्णादचि परतो द्वयोः पूर्वपरयोः स्थाने एकः परस्य स्वासन्नः ऐप् भवति । कः ऐप्—

२१ । **आदैगैप्** । १ । १ । आकारैकारौकाराणां त्रयाणां ऐबित्येषा संज्ञा भवति । तत्रैषः । महैरावणः । दिव्यौषधिः । परमौपगवः । अक्ष ऊहिणी इति स्थिते—

२२ । **अक्षादूहिण्यां**[1] । ४ । ३ । अक्षशब्दादूहिण्यामैप् निपात्यते । अक्षाणामूहोऽस्यामस्तीति अक्षौहिणी सेना ॥ स्व ईरी । स्व ईरिणी । स्व ईरः । इति स्थिते—

२३ । [2]**स्वादीरिरे** । ४ । ३ । स्वशब्दात् ईरी ईर इत्येतयोरैप् भवति । स्वैरी । स्वैरिणी । स्वैरः ॥ प्र ऊहः । प्र ऊढः । प्र ऊढिः । प्र एषः । प्र एष्यः । इति स्थिते—

२४ । [3]**प्रादूहोढोढ्येषैष्ये** । ४ । ३ । प्रशब्दादैप् भवति ऊहादिषु परतः । प्रौहः । प्रौढः । प्रौढिः । प्रैषः । प्रैष्यः ॥ खट्वा ऋश्यः । महा ऋषिः । इति स्थिते—

२५ । **ऋत्यकः** । ४ । ३ । अकः ऋकारे ऌकारे च आदेशो वा भवति । खट्व ऋश्यः । खट्वर्श्यः । मह ऋषिः । महर्षिः । एवं सर्वत्रोदाहार्यं ॥ प्र ऋणं । दश ऋणं । ऋण ऋणं । कंबल ऋणं । वसन ऋणं । वत्सतर ऋणं । इति स्थिते—

---

१ अस्य स्थाने "अक्षादूहिण्यामैब्वक्तव्यः" इति वार्तिकं ।
२ अस्य स्थाने "स्वादीरेरिणोः" इति वार्तिकं ।
३ । अस्य स्थाने "प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु" इति वार्तिकं ।

२६ । [1]प्रदशार्णकंबलवसनवत्सतरादृणे । ४ । ३ । प्रादेरैप् भवति ऋणपरे । द्वयोरेकः । प्रार्णं । दशार्णं । ऋणार्णं । कंबलार्णं । वसनार्णं । वत्सतरार्णं ॥ ऐपं बाधते पुनः प्रादेशः । तेन प्र ऋणं । दश ऋणं । इत्यादि ॥ सुख ऋतः । दुःख ऋतः । इति स्थिते—

२७ । [2]ऋते भासे । ४ । ३ । अवर्णांताद् ऋतशब्दे परतो द्वयोरेकः परस्य स्वासन्नः ऐप् भवति तौ चेन्निमित्तनैमित्तिकौ भासे भवतः । सुखार्त्तः । दुःखार्त्तः । सुखार्तः । दुःखार्तः । भासे इति किम् ? सुखेनर्तः । दुःखेनर्तः ॥ इह एव तिष्ठ । अद्य एव दृश्यते इति स्थिते--'एङि परे' इति वर्तमाने—

२८ । [3]एवेऽनियोगे । ४ । ३ । अवर्णांतादेवशब्दे परतो द्वयोरेकः परेऽजादेशो भवत्यानियोगे । न चेत् स एव शब्दो नियोगविषयेऽवधारणे वर्तते । इहेव तिष्ठ । अद्येवद्दृश्यते । अनियोगे इति किं ? इहैवास्व । अत्रैव तिष्ठ माद्य गाः ॥ विंब ओष्ठी । स्थूल ओतुः ।

२६ । वौष्ठौतौ से[4] । ४ । ३ । अवर्णांतादोष्ठोत्वोः परयोः परोऽजादेशो वा भवति द्वयोरेकः । विंबोष्ठी । विंबौष्ठी । स्थूलोतुः । स्थूलौतुः । से इति किं ? पश्यौष्ठं देवदत्त । पश्यौतुं

---

१ अस्य स्थाने "ऋणदशप्रवत्सतरकंबलवसनानामृणे" इति वार्तिकं । २ । अस्य स्थाने महावृत्तौ–एतादृशमेव वार्तिकं वर्तते न तु सूत्रं ॥ ३ अस्य स्थाने महावृत्तौ–"एवे चानियोगे पररूप" इति वार्तिकं । ४ अस्य स्थाने "ओत्वोष्ठयोः से वा पररूपं" इति वार्तिकं ।

विजृंभितं ।

३० । **सीमंतः केशेषु**[1] । ४ । ३ । सीमंत इति निपात्यते केशविषये । सीमांतः । सीमंतः । अन्यत्र सीमांतो-ग्रामः ॥ तव ओंकारः । अद्य आ ऋकारः । अद्य आ ऋश्यताम् । अप एहि । अद्य आोढा ।

३१ । **ओमाङोः** । ४ । ३ । अवर्णांतादोम्शब्दे आङादेशेऽचि परे द्वयोरेकः परोजादेशो भवति । तवोंकारः । अद्यर्कारः । अद्यर्श्यात् । अपेहि । अद्योढा ॥ लोक अग्रं । विद्या अंतं । दधि इदं । नदी ईहते । मधु उदकं । वधू उदरं । पितृ ऋषभः । पितृ ऋकारः । पितृ लृकारः । इति स्थिते—

३२ । **स्वेऽको दीः** । ४ । ३ । स्वेऽचि परतः अकः स्थाने द्वयोरेको दीर्भवति । लोकाग्रं । विद्यांतं । दधीदं । नदीहते । मधूदकं । वधूदरं । पितृषभः । पितृकारः ॥ मुने अत्र । साधो अत्र । मुने अनघ । साधो अनघ । पूर्वोऽमीत्यनुवर्तमाने—

३३ । **पदेऽत्येङः**[2] । ४ । ३ । पदांतादेङोऽकारादौ पदे परतः परः पूर्वो भवति । द्वयोरेकः । मुनेऽत्र । साधोऽत्र । मुनेऽनघ । साधोऽनघ । तकारः किं ? तयाहुः । पट्वास्व । पदे इति किं ? नयनं । लवनं ॥ गो अग्रं इति त्रिः स्थिते—

३३ । **गोर्वैङ्**[3] । ४ । ३ । गोरेङोऽति परतः एजादेशो

---

१ । अस्य स्थाने "सीमंतः केशवेशे" इति वार्तिकं । २ । अस्य स्थाने "एङोऽति पदांतात्" ४ । ३ । ९६ । इति सूत्रं । ३ । ४ अनयोः स्थाने—विभाषाऽन्यत्र । ४ । ३ । १०२ । इति सूत्रं ।

वा भवति । पक्षे अवोऽनक्षेचि, इति अवादेशो वा । गोऽग्रं । गवाग्रं । गो अग्रं । गो ईश्वरः । गो एषः । इति द्विःस्थिते-

३५ । **अवोऽनक्षेऽचि**[१] । ४ । ३ । गो शब्दस्य एङोऽक्षशब्दवर्जितेऽचि परतोऽवादेशो वा भवति । गवाग्रं । गोऽग्रं । गवेश्वरः । गवीश्वरः । गवैषः गवेषः ॥ गो इंद्रः । गो इंद्रदत्तः ।

३६ । [१]**इंद्रे** । ४ । ३ । गो शब्दस्य एङोऽव इत्ययमादेशो भवति इंद्रशब्दे परे । पृथक् सूत्रकरणात् नित्यं । गवेंद्रः । गवेंद्रदत्तः ॥ गो अक्षः ।

३७ । [२]**वातायनेऽक्षे** । ४ । ३ । गोशब्दस्य एङोऽक्षस्थेऽचि परतो नित्यमवादेशो भवति वातायनेऽर्थे । गवाक्षः । वातायन इति किं ? गोऽक्षः ।

इति स्वरसंधिः ॥ २ ॥

अथ प्रकृतिसंधिः ।

एवं संधाविति प्रसक्ते प्रतिषेधोयमुच्यते—

३८ । [३]**पान्नानितौ** । ४ । ३ । पसंज्ञकादितिशब्दवर्जितेऽचि परतो द्वयोरेको यो विधिः प्राप्नोति स न भवति । कस्य पः । ०

१ अस्य स्थाने "गोरिंद्रेऽवङ्" ४ । ३ । १०१ । इति सूत्रं । २ अस्य स्थाने न किमपि सूत्रं परं, विभाषाऽन्यत्र । ४ । ३ । १०२ । अत्रस्थव्यवस्थितविभाषामवलंब्य कार्यं कृतं । ३ अस्य स्थाने "प्रकृत्याचि दिपाः । ४ । ३ । १०३ इति सूत्रं ।

३९ । वाक्यटेः पः । ५ । ४ । वाक्यस्य टेः पो भवति । इत्यधिकृत्य—

४० । भोश्च प्रत्यभिवादेऽस्त्रीशूद्रे वा[1] । ५ । ३ । स्त्रीशूद्रविषयवर्जिते प्रत्यभिवादे वर्तमानस्य वाक्यस्य टेः पो वा भवति, भोशब्दस्य च । कः टिः ।

४१ । त्यंत्यादचः[2] । ५ । ३ । अचां मध्ये योऽन्त्योऽच् तदादि शब्दरूपं टिसंज्ञं भवति । अभिवादये देवदत्तोऽहं भोः । आयुष्मान् एधि देवदत्त ३ अतिचिरं । पक्षे संधिः ।

४२ । दूराद्धूते । ५ । ३ । दूराद् विप्रकृष्टाद्धूते आह्वयमाने यद्वाक्यं वर्तते तस्य वाक्यस्य टेः पो वा भवति । आगच्छ भो माणवक देवदत्ता ३ अत्र । आव्रज विश्वभूते ३ अत्र । पान्नितावित्यतो नेति वर्तते ।

४३ । दिः[3] । ४ । ३ । दिसंज्ञकादचि परतः यत्प्राप्नोति तन्न भवति । को दिः—

४४ । ईदूदेद्द्विर्दिः । १ । १ । ईकार ऊकार एकार इत्येतदंतो यो द्विः स दिसंज्ञो भवति । मुनी आसाते । पटू इह । अधीयेते आगमं ।

४५ । म्‍ः । १ । १ । अदसो दकारस्य स्थाने यः कृतो मकारस्तस्मात्परौ यौ ईदूतौ तौ दिसंज्ञौ भवतः । अमी अश्वाः । अमू इमौ ॥

---

१ । अस्य स्थाने "प्रत्यभिवादेऽशूद्रस्त्रिसूयके । ५ । ३ । ११ । इति सूत्रं । २ अस्य स्थाने "अत्यादचाष्टिः । १ । १ । ६५ । इति सूत्रं । ३ । अस्य स्थाने-प्रकृत्याचि दिपाः । ४ । ३ । १०३ इति सूत्रं ।

४६। न्यजनाङ्[1] । १ । १ । निसंज्ञको योऽच् आङ्वर्जितः स दिसंज्ञको भवति। अ अपेहि। इ इंद्रं पश्य। उ उत्तिष्ठ। आ एवं किल तत्। आ एवमनुमन्यसे।

ईषदर्थे क्रियायोगे, मर्यादाभिविधौ च यः।
एतमाङं ङितं विद्यात् वाक्यस्मरणयोरङित्॥ १॥

ईषदर्थे—आ उष्णं। ओष्णं। क्रियायोगे—आ इहि। एहि। मर्यादायां—आ उदकांतात्। ओदकांतात्। अभिविधौ—आ आर्येभ्यः। आर्येभ्यः यशोगतं समंतभद्रीयं।

४७। ओत्। १। १। ओकारांतो यो निः स दिसंज्ञको भवति। अहो इति। उताहो इति। नो इंद्रीयं।

४८। वेकोऽसेऽस्वे प्रः[2]। ४। ३। इकः स्थानेऽस्वेऽचि परतः प्रादेशो वा भवति, न चेत् ताविगचौ एकत्र से भवंतः। दधि अत्र। दध्यत्र। शमि अत्र। शम्यत्र। प्रादेशसामर्थ्यादत्र यण् न भवति। अस इति किं? नद्युदक। वध्वानन। अस्व इति किं? दधीदं। नदीय।

इति प्रकृतिसंधिः॥ ३॥

अथ व्यंजनसंधिः।

पिति कृति तुगित्यनुवर्तमाने—

---

१ अस्य स्थाने "निरेकाजनाङ् । १ । १ । २२ । इति सूत्रं।
२ । अस्य स्थाने "विभाषेकोऽस्वे प्रश्च" । ४ । ३ । १८४ । इति सूत्र महावृत्तौ। नेत्यादयोऽसवे इति निरंशी

४९ । छे च[1] । ४ । ३ । छकारे परतोऽजतस्य तुगागमो भवति । "स्तोः श्चुना श्चुः" इति तुकश्चुत्वं । देवच्छत्र । इच्छति । म्लेच्छति ॥

५० । द्यो वा पदस्य[2] । ४ । ३ । पदसंबंधिनो दश्छे परतस्तुगागमो वा भवति । कन्याच्छत्रं । कन्याछत्रं । मुनीच्छाया । मुनीछाया । द्य इति किं ? श्वेतच्छत्रं । पदस्येति किं ? ह्रीच्छति ॥ अच् आश्रितं । ककुप् अंतरं । सुवाक् आचार्यः । मधुलिट् भ्रमरः । तत्त्वविद् याति मोक्षं । इति स्थिते--पदस्येत्यधिकृत्य--

५१ । झलो जश्[3] । ५ । ४ । झलः पदांते वर्तमानस्य जश् भवति । अजाश्रितं । ककुबंतरं । सुवागाचार्यः । मधुलिड्भ्रमरः । तत्त्वविद्याति मोक्षं ॥ अप् मात्रं । ककुप् मंडलं । वाक् मधुरा । षट् नयाः । तत् नयनं । इति द्विःस्थिते--पदस्येत्यधिकृत्य--

५२ । [4]यरो ङो वा ङे । ५ । ४ । यरः पदांते वर्तमानस्य ङो भवति वा ङे परतः । स्वासन्नः । कः पुनर्ङः ।

५३ । नासिक्यो ङः । १ । १ । नासिकाकृतमनुरागमापद्यमाना वर्णाः ञमङणनाः ङसंज्ञा भवंति । पक्षे-

---

१ अस्य स्थाने "छे । ४ । ३ । ६१ । इति सूत्रं । २ । अस्य स्थाने "द्यः । ४ । ३ । ६३ ।" "वा पदस्य । ४ । ३ । ६४ । इति सूत्रद्वयं । ४ । अस्य स्थाने "यरो ङो विभाषा ङे । ५ । ४ । १२५ ।" इति सूत्रं ।

जश्त्वं । अङ्मात्रं । अन्मात्रं । ककुम्मंडलं । ककुन्मंडलं । वाङ् मधुरा । वाग्मधुरा । षण्नयाः । षड्नयाः ।तन्नयनं । तद्नयनं ॥ वाक् मयं । मधुलिट् मात्रं । इति स्थिते-

५४ । त्ये[1] । ५ । ४ । यरः पदांते वर्तमानस्य ङो भवति ङसंज्ञादौ त्ये परतः । पुनर्वचनं नित्यार्थं । वाङ्मयं । मधुलिण्मात्रं ॥ अच् हलौ । त्रिष्टुप् हुतं । वाक् हरति । षड् हलानि । तत् हितं । इति द्विः स्थिते यय्मं परस्वमित्यधिकृत्य-"स्थास्थंभोः पूर्वस्योदः" इति च प्रस्तुत्य-

५५ । झयो हः । ५ । ४ । अतीतसूत्रं चतुष्टयविधानं समंतभद्रस्याचार्यस्य मतेन विकल्पो भवति नान्येषां । श्वासन्न इति महाप्राणस्योष्मणो हकारस्य स्थाने तादृश एव तद्गुणवर्गचतुर्थो भवति । अज्झलौ । अज्हलौ । त्रिष्टुब्भुतं । त्रिष्टुब्हुतं । वाग्घरति । वाग्हरति । षड्ढलानि । षड्हलानि । तद्धितं । तद्हितं ॥ सुवाक् शोभते । ककुप् श्रूयते । मधुलिड् श्यामः । तत्श्वेतं । तत्श्लोकः । तत् श्मशानं । इति द्विः स्थिते-, झयः पदांतादित्यधिकृत्य -

५६ । शश्छोऽमि । ५ । ४ । झयः पदांतादुत्तरस्य शकारस्य छकारो भवति अमि परतः । चतुष्टयं समन्तभद्रस्य-

---

१ । अस्य स्थाने नास्ति किमपि सूत्रं परं 'यरो ङो विभाषा ङे । ५ । ४ । १२५ ।" इति सूत्रे विभाषापदग्रहणसामर्थ्यात् कार्यमस्य कृतं ।

स्येत्यनेन विकल्पो भवति । सुवाक्छोभते । सुवाक् शोभते । ककुब्छ्रूयते । ककुब् श्रूयते । मधुलिड्छ्यामः । मधुलिड् श्यामः । तच्छ्वेतं । तद् श्वेतं । तच्छ्लोकः । तत् श्लोकः । तच्छ्मशानं । अमीति किं? वाक्श्च्योतति ॥ क्रुङ् शेते । सुगण् शेते । इति त्रिः स्थिते-

५७ । ङ्णोः कुक् टुक् शरि वा[1] । ५ । ४ । ङकारणकारयोः पदांते वर्तमानयोः यथासंख्यं कुक् टुक् इत्येतावागमौ वा भवतः शरि परतः । उकार उच्चारणार्थः । ककार आदेशविध्यर्थः । तौ च किदत इति अंते भवतः । क्रुङ्क्शेते । क्रुङ्क्छेते । क्रुङ् शेते । सुगण्ट्छेते । सुगण्ट्शेते । सुगण्शेते ॥ भवान् शूर इति त्रिः स्थिते--

५८ । नाश्शि तुक् । ५ । ४ । नकारस्य पदांते वर्तमानस्य शकारे परे वा तुगागमो भवति । पूर्ववदुकारककारौ । स्तोः श्चुना श्चुरिति तुकश्चुत्वं ।

५६ । [2]नश्चापदांते झलि । ५ । ४ । नकारस्य मकारस्य चापदाते वर्तमानस्य अं इति अनुस्वारो भवति झलि परतः । इति नकारस्यानुस्वारः । तस्य च–

६० । [3]ययं परस्वं । ५ । ४ । अं इति अनुस्वारो ययि परतः परस्वं भवति । इति परस्वत्वं । भवाञ्च्छूरः । भवाञ्च्

१ अस्मिन् सूत्रे वा इति पदं महावृत्तौ न वर्तते ।

२ अस्य स्थाने-नश्चापदांतस्य झलि । ५ । ४ । ८ । इति सूत्रं ।

३ । अस्य स्थाने-ययनुस्वारस्य परस्वं । ५ । ४ । १३२ । इति सूत्रं महावृत्तौ ।

शूरः। भवाञ् शूरः॥ भवान् छादयति। भवान् ठकारीयति। भवान् थुडति। भवान् चरति। भवान् टीकते। भवान् तरति। इति द्विः स्थिते-पुमः खय्यं परे सिसुगिति प्रस्तुत्य-

६१। नश्छव्यप्रशान्[1] । ५। १। प्रशान्वर्जितस्य नकारांतस्य पदस्य अम् परे छवि परतः सिगादेशः सुग्चागम पर्यायेण भवतः। ककारोऽतविध्यर्थः। उकार उच्चारणार्थः। इकारो रिस्योरिति विशेषणार्थः।

६२। रिस्योः । ५। ४। पदांते वर्तमानयोः रेफसकारयोरिदितोः परयोर्यः पूर्वस्तस्य स्वासन्नङादेशो भवति। नकारस्यान्यत्रानुस्वारः। सकारस्य श्चुत्वे शकारः। ष्टुत्वे षकारः। भवाँश्छादयति। भवांश्छादयति। भवाँष्ठकारीयति। भवांष्ठकारीयति। भवाँस्थुडति। भवांस्थुडति। भवाँश्चरति। भवांश्चरति। भवाँष्टीकते। भवांष्टीकते। भवाँस्तरति। भवांस्तरति॥ अप्रशानिति किं? प्रशान् चिनोति। नकारस्य श्चुत्वे ञकारः। प्रशाञ्चिनोति॥ मयो वोच्युञ इत्यधिकृत्य-

६३। ङमो ङमुट् तु प्रात्[2] । ५। ४। प्रात् परो यो ङम् तदंताद् पदात् परस्याचो यथासंख्यं ङमुडागमो भवति। उकार उच्चारणार्थः। टकारो देशविध्यर्थः। तु शब्दो नित्यार्थः। प्रत्यङ्ङास्ते। सुगण्णिह। पचन्नयं। प्रादिति किं? प्राङास्ते।

१। अस्य स्थाने नास्ति पृथक् सूत्रं परं नकारस्य स्थाने ऽनुस्वारपूर्व एव सकारो विधीयते।

२। अस्य स्थाने ङमो नित्यं ङमुट् प्रात्। ५। ४। १८ इति।

अचीति किं ? प्रत्यङ् शेते। अत्र पदाद्ग्रहणे नटणादि अनीश्वर इत्यादौ द्विर्भावो न स्यात् । कुतः संज्ञापूर्वविधेरसत्यत्वात् । हलीति अधिकृत्य--

६४ । **नुग्मोऽं**[1] । ५ ४ । नुको मकारस्य च पदांते वर्तमानस्य अं इति अनुस्वारो भवति हलि परतः । स चैको बिंदुः ॥ अकार उच्चारणार्थः । रंरम्यते। पापं हंति। व्रतं रक्षति। धर्मं शृणोति। स्वर्गं साधयति ॥ हलीति किं ? इदमत्र । यय्यं परस्वमित्यधिकृत्य--

६५ । **वा**[2] **नुक् पदांतस्य** । ५ । ४ । नुकः पदांते वर्तमानस्य मकारस्य च अं इति अनुस्वारस्य वा परस्वं भवति ययि परतः । चङ्क्रम्यते । चंक्रम्यते । दन्द्रम्यते । दन्द्रम्यते । यंयम्यते । यँय्यम्यते । त्वङ्करोषि । त्वंकरोषि । त्वञ्चरसि । त्वं चरसि । त्वण्टीकसे । त्वंटीकसे । त्वन्तरसि । त्वं तरसि । त्वम्पचसि । त्वंपचसि । त्वंयासि । त्वँय्यासि । त्वँव्वहसि । त्वं वहसि ॥ यय्यं परस्वमित्यधिकृत्य--

---

१ । अस्य स्थाने-मोऽनुस्वारः । ५ । ४ । ७ इति, एव च ततो नुट् । ५ । २ । १७० । अस्मिन् सूत्रे नुगिति पूर्वांतकरण कृतदोत्वस्यानुवर्तमानस्य चस्य विशेषणे तत इति पदस्याभावेऽपि कार्यसिद्धौ नुडिति परान्तकरणं ज्ञापयति "अस्मिन् प्रकरणे पूर्वांतः आगमः स्वनिमित्तमतरेणापि विक्रियंते" तेनाझलादापेप्यनुस्वारः । यंयम्यते रंरम्यते इति महावृत्तौ ॥

२ । महावृत्तौ-अस्मिन् सूत्रे नुक्ग्रहणं नास्ति ।

६६। **तोर्लि**। ५। ४। तवर्गस्य पदांतस्य लकारे परतः परस्वं भवति। तडिल्लोला। विद्युल्लता। भवाँल्लिखति विद्वाँल्लोकेशः॥ रोरीत्याधिकृत्य अंतेऽरिति वर्तमाने खरीति कुप्वोरिति च प्रस्तुत्य–

६७। **≍ क ≍ पौ च**। ५। ४। खरूभूतयोः कवर्गपवर्गयोः परतो रेफस्य ≍ क ≍ प इत्येतावादेशौ भवतः अः इति विसर्जनीयश्च। क ≍ करोति। कः करोति। क ≍ खनति। कः खनति। क ≍ पठति। कः पठति। क ≍ फलति। कः फलति॥ रोरीत्यधिकृत्य अंतेऽरिति च प्रस्तुत्य–

६८। **शरि सश्च**। ५। ४। रेफस्य सकारादेशो भवति शरि परतः अः इति विसर्जनीयश्च। कश्शेते। कः शेते। कष्षंढः। कःषंढः। कस्सरति। कः सरति॥ रोरीत्याधिकृत्य--

६९ **छवि**। ५। ४। रेफस्य सकारादेशो भवति छवि परतः। कच्छादयति। कष्ठकारीयति। कस्थुडति। कश्चरति। कष्टीकते। कस्तरति॥ कुप्वोस्तिम्भोस्सिरित्यधिकृत्य–

७०। [१]**इसुसोऽपेक्षायां**। ५। ४। इसंतस्य उसंतस्य च पदस्य संबंधिनो रेफस्य कुप्वोः परतः सिरित्ययमादेशो भवति वा स्थानिनिमित्तपदे चेदन्योऽन्यापेक्षाविषये भवतः। ईकारः क्विणोः ससेः ष इति विशेषणार्थः। क्विणोः ससेः षः। नुम् शर् इति च प्रस्तुत्य–

१। अस्य स्थाने-इसुसोऽसामर्थ्ये। ५। ४। ३२ इति सूत्रं महावृत्तौ।

७१ । त्यादेशयोः । ५ । ४ । त्यसकारस्य आदेशसकारस्य च कवर्गादिणंताच्च नुमःशरश्च परस्य षत्वं भवति । इति सेः षत्वं । सर्पि ≍ करोति । सर्पिः करोति । सर्पिष्करोति सर्पिष्पिबति । सर्पि ≍ पिबति । सर्पिः पिबति । धनुष्खंडयति । धनुः खंडयति । धनु ≍ खंडयति । धनुष्फलति । धनु ≍ फलति । धनुः फलति । अपेक्षायामिति किं ? तिष्ठतु सर्पिः ≍ पिब त्वमुदकं । तिष्ठतु सर्पिः पिब त्वमुदकं ।

७२ । स्तोः श्चुना श्चुः । ५ । ४ । सकारतवर्गयोः शकारचवर्गाभ्यां योगे शकारचवर्गौ भवतः । सकारस्य शकारचवर्गाभ्यां योगे शकारो भवति । तवर्गस्य शकारचवर्गाभ्यां योगे चवर्गो भवति । कश्शोभते । काश्छिनत्ति । मरुच्चरति । मरच्छिरति । धर्मविज्जयति । मज्जति । भृज्जति । वृहज्झषः । महाञ्झषः । तञ्ञकारेण । तञ्जुजवे । स्तोःश्चुना श्चुरित्यनुवर्तमाने-

७३ । ष्टुना ष्टुः । ५ । ४ । स्तोः सकारतवर्गयोः षकारटवर्गाभ्यां योगे षकारटवर्गौ भवतः । सकारस्य षकारटवर्गाभ्यां योगे षकारो भवति । तवर्गस्य षकारटवर्गाभ्यां योगे टवर्गो भवति । कष्षण्ढः । कृष्टीकते । कष्ठकारीयति । तट्टीकते । तट्ठकारेण । तड्डीकते । तड्ढौकते । तण्णकारेण । पदस्येत्याधिकृत्य—

७४ । न तोर्षि । ५ । ४ । पदांतस्य तवर्गस्य षकारे परतः ष्टुत्वं न भवति । तीर्थकृत् षोडशः । महान्षंढः । तोरिति किं ? कण्षाडिकः । न तोरित्याधिकृत्य--

७५ । **शात्** । ५ । ४ । शकारात् परस्य तोश्चुत्वं न भवति । प्रश्नः । क्लिश्नाति ॥ यशस् भ्रमति । तेजस् दहति । इति स्थिते-पदस्येत्यधिकृत्य--

७६ । **ससजुषो रिः** । ५ । ४ । सकारस्य पदांतस्य सजुःशब्दस्य च रिर्भवति । इकारो हशि रेरिति विशेषणार्थः । "ऋत उः" ख्यत्योऽतः,, इति चानुवर्त्तमाने--

७७ । [1]**हशि रेः** । ४ । ३ । अकारादुत्तरस्य रेफस्य उत्वं भवति हशि परतः । पूर्ववदेपि कृते यशो भ्रमति । तेजो दहति ॥ यशस् अत्र । तेजस् अत्र । पूर्ववद् रित्वे कृते-ऋत उः, ख्यत्योऽतः, हशि रेरिति वर्तमाने--

७८ । [2]**अति** । ४ । ३ । अकारादुत्तरस्य रेरुत्वं भवति अति अकारे परतः । पदे त्ये इत्यकारस्य पूर्वत्वे यशोऽत्र । तेजोऽत्र ॥ हे भगोर् अत्र । हे भोर् अत्र । हे अघोर् अत्र । देवार् आसते । धार्मिकार् आयान्ति । इति स्थिते-भगवद्भव-त्वघवतो रिः कावचस्यौ,, इत्यनुवर्तमाने--

७९ । **ओदाद् योऽशि**[3] ५ । ४ । ओकारादनंताद-वर्णाच्च परस्य रेर्यकारादेशो भवति अशि परतः । हे भगोयत्र । हे भोयत्र । हे अघोयत्र । देवायासते । धार्मिकायायांति । ओदा-दिति किं ? मुनेरत्र । साधुरागतः । अशीति किं ? भोःकरोति ।

---

१ । २ । अनयोः स्थाने रेरुत्त्वः । ४ । ३ । १०० इति ।
३ । अस्य स्थाने ओदपूर्वस्य योऽशि । ५ । ४ । ४ । इति सूत्रं ।

कः खनति ॥ भगोय् अत्र । भोय् अत्र । पटव् उ । असाव् उ । तय् उ । तस्माय् उ । इति द्विः स्थिते--

८० । [1]व्योऽस्पष्टः खं । ५ । ४ । प्रकृतादोकारादवर्णाच्च परस्य वकारस्य यकारस्य चास्पष्टोऽव्यक्तश्रुतिरीषत्स्पृष्टकरणः प्रशिथिलस्थानकरणः खं आदेशौ भवतोऽशि परतः । अशि हलि नित्यमुत्तरत्र खवचनादिहाचि विकल्पः ॥ किं खं ।

८१ । नाशः खं । १ । १ । नाशशब्देन प्रतिपाद्यमानस्यार्थस्य खमित्येषा सञ्ज्ञा भवति । इति खे कृते--

८२ । पूर्वत्रासिद्धं । ५ । ३ । पूर्वस्मिन् शास्त्रे कर्तव्ये परं शास्त्रं असिद्धं भवति । इति यकारवकारयोरसिद्धत्वात् अयवादिर्न भवति । भगोयँत्र । भगो अत्र । भोयँत्र । भो अत्र । पटवुँ । पट उ । असावुँ । असा उ । अर्थादचीति किं ? वृक्ष-वृश्चमाचक्षाणो वृक्षव् हसति ॥ पटव् इह । असाव् इंदुः । तय् आहुः । तस्माय् आसनम् । इति त्रिःस्थिते--

८३ । वाऽनुञ्यात् । ५ । ४ । अवर्णात्परस्य वकारस्य यकारस्य चास्पष्टः ख चादेशौ वा भवतः उञि वर्जिते अशि परतः । पक्षे तदवस्थाता । पटविँह । पट इह । पटविह । असाविँदुः । असा इदुः । असाविंदुः । तयाँहुः । त आहुः । तयाहुः । तस्मायाँसनं । तस्मायासनं । तस्मा आसनम् । अनुञीति किं ? पटवुँ । पटउ । द्विरूपमेव ॥ भगोय् हसति । भोय् देहि । देवाय् यांति । वाताय् वांति । इति स्थिते--

---

[1] अस्य स्थाने व्योः खं वा । ५ । ४ । ५ । इति सूत्रं महावृत्तौ ।

८४। हलि। ५। ४। अशि यो हल् तस्मिन् हलि परतः व्योः खं भवति। नित्यार्थं वचनं। भगो हसति। भो देहि। देवा यांति। वाता वांति। अशीति विशेषणं हलः किं? वृक्षव् करोति॥ पुनर् रात्रः। पटुर् राजा। इति स्थिते-ढो ढि खमित्यनुवर्तमाने—

८५। रो रि। ५। ४। रेफस्य रिपरतः खं भवति।

८६। ढ्रिखेऽणः[1]। ४। ३। ढकारस्य रेफस्य च खे सति पूर्वस्याणो दीर्भवति। इति दीत्वे कृते। पुना रात्रः। पटू राजा॥ एषस् हसति। सस् जयति। इति स्थिते-दिवो हल्युदिति वर्तमाने-

८७। तोऽनञ्से सात्सोः खं[2]। ४। ३। तकारस्य स्थाने यः कृतः सकारस्तस्मात् परस्य सोः खं भवति हलि परतः न चेत्, स तकारस्थानिसकारो नञ्से वर्तमानः। एष हसति। स जयति जिनः। अनञ्से इति किं? अनेषो हसति। असो जयति।

इति व्यंजनसंधिः।

इति जैनेंद्रप्रक्रियायां प्रथमः संधिः समाप्त॥ १॥

१। अस्य स्थाने ढ्रखे पूर्वस्याणो दीः। ४। ३। २१६। इति।
२। अस्य स्थाने-हल्येतत्तदोरनञ्से ऽकोः सुखं। ४। ३। ६०, इति।

अथ नामनिर्णयमनुवर्णयिष्यामः ।

तत्र अजंताः पुंलिंगाः ।

तद्यथा—संव्यवहारप्रसिद्ध्यर्थं पुरुषैः संकेतितः शब्दो नाम । तत् द्विविधं । अजंतं हलंतं चेति । तदष्टविधमपि संभवति । पुंलिंगं स्त्रीलिंगं नपुंसकलिंगं स्त्रीपुंसकलिंगं पुन्नपुंसकलिंगं स्त्रीनपुंसकलिंगं स्त्रीपुंनपुंसकलिंगं अलिंगं चेति । तत्र अजंतेषु पुंलिंगेषु प्रथममकारांतः पुंलिंगो धर्म इत्येष शब्दः स्वभावादेवैकत्वादिवृत्तिमान् । अव्युत्पत्तिपक्षे—

८८ । अधु मृत् । १ । १ । धुवर्जितमर्थवच्छब्दरूपं मृत् संज्ञं भवति । इति मृत्संज्ञां लभते । व्युत्पत्तिपक्षे पुनः—

८९ । कृद्वृत्साः । १ । १ । कृदंतं त्यदंतं ससंज्ञकं च मृत्संज्ञं भवति । इति लब्धमृत्संज्ञकादतः त्यः पर इत्यधिकृत्य-ङ्याम्मृदः इति च प्रस्तुत्य—

९० । स्वौजसमौट्छष्टाभ्यांभिस्ङेभ्यांभ्यस्ङसिभ्यांभ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप् । ३ । १ । ङ्यंतादावंतान्मृद्रूपाच्च परास्त्यसंज्ञाभूत्वा स्वादयो भवंति । इति विधानादविशेषेण सर्वस्वादिप्रसंगे प्राप्ते 'मिङैकार्थे वाः' इत्येवमादिना लक्षणेन स्वादीनां नियमः क्रियते । कथं—मिङास्त्रिशोऽस्मद्युष्मदन्या, इति सुपश्चेति चानुवर्तमाने—

९१ । [1]आप्परा विभक्तीहलचः । १ । २ । अर्थ-

---

१ । अस्य स्थाने तासामाप्परास्तद्धलचः । १ । २ । १५७ इति

वशात् विभक्तीपरिणाम इति सुपश्चेत्येतत्तांतं संपद्यते। सुपां त्रिशो भूत्वा स्थितानां विभक्तीशब्दस्य हलोऽचश्च यथासंख्यमाप्पराः अकारपराः पकारपराश्च संतः संज्ञा भवंति। इति तासां सुपां सप्तविशेषसंज्ञाः क्रियंते। सु औ जस् इति वाः। अम् औट् शस् इति इप्। टा भ्याम् भिस् इति भा। ङे भ्याम् भ्यस् इति अप्। ङसि भ्याम् भ्यस् इति का। ङस् ओस् आम् इति ता। ङि ओस् सुबिति ईप्।

९२। मिङैकार्थे वाः। १।४। मिङंतेन पदेनैकार्थे समानार्थे वर्तमानात् ङ्यंतादावंतान्मृद्रूपाच्च वा विभक्ती भवति। तस्याश्चावयवानां त्रयाणामपि 'एको द्विर्बहुश्चैकशः' इत्यनुवर्तमाने-

९३। **सुपश्च**। १। २। सुपां त्रीणि त्रीणि वचनानि एकशः एको द्विर्बहुरित्येवं संज्ञकानि भवंति। इत्येकद्विबहुसंज्ञका विधीयंते। तेषां चावयवानां त्रयाणामपि संकरेण प्राप्तौ सत्यां नियमः क्रियते।

९४। साधने स्वार्थे। १। २। एकार्थे साधने स्वार्थे एकः सुर्भवति। द्वित्वविशिष्टेऽर्थे साधने द्विरौ भवति। बहुत्ववि-शिष्टेऽर्थे साधने बहुर्जस् भवति। एवं सर्वत्र। उकारजकारयोः "अप्रयोगीदिति" इत्संज्ञा। कार्यार्थमनयोरुपादानं, न प्रयोगे श्रवणार्थमिति निवृत्तिः। सकारादीनां प्रयोगे श्रवणार्थमुपादान-मिति नेत्संज्ञा। उकारः 'सावनडुहः' इति विशेषणार्थः। जकारो जसीति विशेषणार्थः। धर्म स् इति स्थिते—

९५ । **सुप्मिङंतं पदं** । १ । २ । सुबंतं मिङंतं च यच्छ-ब्दरूपं तत्पदसंज्ञं भवति । इति पदसंज्ञायां पदस्येत्यधिकृत्य-'ससजुषो रिरिति रिरादेशः । इकारो 'दशि रेः, इति विशेषणार्थः । रेरीत्यधिकृत्य—

९६ । **अंतेऽः**[1] । ५ । ४ । अंते विरामे अवसाने वर्तमानस्य रेफस्य अः इति विसर्जनीयो भवति । इति विसर्जनीयः । अकार उच्चारणार्थः । धर्मः तिष्ठति इत्यादि मिङंतं पदमभिसंबंधनीयं । एवमुत्तरत्रापि । धर्म औ इति स्थिते आदैबिति वर्तमाने[2]—

९७ । **एज्यैप** । ४ । ३ । द्वयोरेकः परस्य स्वासन्न ऐप् भवति । धर्मौ । धर्म अस् इति स्थिते 'तदैचि परः, उस्यपदे' इति चाधिकृत्य—

९८ । **एप्यतः**[3] । ४ । ३ । अकारस्य द्वयोरेकः परो भवत्यपद एपि परतः । इति पररूपे प्राप्ते 'यञ्यतो दीः' इति अनुवर्तमाने—

९९ । **जासि** । ५ । ३ गोरकारांतस्य दीर्भवति जासि परतः इति दीत्वं भवति । स्वेको दीरिति पुनर्दीत्वं । पूर्ववद् रित्वं विसर्जनीयश्च । धर्माः । तथा संबोधनार्थविवक्षायां मिङ्कार्थे वाः इति वाः भवति । तस्याः—

---

१ । अस्य स्थाने—विरामे विसर्जनीयः ५ । ४ । १८९ । इति सूत्रं वर्त्तते । २ । अस्मिन् सूत्रे 'अपदे' इति पदमधिकं महावृत्तौ

३ । अस्य स्थाने—सुटि पूर्वस्वं । ४ । ३ । ८९ । नेज्यात् । ४ । ३ । ९२ । इति सूत्रद्वयं प्रक्रियाभेदश्च वर्त्तते ।

१००। **संबोधने बोध्यं**। १। ४। संबोधनेऽर्थे विहितायाः वायाः बोध्यमिति संज्ञा । प्रसिद्धतत्संबंधस्य व्यापारांतरं प्रत्यभिमुखीकरणं आमंत्रणं संबोधनं तत् द्योतनार्थं हे भोः प्रभृतयः शब्दाः प्रागुपादीयंते । हे धर्म स् इति स्थिते–

१०१। [४]**सुप्कि**। १। ४। बोध्यस्यैकवचनं सुः किसंज्ञा भवति। इति किसंज्ञा । 'न्योः खं वल्कौ, हल् ङ्याप्भ्यः सुसिप्त्यनच् 'केरेङः' इति चानुवर्तमाने--

१०२। **प्रात्**। ४। ३। प्रादुत्तरस्य केरनचः खं भवति । द्विबह्वोः पूर्ववत् । हे धर्म । हे धर्मौ । हे धर्माः । किं तिष्ठसि । किं तिष्ठथः । किं तिष्ठथ इति गम्यते । धर्म इति त्रिः स्थिते--

१०३। **कर्मणीप्**। १। ४। कर्मणि कारके इप् भवति। किं कर्म?

१०४। **कर्त्राप्यम्**। १। २। कर्त्रा यदाप्यत्वेन विवक्षितमीप्सितानीप्सितोदासीनविकल्पं तत् कर्मसंज्ञं भवति । इब्धेः वमादि लक्षणो विहितः । तस्या एकोऽम् । द्विरौट् । बहुः शस् टकारशकारयोरित्संज्ञा । टकारः सुडिति प्रत्याहारार्थः । शकारः शासिति विशेषणार्थः । सुटीदुतः प्राक् स्वमित्यधिकृत्य--

१०५। **पूर्वोऽमि**। ४। ३। सुब्यमि परतः परः पूर्वो भवति द्वयोरेकः । औटि पूर्ववत् । 'स्वेको दीः', सुटीदुतः प्राक् स्वं, इति चाधिकृत्य--

---

४। अस्य स्थाने—एकः किः। १। ४। ५६। इति सूत्रं पठंति ।

१०६। **शसि**। ४। ३। शसि परतः प्राचोऽकः स्वं दीर्भवति द्वयोरेकः। इति दीत्वे कृते--

१०७। [1]**नृपुंसि**। ४। ३। शसो नकारादेशो भवति पुंसि पुंलिंगे गम्यमाने।

१०८। **षृो नो णोऽभिन्ने**[2]। ५।४। षकाररेफाभ्यां परस्य नकारस्य णत्वं भवत्यभिन्ने। इति णत्वं प्राप्तं। नांतरीयनभोदेशे इति चाधिकृत्य--

१०९। **क्षुभ्नाद्यंतेषु**[3]। ५।४। क्षुभ्नादीनां पदस्यांत्ये च वर्तमानस्य नकारस्य णत्वं न भवति। इति निषिद्धं। धर्मम्। धर्मौ। धर्मान्। पश्येत्यादि क्रियासंबंधः। धर्म इति त्रिः स्थिते-संज्ञो भा वेरित्यनुवर्तमाने--

११०। [4]**कर्तृकरणे**। १।४। कर्तरि करणे च कारके वर्तमानात् ङ्याम्मृदः परा भा विभक्ती भवति। कः कर्ता। किं वा करणं

१११। **स्वतंत्रः कर्ता**। १।२। इतरेषां कारकाणां साध्यसिद्धिं प्रति प्रवर्तमानानां स्वातंत्र्येण प्राधान्येन यत् कारकं विवक्षितं तत् कर्तृसंज्ञं भवति।

११२। **साधकतमं करणः**। १।२। सिद्धेषु कारकेषु सत्स्वपि साध्यायाः क्रियायाः साधकत्वं प्रकर्षेण यद्विवक्षितं तत् कारकं

१। अस्य स्थाने-नश्च पुंसि। ४। ३। ९१। इति। २। अस्य स्थाने षो नो णः समाने। ५ ४। ८५। इति। ३। अस्य स्थाने क्षुभ्नादिषु। ५। ४। ११७। अतस्य। ५। ४.। ११५। इति। ४। अस्मिन् भेति पदमधिकं महावृत्तौ।

करणसंज्ञं भवति । तस्याः भाया एकष्टा द्विर्भ्याम् बहुर्भिस् । टकारः इत्संज्ञः स्येनात् ङष्टाङसीति विशेषणार्थः । स्वेको दीरिति दीत्वे प्राप्ते गोरित्याधिकृत्य-भिसोऽत ऐसीति चानुवर्त्य--

११३ । **स्येनान्ङष्टाङसेः** ।५।१। अकारांतस्य गोर्निमित्तभूतानां ङस् टा ङसि इत्येतेषां यथासंख्यं स्य इन् आत् इत्येते आदेशा भवंति । इति टा इत्येतस्य इन इत्ययमादेशो भवति । को गुः ?

११४ । **यत्त्ये तदादि गुः** । १।२। यस्य त्यः यत्त्यस्तस्मिन् यत्त्ये परतः तदादि शब्दरूपं गुसंज्ञं भवति । पूर्ववैदप् । पृ्नो णोऽभिन्ने इति णत्वं । भ्यामि-यञ्यतो दीरित्याधिकृत्य--

११५ । **सुपि** । ५ । २ । गोरकारांतस्य दीर्भवति यञादौ सुपि परतः ।

११६ । **भिसोऽत ऐस्** । ५ ।१ । अकारांतस्य गोर्निमित्तभूतस्य भिस ऐसित्ययमादेशो भवति । पूर्ववैदप् । रित्वविसर्जनीयौ च । धर्मेण । धर्माभ्यां । धर्मैः । कर्तरि प्रयोगे स्फीयते इत्यादिः करणे त्ववाप्य इत्यादिका क्रिया संबध्यते । धर्म इति त्रिः स्थिते--

११७ । **संप्रदानेऽप्** । १।४ । संप्रदाने कारके वर्तमानात् ङ्याम्मृदो अप् विभक्ती भवति । किं संप्रदानम् ।

११८ । **कर्मणोपेयं संप्रदानं** । १ ।२। कर्मणा करणभूतेन कर्ताप्येन गवादिना पारिभाषिकेण लौकिकेन वा परिस्पंदात्मकेन यदुपेयत्वेन विवक्षितं तत्कारकं संप्रदानसंज्ञं भवति । तस्या एका ङे ।

द्विभ्यां। वहुभ्यस्। ङकार इत्संज्ञो ङेर्यः। इति विशेषणार्थः। गोरिति भिसोऽत ऐसिति च प्रस्तुत्य--

११९। **ङेर्यः**। ५।१। अकारांतस्य गोर्निमित्तभूतस्य ङे इत्येतस्य य इत्ययमादेशो भवति। सान्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वात्सुपीति दीत्वं। भ्यामि पूर्ववद्। भ्यासि सुपीति दीत्वं प्राप्तं।

१२०। **वहौ झल्येत्**। ५।२। गोरकारांतस्य झलादौ वहुवचने परत एकारादेशो भवति। इति एत्वं च प्राप्तं। सुपीति दीत्वं प्राप्तं तयोरुभयोरन्यत्र सावकाशयोरेकत्र समुदितयोस्तुल्यवलयोः स्पर्द्धे सति परत्वविधिर्भवति। पूर्ववत् रित्वविसर्जनीयौ। धर्माय। धर्माभ्याम्। धर्मेभ्यः। दीयते इत्यादि क्रियाभिगमः। धर्म इति त्रिः स्थिते--

१२१। **काऽपादाने**। १।४। अपादाने कारके वर्तमानात् ङ्याम्मृद् का भवति। किमपादानं--

१२२। **ध्यपाये ध्रुवमपादानं**। १।२। धियो बुद्धेरपायो विभागो ध्यपायः। तस्मिन् ध्यपाये सति यत् ध्रौव्येन विवक्षितं तत्कारकं अपादानसंज्ञं भवति। तस्या एको ङसिः। द्विभ्याम्। वहुभ्यस्। ङकारेकारावित्संज्ञौ। ङकारः सोर्ङितीति विशेषणार्थः। इकारो ङ्यसेः स्मिस्मादिति विशेषणार्थः। स्येनान्ङस्टाङसेरिति ङसेरदादेशो भवति। स्वेको दीरिति दीत्वं। भ्यामि भ्यासि च पूर्ववत्। धर्मात्। धर्म्माभ्याम्। धर्म्मेभ्यः। अवरोहतीत्यादि क्रियाऽवसीयते। धर्म इति त्रिः स्थिते--

१२३ । **ता शेषे** । १ । ४१ शेषे विवक्षिते ङ्याम्मृदः ता विभक्ती भवति। कर्मादीनामविवक्षा ततोऽन्यः स्वस्वाम्यादिः शेषः । तस्या एको ङस् । द्विरोस् । बहुराम् । ङकारो ङस्ङस्योरिति विशेषणार्थः । स्येनान् ङस्टाङसेरिति ङसः स्य इत्ययमादेशो भवति । बहौ झल्येदिति वर्तमाने--

१२४ । **ओसि** । ५ । २ । अकारांतस्य गोरेत्वं भवत्योसि परतः । इत्येत्वमयादेशो रित्वविसर्जनीयौ च । आम्यात्स्मेः सुडिति वर्तमाने--

१२५ । **प्रेल्म्वाप्चतुरो नुट्** । ५ । १ । प्र इल् मु इत्येवं संज्ञेभ्यः आबंताच्चतुःशब्दाच्च नुडागमो भवत्यामि परतः । ङकारटकारयोरित्संज्ञायामुकारउच्चारणार्थः । टकारः टिदादिरिति विशेषणार्थः । स्वचिह्नस्याविष्टाष्टपञ्चभिन्नाछिन्नाच्छिद्रश्रुवश्वस्वास्तिकस्य दीरिति गोरिति च प्रस्तुत्य--

१२६ । **नाम्यतिसृचतसृ** ॥ गोरंतस्य दीर्भवति नामि परतः तिसृ चतसृ इत्येतौ शब्दौ वर्जयित्वा पूर्ववत् नकारस्य णत्वम् । धर्मस्य । धर्मयोः । धर्माणाम् । फलमित्यादिशब्दप्रयोगः धर्म इति त्रिः स्थिते--

१२७ । **ईबाधारे च**[1] । १ । ४ । आधारे च कारके वर्तमानात् ङ्याम्मृद ईप विभक्ती भवति । कः पुनराधारः ।

१२८ । **आधारोऽधिकरणम्** ।१।२। आश्रिते क्रियाऽसि-

---

१ । अस्य स्थाने ईबधिकरणे च । १ । ४ । ४४ । इति ।

नित्याधारः । कर्तृसमवायिन्याः शयनादिक्रियायाः कर्मसमवायिन्याश्च पचनादिक्रियायाः अधिकरणत्वेन योऽर्थो विवक्षितः स आधारसंज्ञो भवति । तस्याः एको ङिः । द्विरोस् । बहुः सुप् । ङकारपकारयोरित्संज्ञायां ङकारो "न्याम्मोऽङेराम्" इति विशेषणार्थः । पकारः सुबिति प्रत्याहारार्थः । पूर्ववदेप् । ओसि च ओसीति एत्वम् । सुपि बहौ झल्येदित्येत्वं । क्विणोः ससेऽष्षः । नुम्शर इति च प्रस्तुत्य-

१२९ । त्यादेशयोः । ५ । ४ । ४३ । त्यसकारस्यादेशसकारस्य च कवर्गादिणंताच्च नुम्शर्परादुत्तरस्य षत्वं भवति । इति षत्वं । धर्मे । धर्मयोः । धर्मेषु । चित्तं निधेहि इत्यादि क्रियाभिसंबंधः कार्यः । एवमकारांताः पुंलिंगाः शब्दाः सप्तविभक्ती क्रियाभिसंबंधो योज्यः । परमस्ति प्रक्रियाविशेषः सर्वादिषु । तद्यथाहि । सर्व । विश्व । उभ । उभयट् । अन्य । अन्यतर । इतर । डतर । डतम । त्व । त्वत् । नेम । सम । सिम । पूर्व । पर । अवर । दक्षिण । उत्तर । अपर । अधर । स्व । अंतर । त्यद् । तद् । यद् । अदस् । इदम् । एतद् । एक । द्वि । युष्मद् । भवत् । अस्मद् । किम् । इति सर्वादयः । तेषां युष्मदस्मद्वर्जितानां अभिधेयवत् लिंगं भवति । तत्त्रिलिंगं । तत्र यदा पुंलिंगास्तदा योज्यते विशेष्यते च जसिङसिङ्याम्ङिङस्यामिष्वेव नान्यत्र धर्मादिभ्यः । सर्वः । सर्वौ । जसि सर्व असिति स्थिते-णोरिति भिसोत ऐसिति स्वेः स्मैः इति च वर्तमाने—

१३०। जशः शी। ५।१।१४। स्त्रिसंज्ञकस्याकारस्य गोर्निमित्तभूतस्य जसः स्थाने शीत्ययमादेशो भवति । शकार इत्संज्ञः शित्सर्वस्येति विशेषणार्थः । कः स्त्रिः ।

१३१। स्निः सर्वादिः[१] **।१।१।४०** । सर्वादयः स्निसंज्ञा भवंति । इति स्निसंज्ञायां "आदेप्" सर्वे । सर्वादीनामपि संबोधनमस्तीत्येके । हे सर्व । हे सर्वौ । हे सर्वे । सर्वम् । सर्वौ । सर्वान् । सर्वेण । सर्वाभ्याम् । सर्वैः । सर्व-ए इति स्थिते-"ङेर्यः" इत्यधिकृत्य—

१३२ । स्नेः स्मैः[२]**। ५।१।१२।** स्निसंज्ञकस्याकारांतस्य गोर्निमित्तभूतस्य ङे इत्यस्य स्मै इत्ययमादेशो भवति । सर्वस्मै । सर्वाभ्यां । सर्वेभ्यः । ङसि–

१३३। ङ्यसेःस्मिन् स्मात्[३]**। ५।१।१३।** स्नेरकारांतस्य गोर्निमित्तभूतयोः ङि असि इत्येतयोः यथासंख्यं स्मिन् स्मात् इत्येतावादेशौ भवतः । इति ङसेः स्मात् । सर्वस्मात् । सर्वाभ्याम् । सर्वेभ्यः । सर्वस्य । सर्वयोः । आमि—

१३४। आम्यात्स्नेः सुट्[४] **।५।१। ३४।** स्नेरवर्णांताद् गोरामि परतः सुट् भवति । पूर्ववदेत्वं षत्वं च । सर्वेषाम् । सर्वस्मिन् । सर्वयोः । सर्वेषु । एवं विश्वोभोभयडन्यान्यतरेतर-

---

१ । अस्य स्थाने-सर्वादिः सर्वनाम । १।१।३५। इति सूत्रम् ।

२ अस्य स्थाने-सर्वनाम्नः स्मैः । ५।१।१२। इति ।

३ । अस्य स्थाने-ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ । ५।१।१३। इति ।

४ । अस्य स्थाने-आम्यात्सर्वनाम्नः सुट् । ५।१।३४। इति ।

शब्दाः । टकारः स्त्रियां ङ्यर्थः । डतरडतमौ त्यौ, तेन तदंतानां कतरयतरततरैकतरकतमप्रभृतीनां ग्रहणं । तेषां त्वनेमासिमशब्दानां च सर्ववद् प्रक्रिया ।

१३५ । [1]**समं सर्वयुक्ते । १ । १ ।४१ ।** सर्वार्थे युक्तार्थे च समशब्दः सर्वादिर्भवति । स च सर्ववद् ।

१३६ । [2]**पूर्वपरावरदक्षिणोत्तरापराधराण्यस्वौ व्यवस्थायां । १ । १ । ४२ ।** स्वाभिधेयापेक्षावधिनियमो व्यवस्था । तत्रैतानि असंज्ञायां सर्वादीनि भवंति ।

१३७ । [3]**स्वमज्ञातिधनाख्यायां । १ । १ । ४३ ।** स्वशब्दः सर्वादिर्भवति, न चेत् ज्ञातिधनपर्यायः ।

१३८ । [4]**बहिर्योगोपसंव्याने ऽपुर्यंतरं । १ । १ । ४४ ।** बहिर्भावेन बहिष्ठेन बाह्येन वा वस्तुना योगे उपसंव्याने उपसविद्यमाने च वर्तमाने अंतरशब्दः सर्वादिर्भवति न पुरि बहियोंगे ऽपि ।

१३९ । **पूर्वादिरद् ङ्यस्योर्वा[5] । १ । १ । ४५ ।** पूर्वादयो नवाकारांता ङिङस्योः परतः सर्वादयो वा भवंति ।

१४० । [6]**जसि । १ । १ ।४६ ।** जसि च विकल्पः । इति

---

१ । २ । ३ । ४ इमे योगाः गणपाठस्थाः न तु सूत्रपाठस्थाः महावृत्तौ ।

५ । ङिङस्योरतः । १ । १ । ४३ । इति सूत्रमस्य स्थाने ।

६ । अस्य स्थाने पूर्वादयो नव । १ । १ । ४२ इति ।

जस्ङसिङिष्वेव विशेषोऽन्यत्र सर्वशब्दवत् । पूर्वे पूर्वाः । पूर्वस्मात् पूर्वात् । पूर्वस्मिन् पूर्वे । एवं परादयोऽपि नेयाः । त्यदादीनां सप्तानां अत्वस्य किमः कादेशस्य च विधानादकारांतत्वं । त्यद् इति स्थिते पूर्ववत्स्वादिः इतां च निवृत्तिः ।

"सुप्याष्ट्नः" इत्यधिकृत्य—

१४१ । **त्यदादेरः** । ५ । १ । १७७ । त्यदादीनामकारांतादेशो भवति सुपि परतः । तास्थानेऽतेऽल इति दकारस्यात्वं । एप्यत इति पररूपं । त्यदादेर इति प्रस्तुत्य—

१४२ । **तोः[1] सोऽनंते सौ** । ५ । १ । १८० । त्यदादीनां [illegible] वर्तमानस्य सकारादेशो भवति सौ परतः । सर्वशब्दवदन्यत् । स्यः । त्यौ । त्ये । हे स्य । हे त्यौ । हे त्ये । त्यं, त्यौ, त्यान् । त्येन, त्याभ्यां, त्यैः । त्यस्मै, त्याभ्यां, त्येभ्यः । त्यस्मात्, त्याभ्यां, त्येभ्यः । त्यस्य, त्ययोः, त्येषां । त्यस्मिन्, त्ययोः, त्येषु । एवं तदादयोऽपि योज्याः । अदस् शब्दस्य तु विशेषः । अदस् इति स्थिते पूर्ववत् स्वादिरितां च निवृत्तिः । तोस्सोऽनंते साविति अधिकृत्य—

१४३ । **असौ** । ५ । १ । १८१ । असावित्यदसः सकारस्य औकारादेशो भवति । अत्वापवादः । सोश्च खं निपात्यते । तोस्सोऽनंते साविति दकारस्य च सकारः । एच्यैप् । असौ । अदस् औ इति स्थिते-त्यदाद्यत्वे पररूपे ऐपि च कृते—

---

१ । अस्य स्थाने तोः सः सावनन्ते । ५ । १ । १६४ इति सूत्रं

१४४। दादुर्दोमोऽदसोऽसेः। ५। ३। ११६। अदसोऽकारीभूतसकारांतस्य दकारात्परस्य वर्णमात्रस्य च उत्वं दकारस्य च मत्वमिति कर्तव्यं। स्वस्यामाव्योऽतपरः इति पृथक् नञ्निर्देशात् भाव्योऽपि स्वस्य ग्राहको भवतीति स्वासन्न इति द्विमात्रस्यौकारस्य द्विमात्र ऊकारो भवति। अमू। जसि अदे इति स्थिते–

१४५। बहुष्वेरीः[1]। ५। ३। ११८। अदसो बहुत्वे निष्पन्नस्य एकारस्य ईकारो भवति। उत्वापवादो दस्य च मत्वं। अमी। संबोधनेऽप्यविशेषः। अमि पूर्ववदत्वमत्वमुत्वं च। अमुं। औटि पूर्ववद्। अमू। शसि दीत्वं न्पुंसीति नत्वं। पूर्ववदन्यत्। अमून्। टा सुपि-अमु आ इति स्थिते-

१४६। टो नाऽस्त्रियां[2]। ५। २। १२६। सोः परस्य अस्त्रियां विहितस्य टा इत्येतस्य ना इत्यादेशो भवति। इति नाभावे कर्तव्ये मुभावस्यासिद्धत्वादप्राप्ते सुलक्षणे नाभावे–

१४७। न मु टाविधौ। ५। ३। ३७। टा इत्येतस्य विधिष्टाविधिस्तस्मिन् कर्तव्ये न मुभावोऽसिद्धः। इति नाभावे कृते पुनर्मुत्वस्यासिद्धत्वात् सुपीति दीत्वे प्राप्ते टा इत्येतस्मिन् विधिस्तस्मिन्निति च विग्रहे मुभावस्य सिद्धत्वात् दीत्वं न भवति। अमुना। भ्यामि सुपीति दीत्वे सत्युत्वं मत्वं च। अमूभ्यां।

1। अस्य स्थाने–बहावीरेतः। ५।३।८९। इति सूत्रं।

2। अस्य स्थाने–आङो नाऽस्त्रियां। ५। २। ११३। इति सूत्रं।

१४८ । नेदमदसोऽकः[1] **। ५ । १ । ६ ।** इदमदासित्येताभ्यामकाराभ्यां परस्य भिसो न ऐस् भवति । भिस ऐस्भावाभावादेत्वमीत्वं च । अमीभिः । ङयि उत्वमत्वयोरसिद्धत्वात् स्मैभावः षत्वं च । अमुष्मै । अमूभ्यां । अमीभ्यः । अमुष्मात् । अमूभ्यां । अमीभ्यः । अमुष्य । ओसि एत्वे अयादेशे च कृते उत्वं मत्वं च, अमुयोः । अमीषां । अमुस्मिन् । अमुयोः । अमीषु । इदम् शब्दस्य तु भेदः । इदमिति स्थिते पूर्ववद् स्वादिविधिः । सौ--

१४९ । इदमो मः । ५ । १ । १८३ । इदमः सौ सुपि परतो मकारादेशो भवति । अत्वापवादः ।

१५० । पुंसीदोऽय् । ५ । १ । १८६ । पुंसि वर्तमानस्य इदम इद्रूपस्य अय् इत्ययमादेशो भवति । यत्वापवादः । हल्ङयादिना सोः खं । अयं । त्यदाद्यत्वमन्यत्र ।

१५१ । दः । ५ । १ । १८४ । इदमो दकारस्य मकारादेशो भवति सुपि परतः । इमौ । इमे । संबोधनेप्येवं । इमं । इमौ । इमान् । टायां--

१५२ । टौस्यनोऽकः[2] **। ५ । १ । १८७ ।** इदमः ककारवर्जितस्य इद्रूपस्य अन इत्ययमादेशो भवति टा ओसि सुपि परतः । अनेन ।

१५३ । हलि खं । ५ । १ । १८७ । इदम इद्रूपस्य हलादौ सुपि परतः खं भवति । ततो दीत्वं । आभ्यां । भिसि पूर्ववद् ऐस्

---

१ । अस्य स्थाने--इदमदसोः सकोः । ५ । १ । ९ । इति ।

२ । अस्य स्थाने--अनाप्यकः । ५ । १ । १७० । इति सूत्रं ।

भावे निषिद्धे पुनरेत्वं । एभिः । अस्मै । आभ्यां । एभ्यः । अस्मात् । आभ्यां । एभ्यः । अस्य । अनयोः । एषां । अस्मिन् । अनयोः । एषु । इदम इत्यन्वादेशे इति चाधिकृत्य—

१५४ । **द्वितीयाटौस्स्वेनः**[1] । २ । ४ । ३४ । इदम एतदश्च टा ओस् इप् इत्येतेषु परतः एनदित्ययमादेशो भवति अन्वादेशे कथितानुकथने । पूर्ववदत्वे पररूपत्वे च कृतेऽयमादेशः । एनेन । एनयोः । एनयोः । एनं । एनौ । एनान् । एतच्छब्दस्य एषः । एतौ । एते । इत्यादि नेयं । एकशब्दस्य एकः, एकौ, एके इत्यादि सर्वशब्दवत् । यद्येकशब्दः एकत्व-संख्यायां वर्तते तदैकवचनमेव सर्वासां । एकः । एकं । एकेन । इत्यादि । द्विशब्दस्य द्वित्ववाचित्वात् द्विवचनमेवात्वं च । द्वौ । द्वौ । द्वाभ्यां । द्वाभ्यां । द्वाभ्यां । द्वयोः । द्वयोः । किम् शब्दस्य—

१५५ । **किमः कः** । ७ । २ । १०३ । किमः क इत्ययमादेशो भवति त्यदादिसंबंधिनि सुपि परतः । कः, कौ, के इत्यादि नेयं । त्यद् युष्मद् भवद् अस्मद् शब्दानां अत्वाभावात् उत्तरत्र निश्चयः । सर्वादीनि असंज्ञायां सर्वादीनि भवंति संज्ञायां तु न भवति । सर्वनामा कश्चित् तस्मै सर्वायेत्यादि भवति । प्रथमा-दीनां जसि विशेषोऽन्यत्र सर्वशब्दवत्—

१५६ । **प्रथमचरमतयाल्पार्द्धकतिपयनेमाश्च** । १ । १ । ३३ । प्रथमादीनां तयांतस्य च तत्संबंधिनि जसि वि संज्ञा

---

१ । अस्य स्थाने—टौस्स्येनदेतदश्च । ४ । ३ । ११९ । इति सूत्रं ।

वा भवति। यदा खिसंज्ञा तदा जसः शीभावः। प्रथमे प्रथमाः। चरमे चरमाः। द्वितये द्वितयाः। अल्पे अल्पाः। अर्द्धे अर्द्धाः। कतिपये कतिपयाः। नेमे नेमाः। नेमशब्दस्य सर्वादित्वादन्यत्र सर्वशब्दवत्। तीयत्यांतस्य ङेङसिङसिङिषु विशेषोऽन्यत्र धर्मशब्दवत्।

१५७। [1]तीयो ङिति। १। १। ५३। तीयत्यांतः शब्दो ङिति कार्ये कर्तव्ये खि संज्ञो वा भवति। इति विकल्पेन स्मायादिः। द्वितीयस्मै द्वितीयाय। द्वितीयस्मात् द्वितीयात्। द्वितीयस्मिन् द्वितीये। एवं तृतीयशब्दः इति। आकारांतः क्षीरपाशब्दास्त्रिलिंगस्तत्र पुलिंगो नीयते। पा पाने। पा इत्येषा प्रकृतिः पानार्थे वर्तते। इत्युक्तार्थत्वात् पानशब्दस्य निवृत्तिः। पा इति स्थिते। तस्याः—

१५८। भूवाद्यो धुः। १। २। १। भू इत्येवमादीनां चुरादिपर्य्यंतानां पाठतोऽर्थतश्च परिच्छिन्नानां[2] धुसंज्ञा भवति। धुसंज्ञायां सत्यां क्षीरमित्युपपदं। ततः कर्मणीत्यम्। क्षीरं पिबति इति विग्रहे—त्यः पर इति धोरिति कर्मणीति क्वचिदिति चानुवर्तमाने—

१५९। क्विप्। २। २। ७४। कर्मणि वाचि धोः क्वचित् क्विवित्ययं त्यः परो भवति। स च—

१६०। कृत्[3] कर्तर्यझिः। २। ४। ४७। झिवर्जितः

१। अस्य स्थाने तीयस्य ङिति। १। १। ४४। इति सूत्रं।

२। अस्य स्थाने "परीतात्मनां" इति पाठः। (क) पुस्तके वर्तते।

३। अस्य स्थाने कर्तरि कृत्। २। ४। ५२। इति सूत्रं।

कृत्संज्ञस्त्यः कर्तरि भवति । क्विप् पुनः कृत् ।

१६१ । **कृदमिङ्** । २ । १ । ६६ । मिङ्वर्जितो धोर्विहितस्त्यः कृत्संज्ञो भवति । इति कर्तरि भवति । स सर्वोऽप्रयोगीत् । ककारः क्ङितीति विशेषणार्थः । वकारः प्राक्क्वेर्वाऽसम इति सति साम्ये वाधनार्थः । इकारः उच्चारणार्थः । पकारः पिति कृति तुगिति विशेषणार्थः । ततः कृदतस्य मृत्संज्ञायां स्वादिविधिः प्राप्तः । क्षीर अम् पा इति स्थिते सुप् सुपेत्याधिकृत्य—

१६२ । **वागमिङ** । १ । ३ । ८५ । मिङ्वार्जितं वाक्संज्ञं कृदंतेनोत्तरपदेन सह नित्यं षसो भवति । (अमिङिति प्रतिषेधवचनं ज्ञापकं तिवाक्कारकाणां कृद्भिः सह सुबुत्पत्तेः प्राक् एव सो भवतीति)। किं वाग्संज्ञं ।

१६३ । **ईपा वाक्**[1] । २ । १ । ६७ । तत्र धोराधिकारे ईपा निर्दिष्टस्य वाक् संज्ञा भवति । इति वाक् संज्ञा ।

१६४ । **सुपो धुमृदोः** । १ । ४ । १६७ । धुमृदोरवयवभूतस्य सुप उप् भवति । इति सुप उप् ।

१६५ । [2]**वोक्तं पूर्वं** । १ । ३ । १०६ । साधिकारे वया विभक्त्योक्त पूर्वं प्रयोक्तव्यं । इति क्षीरशब्दस्य पूर्वनिपातः । क्षीरपा इत्येतस्मात् स्वादिविधिः सुटि नास्ति विशेषः । क्षीरपाः, क्षीरपौ, क्षीरपाः । संबोधनेप्येवं । क्षीरपां, क्षीरपौ । शसादा-

---

१ । अस्य स्थाने-ईपात्र वाक् । २ । १ । ७९ इति सूत्रं ।

२ । अस्य स्थाने-वोक्तं न्यक् । १ । ३ । ९३ । इति सूत्रं ।

वजादौ। भस्येत्यनोत्समंवस्फादित्यधिकृत्य–

१६६। **आतो ऽनापः**[1]। ४। ४।१३८। भसंज्ञकस्याकारांतस्य खं भवति आपं वर्जयित्वा। कः पुनर्भः–

१६७। **यचि भः**। १।२।१२०। यकारादावजादौ च धवर्जिते स्वादौ परतः पूर्वं भसंज्ञं भवति। इति भसंज्ञायां क्षीरपः, क्षीरपा। हलादावविशेषः। क्षीरपाभ्यां, क्षीरपाभिः। क्षीरपे, क्षीरपाभ्यां, क्षीरपाभ्यः। क्षीरपः,क्षीरपाभ्यां,क्षीरपाभ्यः।क्षीरपः, क्षीरपोः, क्षीरपां। क्षीरपि, क्षीरपोः, क्षीरपासु। स्त्रियामप्येवं रूपं। तथा सोमपादयः। इकारांतः पुल्लिंगो मुनिशब्दः। मुनि इति स्थिते स्वादयः। सोरित्वविसर्जनीयौ। मुनिः। औकारयोः।

१६८। [2]**सुटीदुतः प्राक्स्वं**। ४। ३। १०६। प्राचः पूर्वस्येकारस्योकारस्य च स्वं दीर्भवति अजादौ सुटि परतः। द्वयोरेकः। इति दीत्वं। मुनी। जसि। प्रस्यैप् कावित्यधिकृत्य–

१६९। **जसि**। ५। २। ११६। प्रांतस्य गोरेब् भवति जसि परतः। मुनयः। संबोधने कौ।

१७०। **प्रस्यैप् कौ**। ५। २। ११५। प्रांतस्य गोरेब् भवति कौ परतः। "ज्योः खं वल्कावित्ति" "हल्ङ्याब्भ्यः सुसिप्त्यनच्" इति प्रस्तुत्य–

१। अस्य स्थाने "आतो धोः" इति सूत्रं। २। अत्र प्रक्रियाभेदस्तावत् स्थानिसूत्राणि तु "सुटि पूर्वस्वं। ४। ३। ८९। नेच्यात्। ४। ३। ९२। धो जसि च। ४। ३। ९३।" इति महावृत्तौ

१७१ । केरेङः । ४ । ३ । ६५ । एङन्तात्परस्य केरनचः खं भवति । इति सोः खं । द्विबह्वोः पूर्ववत् । हे मुने । हे मुनी । हे मुनयः । अमि पूर्ववत् । मुनीं । मुनी । शसि दीत्वनत्वे-मुनीन् । टायां-टो नाऽस्त्रियामिति नाभावः । मुनिना । हलादावविशेषः । मुनिभ्यां । मुनिभिः । ङेङसिङस्सु भस्यैवित्यधिकृत्य—

१७२ । सोर्ङिति[1] । ५ । २ । ११८ । स्वन्तस्य गोरेब् भवति ङादौ सुपि परतः । किं नाम सु । "य्वौ स्त्र्याख्यौ मुः" "ङिति प्रश्चेति च प्रस्तुत्य--

१७३ । [2]स्वसखिपति । १ । २ । ११० । य्वोर्यः प्रःस सुसंज्ञो भवति सखिपतिशब्दौ वर्जयित्वा । इति सुसंज्ञा । मुनये । मुनिभ्यां । मुनिभ्यः । "पदेत्येङः" इत्यधिकृत्य—

१७४ । [3]ङस्ङस्योः । ४ । ३ । १११ । एङः परयोः ङस् ङसीत्येतयोरति परतः परःपूर्वो भवति द्वयोरेकः । मुनेः । मुनिभ्यां । मुनिभ्यः । मुनेः । मुन्योः । मुनीनां । न्याम्मोर्ङेरामित्यनुवर्तमाने—

१७५ । [4]सोर्डौ । ५ । २ । १२५ स्वन्तात् गोः परस्य ङेर्डावित्ययमादेशो भवति । डकाराष्टिखार्थः । भस्येति खमिति चानुवर्तमाने—

---

१ । 'सोर्ङि' इति पाठो मद्रासीयसूत्रपाठे शब्दार्णवचांद्रिकायां चवर्त्तते ।

२ । अस्य स्थाने-"स्वसखि । १। २ । ९६ । पतिः से । १ । २ । ९७" इति सूत्रद्वयं ।

३ । अस्य स्थाने "ङसिङसोः । ४ । ३ । ९७ इति सूत्रं ।

४ । अस्य स्थाने-"औदच्च सोः । ५ । २ । ११२ । इति सूत्रं ।

१७६ । **डिति टेः** [1] । ४ । ४ । १३९ । गोर्भस्य टेः खं भवति डिति परतः । इति टिखं । मुनौ । मुन्योः । मुनिषु । एवं रविकविकलिव्यालिकेलिवन्ह्यग्नित्रृष्टिकृमिध्वनिदधिकपिप्रभृतयः । सखिशब्दस्याभिधेयालिंगस्य विशेषः । सखि इति स्थिते स्वादिविधिः । सखितोऽकावित्यधिकृत्य—

१७७ । [2] **ङन्सौ** । ५ । १ । ७४ । सखिशब्दस्य गोर्निमित्तभूते किवर्जिते सौ परतो ङन्नित्ययमादेशो भवति ।

१७८ । [3] **तास्थानेऽन्तेलः** । १ । १ । ५४ । तायाः स्थाने विधिरुच्यमानोऽन्ते वर्तमानस्यालः स्थाने भवति । इति अंतेलः स्थाने विज्ञाते पुनरनेकवर्णः सर्वस्य इति सर्वस्य प्राप्ते—

१७९ । **ङित्** । १ । १ । ५५ । ङिदेवानेकाल् अंत्यस्याल स्थाने भवत्यतोऽन्यः सर्वस्य । इति नियमेन अंत्यस्य इकारस्य स्थाने भवति । ङकारोऽप्रयोगीत्संज्ञायां ङिदिति विशेषणार्थः । हल्ङ्यादिना सोः खं । दीः इति गोः इति "नोङः" इति च प्रस्तुत्य—

१८० । **धेऽकौ** । ४ । ४ । ६ । किवर्जिते घे परतो गोर्नोङो दीर्भवति । त्यखे त्याश्रयमिति सुबंतं पदं । पदस्येत्यधिकृत्य—

१८१ । [4] **नो मृदंते खं** । ५ । ३ । ४३ । मृदः पदस्यांतेऽवयवे वर्तमानस्य नकारस्य खं भवति । सखा । सुटि "ओतो णित्" इत्यनुवर्तमाने—

---

१ । अस्य स्थाने "टेः । ४ । ४ । १२७ ।" इति सूत्रं ।
२ । अस्य स्थाने "अनङ् सौ । ५ । १ । ७० । इति सूत्रं ।
३ । अस्य स्थाने पतादृशमेव सूत्रद्वयं ।
४ । अस्य स्थाने नखं मृदंतस्याकौ । ५ । ३ । ३० इति सूत्रं ।

१८२ । [1]सखितोऽकौ । ५ । १ । ७३ । सखिशब्दात्परं घं किवर्जितं णीत् भवति । मृजेरैबित्यधिकृत्य--

१८३ । ञ्णित्यचः । ५ । २ । ३ । गोरजंतस्य ञकारणकारानुबंधे त्ये परत ऐब् भवति । आयादेशः । सखायौ । सखायः । संबोधनेऽप्येवं । अकाविति प्रतिषेधात् ङन्न भवति । ततः प्रस्यैप् कावित्येप् केश्च खं । द्विबह्वोः पूर्ववत् । हे सखे । हे सखायौ । हे सखायः । सखायं । सखायौ । शसि पूर्ववत् सखीन् । टायां स्वसखिपतीति सुसंज्ञाप्रतिषेधान्न नाभावः । सख्या । हलादावविशेषः । सखिभ्यां । सखिभिः । ङेऽपि सुसंज्ञाविरहात् एप् न भवति । सख्ये । सखिभ्यां । सखिभ्यः । ङसिङसोः "ङसृङस्योरिति" "अत उत्" इति च प्रस्तुत्य--

१८४ । ख्यत्योऽतः[2] । ४ । ३ । ११९ । ख्य त्य इत्येताभ्यां अनञ्काभ्यां परस्य ङसृङस्योरकारस्य उत् भवति । अत इति स्थानिनिर्देशात् द्वयोरेक इति निवृत्तः । सख्युः । सखिभ्यां । सखिभ्यः । सख्युः । सख्योः । सखीनां । कौ "न्याम्मोर्ङेरामिति "इदुतः" इति च प्रस्तुत्य--

१८५ । औः[3] । ५ । २ । १२४ । इदुद्भ्यां परस्य ङेरौकारो भवति । सख्यौ । सख्योः । सखिषु । पति शब्दस्य सुटि मुनि

---

१ । अस्य स्थाने-"सख्युरकौ । ५ । १ । ७९ । इति सूत्रं ।
२ । अस्य स्थाने "ख्यत्यादतः । ४ । ३ । ९९ । इति सूत्रं ।
३ । अस्यापि कार्यं "औदच्च सोः । ५ । २ । ११२ ।" इति योगेनैव कृतं ।

शब्दपदन्यत्र सखिशब्दवत् । पतिः । पती । पतयः । हे पते । हे पती । हे पतयः । पतिं । पती । पतीन् । पत्या । पतिभ्यां । पतिभ्यः । पत्युः । पतिभ्यां । पतिभ्यः । पत्युः । पत्योः । पतीनां । पत्यौ । पत्योः । पतिषु । त्रिशब्दोऽभिधेयलिङ्गः । अतो बहुवचनमेव आदेशभ्यः संख्यावहुविषये त्यविधानात् । त्रयः । त्रीन् । त्रिभिः । त्रिभ्यः । त्रिभ्यः । आमि—

१८६ । **त्रेस्त्रयः** । ५ । १ । ३५ । त्रिशब्दस्य त्रय इत्ययमादेशो भवति आमि परतः । पूर्ववद् नुट् दीर्त्वं णत्वं च । त्रयाणां । त्रिषु । कतिशब्दस्याव्यक्तलिंगस्य विशेषः । किमस् इति स्थिते का संख्या मानमेषां इति विगृह्य—

१८७ । **किमश्च स्येडतिश्च**[1] । ३ । ४ । २१० । स्यिः संख्या यन्मानं तद्वाचिनः किम् शब्दात् तदिति वासमर्थात् यद् तद्भ्यां च अस्येति तार्थे डतिस्त्यो भवति घतुश्च । डकारष्टिखार्थः । सुपो धुमृदोरिति सुबुप् । वहुविषयत्वाद्बहुवचनमेव भवति । जस्शसोः शिरिति वर्तमाने—

१८८ । **उबिलः** । ५ । १ । १६ । गोरिल्संज्ञकात् परयोः जस्शसोः उब्भवति । क उप् ।

१८९ । **ष्णांता चेल्**[2] । १ । १ । ३६ । षकारांता नकारांता च या संख्या डतित्यांताश्च इल् संज्ञा भवंति । इति इल् संज्ञा ।

---

१ । अस्य स्थाने "किमः । ३ । ४ । १६२ । संख्या परिमाणे डतिश्च । ३ । ४ । १६४ " इति च सूत्रं ।

२ , अस्मिन् सूत्रे चेति पदं नास्ति महावृत्तौ

कति तिष्ठंति । कति पश्य । कतिभिः । कतिभ्यः । कतिभ्यः ।
कतीनां । कतिषु । एवं यत्तदोर्यतिततिशब्दौ तज्ञेयौ । ईकारांतो-
ऽभिधेयलिंगो ग्रामणीशब्दः । णीञ् प्रापणे । इति णीञ् ञकारो-
ऽप्रयोगीत् ञितः फलेशे इति विशेषणार्थः । पूर्ववद् धुसंज्ञायां—

१९० । ध्वादेः षणोऽष्ट्याष्ठिवष्वष्कः स्नं[1] ४।३।
६२ ष्ट्याष्ठिवष्वष्कवर्जितस्य धोरादिभूतस्य षकारस्य णकारस्य च
यथासंख्यं सकारो नकारश्चादेशो भवति । ग्रामशब्दात्कर्मणीप् ।
ग्रामं नयतीति विगृह्य—"क्वचित् क्विविति" क्विप् । स च
प्रतिलब्धकृत्संज्ञः कर्तरि भवति । पूर्ववदप्रयोगीत् प्रयोजयति ।
वागमिङिति सविधिः । सुपो धुमृदोरिति सुबुप्, वोक्तं पूर्वमिति
ग्रामशब्दस्य पूर्वनिपातश्च ।

१९१ । ग्रामाग्रान्नीः । ५ । ४ । १०१ । ग्राम अग्र शब्दा-
भ्यां परस्य नीनकारस्य णत्वं भवति । इति णत्वं । पूर्ववद् स्वादि-
विधिः सोरित्वविसर्जनीयौ । अजादौ-यणीञ् इत्याधिकृत्य—

१९२ । एर्गिवाक्चादुङोऽसुधियः । ४ । ४ । ८२ ।
गिवाक्चाद् परो यो उङ् तस्मात्परस्य ईवर्णस्य यणादेशो भवति
सुधीशब्दं वर्जयित्वा । हलादावविशेषः । ग्रामणीः । ग्रामण्यौ ।
ग्रामण्यः । संबोधनेऽप्येवं । ग्रामण्यं । ग्रामण्यौ । ग्रामण्यः । ग्रामण्या ।
ग्रामणीभ्यां । ग्रामणीभिः । ग्रामण्ये । ग्रामणीभ्यां । ग्रामणी-

---

१ । अस्य स्थाने "ध्वादेः षः सः । ४ । ५ । ३ । णो नः । ४ ३ । ५४ ।
"ष्ठीवतिष्वष्कातिष्ट्ययतीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः" इति वार्तिकं च ।

भ्यः। ग्रामण्यः। ग्रामणीभ्यां। ग्रामणीभ्यः। ग्रामण्यः। ग्रामण्योः। ग्रामण्यां ॥ ङौ —

१९३। न्याम्मोर्ङेराम्[1]। ५। २। ११९। नीइत्येतस्मात् आवंतात् मुसंज्ञकाच्च परस्य ङेः आमित्ययमादेशो भवति। ग्रामण्यां। ग्रामण्योः। ग्रामणीषु। एवं अग्रणी प्रभृतयोऽपि योज्याः। स्त्रीलिंगेप्येवमेव। उन्नीशब्दस्य भेदः। णीञ् इति स्थिते नत्वं तस्य गिना योगः। को गिः। प्रादिरिति वर्तमाने—

१९४। क्रियायोगे गिः। १। २। १५७। क्रियायां ध्वर्थेन योगे संबंधे सति प्रादयो गिसंज्ञा भवंति। के पुनः प्रादयः। प्रपराऽपसमन्ववनिर्दुर्न्याङ् न्यधयोऽप्यतिसूदभयश्च। प्रतिना सह लक्षयितव्याः पर्युपयोरपि लक्षणमत्र ॥१॥ इति विंशति प्रादयः।

१९५। तिः। १। २। १५८ प्रादयः तिसंज्ञाश्च भवंति।

१९६। प्राग् धोस्ते। १। २। १७५। ते गितिसंज्ञाः शब्दाः घोः प्राग् प्रयुज्यंते। इति पूर्वप्रयोगनियमः। तत्तस्मात्रा शः क्त्वसुखुच्वद्धाम्त्स्कांतुमखुम्मिञाभवित्यन्यकस्वरादयो झिरित्युच्छब्दस्य झिसंज्ञायां सत्यां सुपो झिरित्युपवचनसामर्थ्यात् सुः तत उप्। नयतीति विगृह्य-पूर्ववद् क्विबादिः। उत् स् नी, इति स्थिते—

१९७। तिक्वाकुदुः[2]। १। ३। ८२। तिसंज्ञाः कुः आङ् दुस् इत्येते च शब्दाः समस्यंते नित्यं पसो भवति। पूर्ववद्

१। अस्य स्थाने "ङेराम् म्याम्नीभ्यः। ५। २। ११०" इति सूत्रं। २। अस्य स्थाने "तिकुप्रादयः। १। ३। ८१" इति महावृत्तौ

सुबुप् पूर्वनिपातश्च । यरो ङो वा ङे इति तकारस्य नत्वं । उन्नी इत्यतः पुनः स्वादयः । उन्नीः । उन्न्यौ । उन्न्यः । ग्रामणीशब्दवत् । स्त्रीलिंगेऽप्येवं रूपं । नीशब्दस्य भेदः । णीञ् इति पूर्ववन्नत्वे क्विविधिः । नी इत्यतः स्वादयो हलादावविशेषः । अजादौ तु—

१९८ । [1]हल्श्नुधुभ्रुवोऽचीयुव्यो: । ४ । ४ । ७५ । हलः परः श्नु धु भ्रु इत्येतेषां इवर्णोवर्णयोरचि परतः इय् उव् इत्येतौ आदेशौ भवतः । नीः । नियौ । नियः । संबोधनेऽप्येवं । नियं । नियौ । नियः । निया । नीभ्यां । नीभिः । निये । नीभ्यां । नीभ्यः । नियः । नीभ्यां । नीभ्यः । नियः । नियोः । नियां । नियां । नियोः । नीषु । स्त्रीलिंगेऽपि समानं रूपं । सुधीशब्दस्य विशेषः । ध्यै स्मै चिंतायां । डुधाञ् धारणे च । डुकारञकारयोरप्रयोगीत्वात् डुकारो ड्वितः क्त्रिरिति विशेषणार्थः । ञकारो दविध्यर्थः । प्राक् सुशब्दः प्रयुज्यते । सुध्यायति सुदधातीति वा सुधीः । अत एवाऽसुधिय इति निपातनात् रूपसिद्धिः । सुधीः । सुधियौ । सुधियः । इत्यादि नीशब्दवत् । एवं सुश्र्यादयः ।

उकारांतः पुलिंगः कारुशब्दः स च मुनिशब्दवत् । कारुः । कारू । कारवः । इत्यादि । एवं बाहुभानुकेतुकंतुतंतुपटुप्रभृतयो नेयाः । क्रोष्टुशब्दस्य विशेषः । क्रोष्टु इति स्थिते स्वादयः ।

---

१ । अस्य स्थाने 'श्नुधुभ्रुवां य्वोरचीयुवौ । ४ । ४ । ७१ । इति सूत्रं ।

"एर्घे" इति "घासितोऽकाविति" चाधिकृत्य—

१९९ । [1]तृज्वत्क्रोष्टुः । ५ । १ । ७६ । क्रोष्टुशब्दः तृजंत इव भवति किवर्जिते घे परतः । इति तृज्वद्भावे सति "ङ्सौ" इत्यधिकृत्य—

२०० । ऋदुशनस्पुरुदंशोऽनेहसां । ५ । १ । ७५ । ऋकारांतानां उशनस् पुरुदंशस् अनेहस् इत्येतेषां च किवर्जिते सौ परतः ङन्नादेशो भवति । "तास्थानेऽतेलः" इति सिद्धे ङिदिति नियमेन अंतस्य भवति । पूर्ववद् ङकारस्य निवृत्तिः । सोश्च खं । घेऽकाविति दीत्वं । नो मृदंते समिति नखं । क्रोष्टा । औटि । "प्रस्यैप् कौ" इत्यनुवर्तमाने—

२०१ । ऋतो ङिघे । ५ । २ । ११४ । ऋकारांतस्य गोरेब् भवति ङौ घे च परतः । रंतोऽणुरिति रपरत्वं । "दीर्गोनोंङः" घेऽकाविति प्रस्तुत्य—

२०२ । स्वसृनप्तृनेतृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्तृप्पां । ४ । ४ । ८ । स्वस्रादीनां तृन् तृच् इत्येवमंतानां अप् शब्दस्य च किवर्जिते घे परतो गोरुङो दीर्भवति । क्रोष्टारौ । क्रोष्टारः । किसंबोधने तृज्वद्भावाभावात् प्रस्यैप् का वित्यैप् । हे क्रोष्टो । हे क्रोष्टारौ । हे क्रोष्टारः । क्रोष्टारं । क्रोष्टारौ । शसि नपुंसीति दीत्वनत्वे । क्रोष्टून् । टादावजादौ—

---

१ । अस्य स्थाने नास्ति सूत्रं, परं क्रोष्टुशब्दस्याभिधानवशात् किवर्जिते घे न भवंति रूपाणि, एवं च क्रोष्टृशब्दस्यापि किवत् भिस्भ्यामाम्सुप्सु नास्ति प्रयोगः । अन्यत्र तु द्वयोरपि भवति ।

२०३ । **वाऽन्यापि** । ५ । १ । ७८ । क्रोष्टुशब्दस्य तृज्वद्भावो वा भवति टादावजादौ परतः । हलादावविशेषः । यदाऽतिदेशस्तदा यणादेशोऽन्यत्र कारुशब्दवत् । क्रोष्ट्रा । क्रोष्टुना । क्रोष्टुभ्यां । क्रोष्टुभिः । ङसिङसोरित्यधिकृत्य—

२०४ । **ऋत उः**[1] । ४ । ३ । १११ । ऋकारांतात् परयोः ङसिङसोरति परत उकारादेशो भवति । द्वयोरेकः । रंतोऽणुरिति रंतत्वं ।

२०५ । **रात्सः** । ५ । ३ । ५५ । रेफात्परस्य सकारस्य खं भवति । इति सखं । क्रोष्टुः । क्रोष्टुभ्यां । क्रोष्टुभ्यः । क्रोष्टुः । क्रोष्टोः । क्रोष्ट्वोः । नित्यत्वादामि नुटा तृज्वद्भावो बाध्यते । क्रोष्टूनां । क्रोष्टरि । क्रोष्टौ । क्रोष्ट्वोः । क्रोष्टुषु ॥ ऊकारांतः खलपूशब्दोऽभिधेयलिंगः । पूञ् पवने । पूञः ञकारो दाविध्यर्थः । घुसंज्ञायां सत्यां खलशब्दात् अम् । खलं पुनातीति विगृह्य क्विबादिविधिः । वागमिङीति सविधिः । सुप उप् । मृत्संज्ञायां स्वादयः । खलपूः । सुप्यजादौ । "यणिणः" एगिवाग्चादुङोऽसुधियः" इत्यनुवर्तमाने-

२०६ । **सुप्योः** । ४ । ४ । ६३ । गि वाग् चपूर्वादुङः परस्य उवर्णस्य यणादेशो भवति अजादौ सुपि परतः । खलप्वौ । खलप्वः । हे खलपूः । हे खलप्वौ । हे खलप्वः । खलप्वं । खलप्वौ । खलप्वः । खलप्वा । हलादावविशेषः । खलपूभ्यां । खलपूभिः । इत्यादि नीशब्दवन्नेयं । एवं यवोत्पूर्वस्य लूञ् छेदने इत्यस्य

---

[1] । नास्मिन् सूत्रे उदिति पाठो महावृत्तौ ।

यवलूउल्लूशब्दौ । लूशब्दाचुर्उवादेशः । लूः । लुवौ । लुवः । इत्यादि । प्रतिपूर्वाद् भू सत्तायामित्यस्मात् क्विवादिः स्वादयश्च । "दृन्करपुनर्वर्षाभ्यो भुवः" इति नियमादजादौ सुपि यणादेशो न भवति । हलादावविशेषः । प्रतिभूः । प्रतिभुवौ । प्रतिभुवः । हे प्रतिभूः । हे प्रतिभुवौ । हे प्रतिभुवः इत्यादि । एवं स्वयंभूमित्रभूप्रभृतयो नेयाः । स्त्रीलिंगेप्येतेषामेवं रूपं ।

ऋकारांतः पुलिंगः पितृशब्दः । पितृ इति स्थिते पूर्ववद् स्वादयः । सौ ऋदुशनस्पुरुदंशोऽनेहसामिति ङन् । अन्यत् पूर्ववत् । स्वसृनप्तृ इत्यादिना नियमेन दीत्वं न भवति । पिता । पितरौ । पितरः । संबोधने कौ ङन्न भवति । प्रस्यैप् कावित्ति एप् । हे पितः । हे पितरौ । हे पितरः । पितरं । पितरौ । शासि दीत्वनत्वे पितॄन् । टादौ यणादेशः । पित्रा । पितृभ्यां । पितृभिः । पित्रे । पितृभ्यां । पितृभ्यः । ङस्ङस्योः "ऋत उ." इत्युत्वं । पितुः । पितृभ्यां । पितृभ्यः । पितुः । पित्रोः । आमि नुण्णत्वदीत्वानि । पितॄणां । कथमत्र णत्वं षकाररेफाभावादिति चेदुच्यते ऋवर्णे रेफभागोऽस्तीति प्रतिज्ञानात् । तच्च धिन्विकृण्व्योरिति निर्देशात् तृप्नोतेः क्षुभ्नादिषु णत्वप्रतिषेधाच्च ज्ञायते । पितरि । पित्रोः । पितृषु । एवं मातृजामातृप्रभृतयः । नृशब्दस्य पुनरामि विशेषः । अन्यत्र पितृशब्दवत् । षेर्गोरित्यधिकृत्य-

२०७ । नुर्वा । ४ । ४ । ४ । नृशब्दस्य गोर्दीर्भवति वा नामि परतः । नृणां पतिः । नृणां पतिः । तृच्त्यांतस्य मातृस-

ब्दस्य भेदः । माङ् माने । ङकारो दविध्यर्थः । मा इति स्थिते मिमीत इति विगृह्य—

२०८ । ण्वुतृच् ।२।१।१२६। धोः ण्वु तृच् इत्येतौ त्यौ भवतः । इति तृच् । स च "कृत् कर्तर्यझिरिति कर्तरि भवति । चकारः ण्वुतृज्भ्यामिति विशेषणार्थः । मातृ इत्यतः स्वादयः । क्रोष्टुशब्दवत् प्रक्रिया । माता । मातारौ । मातारः । हे मातः । हे मातारौ । हे मातारः । मातारं । मातारौ । मातॄन् । मात्रा । मातृभ्यां । मातृभिः । मात्रे । मातृभ्यां । मातृभ्यः । मातुः । मातृभ्यां । मातृभ्यः । मातुः । मात्रोः । मातॄणां । मातरि । मात्रोः । मातृषु । कर्तृशब्दस्य भेदः । डुकृञ् करणे । डुशब्द-ञकारावितौ पूर्ववद् प्रयोजयतः । कृ इत्येतस्य धुसंज्ञायां सत्यां करोतीति विगृह्य पूर्ववद् तृच्। यत्त्ये त्वादि गुरिति पूर्वस्य गुसंज्ञायां—

२०९ । शेषोऽग एव । २।४।८९ । धोर्विहितो मिङ्-शिद्भ्यामन्ये ये त्यास्ते अग संज्ञा एव भवंति । इत्यगसंज्ञा "गोः" मिंदेरेविति च वर्तमाने—

२१० । गाऽगयोः । ५ । ३ । ९१ । गे चांगे च परतो गोरेब्भवति । कस्य स्थाने—

२११ । इकस्तौ । १ । १ । १७ । तौ एबैपौ आनिर्दिष्टस्था-निनौ इक एव स्थाने भवतः । इति इकः स्थाने भवति । रंतत्वं

---

१ । ण्वुतृचौ । २ । १ । १५० ॥ इति सूत्रमस्य स्थाने ।

रस्य द्वित्वं । कर्त्तृ इत्यतः स्वादयः । कर्त्ता । कर्त्तारौ । कर्त्तारः । इत्यादि मातृशब्दवत्। एवं भर्तृहर्तृप्रभृतयस्तृजन्तांताः। ॠकारांतो वाच्यलिंगः प्रियगॄ शब्दः । उभाभ्यां सुः । प्रियो गॄरस्य इति विगृह्य-सुप्सुपा, अवान्यार्थेनेकं बमिति वर्तमाने —

२१२ । **एकार्थे** । १ । ३ । ६० । एकः समानोर्थो द्रव्यमधिकरणं यस्य तदेकार्थं समानाधिकरणं अनेकं सुबंतं सुबंतेन सह समस्यते बसंज्ञः सो भवति । सुबुप् ।

२१३ । **गुणस्निस्थि बे** । १ । ३ । १११ । गुणःविशेषणं स्निः सर्वादिः स्थिः संख्या च बसे पूर्वं प्रयोक्तव्यं । इति प्रियशब्दस्य पूर्वनिपातः। प्रियगॄ इत्यतः स्वादयः। ऋदुशनसित्यत्र ऋतो ङिधे इत्यत्र च तकारान्न ङन्एपौ भवतः । प्रियगीः । प्रियग्रौ । प्रियग्रः । हे प्रियगीः । हे प्रियग्रौ । हे प्रियग्रः । इत्यादि । लृकारलॄकारौ चाप्रसिद्धौ । एकारांतोऽभिधेयालिंगोऽतिहेशब्दः । अतिशब्दात्सुः । हे शब्दादम् । कथमत्र अम् । अनुकरणशब्दोऽनुकार्ये हेशब्दे वर्तयति । अतिक्रमणक्रियायाः हेशब्दः कर्म भवति इति अतिक्रांतो हेशब्दं इति विगृह्य-प्रातृअवपरिनिःप्रत्यादयो गतक्रांतक्रुष्टगोवक्तान्तस्थितादिषु वेप्भाप्केप्प्म्यरिति अतिशब्दः क्रांतेर्थे वर्तमानो वांतो हेशब्देनवंतेन सह पसो भवति । सुबुप् । अतिहे इत्यतः स्वादयः । अतिहेः । अतिहयौ । अतिहयः । हे अतिहेः । हे अतिहयौ । हे अतिहयः । अतिहयं । अतिहयौ । अतिहयः । अतिहया । अतिहेभ्यां । अतिहेभिः । अतिहये । अतिहेभ्यां । अतिहेभ्यः ।

अतिहेः । अतिहभ्यां । अतिहेभ्यः । अतिहेः । अतिहयोः । अतिहयां । अतिहयि । अतिहयोः । अतिहेषु । एवं सेपरमसेशब्दौ । ओकारांतः उभयलिंगो गोशब्दः । ततः स्वादयः । एधे इत्यधिकृत्य—

२१४ । ओतो णित्[1] । ५ । १ । ७१ । ओकारात्परं घं णिद्वद् भवति । णिद्वद्भावस्य प्रयोजनं ञ्णित्यचं इत्यैप् । गौः । गावौ । गावः । हे गौः । हे गावौ । हेगावः । वम्शसोरिति च प्रस्तुत्य—

२१५ । ओतः । ४ । ४ । ७६ । ओकारांतस्य गोराकारांतादेशो भवति अम्शसोः परतः । गां । गावौ । गाः । गवा । गोभ्यां । गोभिः । गवे । गोभ्यां । गोभ्यः । गोः । गोभ्यां । गोभ्यः । गोः । गवोः । गवां । गवि । गवोः । गोषु । एवं द्योशब्दः । ऐकारांतः पुलिंगो रैशब्दः । ततः स्वादयः । "सुप्याष्टनं" इत्यधिकृत्य—

२१६ । रायः स्भि[2] । ५ । १ । ५६ । रैशब्दस्य गोराकारो भवति सकारादौ भकारादौ च सुपि परतः । राः । रायौ । रायः । राय । रायौ । रायः । राया । राभ्यां । राभिः । रायि । राभ्यां । राभ्यः । रायः । राभ्यां । राभ्य । रायः । रायोः । रायां । रायि । रायोः । रासु । औकारांतः पुलिंगो ग्लौशब्दः । ततः स्वादयः ।

---

१ । अस्य स्थाने-गोर्णित् । ५ । १ । ६७ । इति सूत्रं ।
२ । अस्य स्थाने "रायो हलि । ५ । १ । १४४ । इति सूत्र ।

हलादावविशेषोऽजादाववादेशः । गौः । गावौ । गावः । इत्यादि नेयं ।

इत्यजंताः पुंलिंगाः ॥

अथाजंताः स्त्रीलिंगा उच्यंते । तत्राकारांतोऽप्रसिद्धः । तत्राकारांतस्तु दयाशब्दः । ङ्याम्मृदः स्त्रियामित्याधिकृत्य-

२१७ । [1]**अजाद्यतां टाप्** ।३।१।४। अज इत्येवमादिना-मकारांतानां च स्त्रियामभिधेयायां ये मृदस्ततष्टाप् भवति । इति दय इत्यतष्टाप् । टपकारयोरित्संज्ञा । टकारष्टाप्ङापोः सामान्यग्रहणाविघातार्थः । पकारः सामान्यग्रहणार्थः । स्वेऽको दीः । द्वयोरेकः । दया इति स्थिते स्वादयः ।

२१८ । [2]**हल्ङ्याब्भ्यः सुसिप्त्यनच्** । ४ । ३ । ६२ । हलंताद् ङी चाप् च यो दीस्तदंताच्च परेषां सुसिप्तीनां अनच्कं खं भवति । दया । औकारयोः "जसःशी" इति वर्तमाने-

२१९ । **आप औतः**[3] । ५ । १ । १५ । गोरावंतात् उत्तरस्य औकारस्य शीत्ययमादेशो भवति । शकारः शीम्वोरिति विशेषणार्थः । आदेप् । दये । जसि स्वेको दीः । दयाः । किसंबोधने-"बहौ झल्येत्" "टि चापः" इति च प्रस्तुत्य-

२२० । **कौ** । ५।२ । १०८ । आवंतस्य गोरेप् भवति कौ

---

१ । अस्य स्थाने 'अजाद्यतष्टाप् । ३ । १ । ४ । इति सूत्रं ।

२ अस्मिन् सूत्रे 'हल्ङ्यापो' इति पाठो महावृत्तौ ।

३ । अत्र "औत. स्थाने औङो वर्तते महावृत्तौ

परतः । केरेङः इति केर्ह्रस्वं । हे दये । हे दये । हे दयाः ।
पूर्वोऽमीति पूर्वत्वं । दयां । दये । शसीति दीर्घत्वं । दयाः ।

२२१ । **टि चापः** । ५ । २ । १०७ । टा सुपि ओसि च परतः गोराबंतस्य एत्वं भवति । इति एत्वमयादेशः । दयया । हलादावविशेषः । दयाभ्यां । दयाभिः । ङित्सु वचनेषु सोऽर्गिति वर्तमाने-

२२२ । **याडापः** । ५ । २ । ११७ । आबंतस्य गोर्निमित्तभूतस्य ङितः सुपो याडागमो भवति स च टिदादिरिति परस्यादौ भवति । टकार आदेशविध्यर्थः । एच्चैप् । दयायै । दयाभ्यां । दयाभ्यः । दयायाः । दयाभ्यां । दयाभ्यः । दयायाः । "टि च्चापः" इति एत्वमयादेशः । दययोः । आमि प्रेल्म्वामित्यादिना नुट् । दयानां । दयायां । दययोः । दयासु । एवं शालामालाशुक्लादयो नेयाः । जराशब्दस्याजादौ विशेषः । अन्यत्र दयाशब्दवत् । "रोच्युः" "वास्येङ्योटीति" च वर्तमाने--

२२३ । **जराया ङस्**[१] । ५ । १ । १७६ । जराशब्दस्य गोर्निमित्तभूतेऽजादौ सुपि परतो वा ङसादेशो भवति । ङकारोऽत्यविध्यर्थः । जरा । जरसौ, जरे । जरसः, जराः । हे जरे । हे जरे, हे जरसौ । हे जराः, हे जरसः । जरसं, जरां । जरसौ, जरे । जरसः, जराः । जरसा, जरया । जराभ्यां । जराभिः । जरसे, जरायै । जराभ्यां । जराभ्यः । जरसः,

---

१ । अस्य स्थाने "जराया वाऽसङ् । ५ । १ । १६० । इति सूत्रं

जरायाः । जराभ्यां । जराभ्यः । जरसः, जरायाः । जरसोः, जरयोः । जरसां, जराणां । जरसि, जरायां । जरसोः, जरयोः । जरासु । सर्वादेरपि टापि कृते दयाशब्दवदन्यत्रामृङितः । सर्वा । सर्वे । सर्वाः । हे सर्वे । हे सर्वे । हे सर्वाः । सर्वाम् । सर्वे । सर्वाः । सर्वया । सर्वाभ्यां । सर्वाभिः । ङित्सु—"सोङि" "याडापः" इति च प्रस्तुत्य—

२३४ । [1]स्नेः स्याट् प्रश्च । ५ । २ । ११८ । स्निसंज्ञकादावंतात् उत्तरस्य ङितः स्याडागमो भवति प्रादेशश्च पूर्वस्यापः । सर्वस्यै । सर्वाभ्यां । सर्वाभ्यः । सर्वस्याः । सर्वाभ्यां । सर्वाभ्यः । सर्वस्याः । सर्वयोः । आमि । आम्यात्स्नेः सुडिति सुट् । सर्वासां । सर्वस्यां । सर्वयोः । सर्वासु । एवं विश्वादीनामुभयशब्दवर्जितानां अस्मच्छब्दपर्यंतानां रूपं नेयं । त्यदादीनां तु स्वादौ त्यदाद्यत्वे पररूपत्वे टापि च कृते सर्वाशब्दवत् योज्यं । स्या । स्ये । स्याः । इत्यादि । सा । ते । ताः । इत्यादि । अदसः पूर्ववदौत्वादिनिपातनं । असौ । अन्यत्र त्यदादित्वादत्वे कृते सर्वाशब्दवत् । अमू । अमूः । हे असौ । हे अमू । हे अमूः । अमूं । अमू । अमूः । अमुया । अमूभ्यां । अमूभिः । अमुष्यै । अमूभ्यां । अमूभ्यः । अमुष्याः । अमूभ्यां । अमूभ्यः । अमुष्याः । अमुयोः । अमूषां । अमुष्यां । अमुयोः । अमूषु । इदमः स्वाद्यः । सौ— "इदमो मः" इति मकारस्य मकारादेशः ।

---

१ । अत्र स्नेः स्यात् सर्वनाम्नः इति । तुल्यमन्यत् ।

२२५ । यः सौ । ५ । १ । १८४ । इदमो दकारस्य यकारादेशो भवति सौ परतः । इयम् । एवमन्यत्र त्यदाद्यत्वे मत्वे च कृते टाप् । इमे । इमाः । हे इयं । हे इमे । हे इमाः । इमां । इमे । इमाः । अनया । आभ्यां । आभिः । अस्यै । आभ्यां । आभ्यः । अस्याः । आभ्यां । आभ्यः । अस्याः । अनयोः । आसां । अस्यां । अनयोः । आसु । एतदः । एषा । एते । एताः । हे एषे । हे एते । हे एताः इत्यादि । एकस्य-एका । एके । एकाः । इत्यादि । द्विशब्दस्य-द्वे । द्वे । द्वाभ्याम् । द्वाभ्यां । द्वाभ्यां । द्वयोः । द्वयोः । किमः कादेशे कृते टाप् । का । के । काः । हे के । इत्यादि । प्रथमादीनां दयाशब्दवत् रूपसिद्धिः । प्रथमा । प्रथमे । प्रथमाः । इत्यादि । तीयत्यांतस्य ङित्सु "तीयो ङितीति विकल्पेन सर्वादित्वाद् तत्रैव भेदोऽन्यत्र दयाशब्दवत् । द्वितीयस्यै, द्वितीयायै । द्वितीयस्याः, द्वितीयायाः । द्वितीयस्याः, द्वितीयायाः । द्वितीयस्यां, द्वितीयायां । एवं तृतीय शब्दः । इकारांतः स्त्रीलिंगो मतिशब्दः । ततः स्वादयः । सुटि मुनिशब्दवत् । मतिः । मती । मतयः । हे मते । हे मती । हे मतयः । मतिं । मती । मतीः । अस्त्रियामिति प्रतिषेधान्न नाभावः । मत्या । मतिभ्यां । मतिभिः । "य्वौ स्त्र्याख्यौ मुः" । वेति च प्रस्तुत्य—

२२६ । **ङिति प्रश्च** ।१।२। १०८ । य्वोर्यः प्रः स्त्र्याख्यः इयुवोश्च स्थानिनौ यौ य्वौ स्त्र्याख्यौ तेषां मुसंज्ञा वा भवति ङिति परतः । "सोङीति"च प्रस्तुत्य—

२२७ । अरमोः । ५ । २ । ११६ । म्वंतात्परस्य ङितः सुपो अडागमो भवति स च टिदादिः । अटश्चेति एच्चैप् यणादेशश्च । मत्यै । मुसंज्ञाविरहपक्षे सुसंज्ञायां मुनिशब्दवत् । मतये । मतिभ्यां । मतिभ्यः । मत्याः, मतेः । मतिभ्यां । मतिभ्यः । मत्याः, मतेः । मत्योः । मतीनां । मत्यां, मतौ । मत्योः । मतिषु । एवं शुचिरुचिकृतियुवतिहानिप्रभृतयः । विंशत्यादयः संख्यायामेवोपाददते संख्येयेषु च स्वलिंगं स्त्रीत्वमेकत्वे चोपादायैव वर्तंते तस्मादेकवचनांता एव । विंशतिः । विंशतिं । विंशत्या । विंशत्यै, विंशतये । विंशत्याः, विंशतेः । विंशत्यां, विंशतौ । विंशतेर्द्वित्वबहुत्वाभिधित्सायां द्विवचनबहुवचनेऽपि भवतः । एवं षष्टिसप्तत्यशीतिनवतयोऽपि शब्दाः । त्रिशब्दस्य विशेषः ।

२२८ । त्रिचतुरः स्त्रियां तिसृचतसृ । ५ । १ । १७ । तृचतुरित्येतयोः स्त्रीलिंगेऽर्थे वर्तमानयोः यथासंख्यं तिसृ चतसृ इत्येतावादेशौ भवतः सुपि परतः ।

२२९ । रोऽचुः । ५ । १ । १७२ । तिसृ चतसृ इत्येतयोः ऋकारस्य रेफादेशो भवति अजादौ सुपि परतः । तिस्रः तिष्ठंति । तिस्रः पश्य । तिसृभिः । तिसृभ्यः । तिसृभ्यः । "नाम्यतिसृचतसृ" इति प्रतिषेधाद्दीत्वं न भवति । तिसृणां । तिसृषु ॥ ईकारांतः स्त्रीलिंगो लक्ष्मीशब्दः लक्षन् दर्शनांकनयोः । ततो "लक्षेर्मुट् चेति ईकारस्त्यो मुट् चागमः । ततः स्वादयः । नायं ईकारो ङीत्य इति सुखं न भवति । लक्ष्मीः । लक्ष्म्यौ । लक्ष्म्यः ।

२३०। य्वौ स्त्र्याख्यौ मुः । १ । २ । १०४ । यौ ईकारो-कारौ स्त्रियमाचक्षाणौ तौ मुसंज्ञौ भवतः । इति मुसंज्ञायां—"कौ" प्रो ऽम्वार्थव्यच: इति प्रस्तुत्य—

२३१। [1]म्वोः । ५ । २ । ११० । म्वंतस्य प्रादेशो भवति कौ परतः । प्रादिति केः खम् । हे लक्ष्मि । हे लक्ष्म्यौ । हे लक्ष्म्यः । लक्ष्मीं । लक्ष्म्यौ । लक्ष्मीः । लक्ष्म्या । लक्ष्मीभ्यां । लक्ष्मीभिः । ङित्सु मुसंज्ञायां-लक्ष्म्यै । लक्ष्मीभ्यां । लक्ष्मीभ्यः । लक्ष्म्याः । लक्ष्मीभ्यां । लक्ष्मीभ्यः । लक्ष्म्याः । लक्ष्म्योः । प्रेल्म्वादिना नुट् । लक्ष्मीणां । लक्ष्म्यां । लक्ष्म्योः । लक्ष्मीषु । एवं तन्त्री-प्रभृतयः । उभयट् टकारः स्त्रियां ङ्यर्थः । उभय इति स्थिते-इञटिड्ढाणञठण्ठ इति टित्त्वादतो ङीः । ङकारो हल्ङ्याब्भ्यः इति विशेषणार्थः । टित्वं । ऐरिति चानुवर्त्तमाने—

२३२। [2]ङ्याम् । ४ । ४ । १५१ । अवर्णांतस्य इवर्णांतस्य भस्य खं भवति ङीत्ये परतः । ततः स्वादयः । उभयी । उभय्यौ । उभय्यः । हे उभयि । हे उभय्यौ । हे उभय्यः । उभयीं । उभय्यौ । उभयीः । उभय्या । उभयीभ्यां । उभयीभिः । उभय्यै । उभयीभ्यां । उभयीभ्यः । उभय्याः । उभयीभ्यां । उभयीभ्यः । उभय्याः । उभय्योः । उभयीनां । उभय्यां । उभय्योः । उभयीषु । कर्तृशब्दस्य भेदः । "ङ्याम्मृदः" स्त्रियामिति चाधिकृत्य—

---

१ । अस्य स्थाने-"प्रोस्वार्थम्वो" । ५ । २ । १०२ । इति ।
२ । अस्य स्थाने-यस्य ङ्यां च । ४ । ४ । १३४ । इति ।

२३३। [1]ङ्युगिदृन्नञ्चोः। ३। १। ५। उगिदंताद् ऋकारांतान्नकारांतादचुत्यांताच्च मृदः स्त्रियां वर्तमानाद् ङीत्यो भवति। यणादेशः। ततः स्वादयः। कर्त्री। कर्त्र्यौ। कर्त्र्यः। हे कर्त्रि। इत्यादि उभयीशब्दवज्ज्ञेयं। एवं मातृप्रभृतयः। भवतु इति स्थिते उकार उगित्कार्यार्थः। ङ्युगिदृन्नञ्चोरिति ङीः। ततः स्वादयः। भवती। भवत्यौ। भवत्यः इत्यादि उभयीशब्दवत्। या प्रापणे। या इति स्थिते धुसंज्ञायां "त्यः" "परः" धोः लडिति च प्रस्तुत्य—

२३४। [2]सति। २।२।११६। सति भवति वर्तमाने काले धोः परो लडित्ययं त्यो भवति। टकारः "टिद्टेरे:"इति विशेषणार्थः। अकार उच्चारणार्थः। "लटो ऽवानितौ शतृशानाविति वर्तमाने—

२३५। [3]सल्लटः। २।२। ११७। सति काले यो लट् तस्य स्थाने शतृशानावित्येतावादेशौ भवतः। शकारो मिङ्शिद्व इति विशेषणार्थः। ऋकार उगिद्कार्यार्थः। गे यगित्यनुवर्तमाने—

२३६। कर्तरि शप्। २। १। ८१। कर्तृवाचिनि गे परतः शबित्ययं त्यो भवति। विकरणत्वान्मध्ये भवति। शकारः "एचो ऽश्या"इति विशेषणार्थः। पकारो गोऽपिदिति विशेषणार्थः।

१। अस्य स्थाने उगिदृन्नान्चोः। ३। १। ६ इति

२। अस्य स्थाने "संप्रति। २। २। १०१। इति सूत्रं।

३। अस्य स्थाने "तस्य शतृशानावप्रैकार्थे। २। २। १०२॥ इति।

२३७ । हृदादेरुजुप्[1] । हादिभ्योऽदादिभ्यश्च परस्य कर्तरि यथासंख्यं उच् उप् इत्येतावादेशौ भवतः । इति शप उप् । यात् इत्यस्मादुगित्वान्डीः । "इद्धोर्नुम्" "विदेः शतुर्वसुः" "वा नपः" इति च वर्तमाने—

२३८। शीम्वोरात् । ५।१।६२ । गोरवर्णांतात्परस्य शतुर्वा नुमागमो भवति शीम्वो परतः । मकार आदेशविध्यर्थः । उकार उच्चारणार्थः । नुगकोऽमित्यनुवर्तमाने नश्चापदांते झलीत्यनुस्वारः । "यय्यं परस्वमिति परस्वं । ततः स्वादयः । यांती । यांत्यौ । यांत्यः । हे यांति । हे यांत्यौ । हे यांत्यः । इत्यादि । नुमभावपक्षे-याती । यात्यौ । यात्यः । हे याति । हे यात्यौ । हे यात्यः । इत्यादि । भू सत्तायां । धुसंज्ञायां पूर्ववल्लटः शत्रादेशे शपि च शिति गागयोरिति भ्वादेशः । पररूपं । भवादित्येतस्मादुगित्वान्डीः ।

२३९ । शप्श्यात्[2] । ५ । १ । ६३ । शबंताद् गोः श्यांताच्च परस्य शतुर्नित्यं नुम् भवति शीम्वोः परतः । पूर्ववादितो निवृत्तिः । ततः स्वादयः । भवंती । भवंत्यौ । भवंत्यः । हे भवंति । इत्यादि । दिवु क्रीडाजयेच्छापणद्युतिगतिषु । दिव् उकारो वोदित इति विशेषणार्थः । धुत्वे लटः शत्रादेशे च सति—

---

१ । अस्य स्थाने "शपोऽदादिभ्यः । १ । ४ । १४३ । "उज्जुहोत्यादिभ्यः । १ । ४ । १४५ । इति सूत्रं ।

२ । अस्य स्थाने "श्यशपः । ५ । १ । ५९ । इति सूत्रं ।

२४०। **दिवादेः श्यः** । २।१।८३। दिवादिभ्यो धुभ्यः कर्तृवाचिनि गे-परतः श्य इत्ययं त्यो मध्ये भवति । दीर्वोरिगुडः इति च वर्तमाने—

२४१। **हल्यमकुर्छुरः** । ५।३।११४। हलि परौ-यौ रेफवंकारौ तदंतस्य म कुर् छुर् वर्जितस्य धोरिगुडो दीर्भवति । इति दीत्वे दीव्यदित्युगित्त्वात् ङीः । शप्श्यादिति नुम् । ततः स्वादयः । दीव्यंती । दीव्यंत्यौ । दीव्यंत्यः । हे दीव्यंति । इत्यादि नेयं। स्त्रीशब्दस्य स्त्यायतेर्ड्रिप्। ङीश्चेति उणादिषु निष्पन्नस्य विशेषः । ततः स्वादयः । स्त्रीतिनिर्देशात्सोःखं । स्त्री । "हल्श्नुधुभ्रुवोऽच्चीयुव्योः" इति वर्तमाने—

२४२ । **स्त्रियाः** । ४ । ४ । ७७ । स्त्रीशब्दसंबंधिनः इवर्णस्य गोनिमित्तभूतेऽजादौ इयादेशो भवति । स्त्रियौ । स्त्रियः । संबोधने स्त्रीति मुसंज्ञायां मोः प्रादेशः । प्रादिति केः खं । हे स्त्रि । हे स्त्रियौ । हे स्त्रियः ।

२४३ । **वाऽम्शसोः** । ४ । ४ । ७८ । स्त्रीशब्दस्येवर्णस्य अम्शसोरियादेशो वा भवति । स्त्रीं । स्त्रियं। स्त्रियौ । स्त्रियः । स्त्रीः । स्त्रिया । स्त्रीभ्यां । स्त्रीभिः । स्त्रियै । स्त्रीभ्यां । स्त्रीभ्यः । स्त्रियाः । स्त्रीभ्यां । स्त्रीभ्यः । स्त्रियाः । स्त्रियोः । आमि स्त्रियोः वेति च नियमे विकल्पे च प्राप्ते सति स्त्रीति मुसंज्ञायां मोन्वादिना नुट् । स्त्रीणां । स्त्रियां । स्त्रियोः । स्त्रीषु । [illegible] ।

अनडुह् इति गौरादिषु उभयथा पाठात् ङीत्यः । ततः स्वादयः । अनड्वाही । अनड्वाह्यौ । अनड्वाह्यः । हे अनड्वाहि । इत्यादि तथा-अनडुही । अनडुह्यौ । अनडुह्यः । हे अनडुहि । इत्यादि नेयं । श्रीशब्दस्य भेदः । श्रिञ् सेवायां । श्रिञ् ञकारो दविध्यर्थः । धुसंज्ञायां-क्वचिदिति वर्तमाने-

२४४ । **क्विप्** । २ । २ । ७३ । क्विप् च क्वचिद् दृश्यते । स च अप्रयोगी प्रतीयते । क्वचिदित्येतस्य बहुलार्थत्वात् क्वचिदन्यथैवेति वचनात् दीत्वम् । श्री इत्यतः स्वादयः । श्रीः । भूतपूर्वगत्या क्व्यंतो धुत्वं न जहाति इति वा धुत्वात् हल्श्नुधुभ्रुवोऽची-युन्योरिति अजादौ इयादेशः । श्रियौ । श्रियः । किसंबोधने आमि युवोरिति नियमात् अमुसंज्ञाया-हे श्रीः । हे श्रियौ । हे श्रियः । श्रियं । श्रियौ । श्रियः । श्रिया । श्रीभ्यां । श्रीभिः । ङिद्वचनेषु — आमि युवोः, वेति च प्रस्तुत्य-

२४५ । **ङिति प्रश्च** । १ । २ । १०८ । य्वोर्यः प्रः स्त्र्याख्यो यौ च य्वावियुवोः स्थानिनौ स्त्र्याख्यौ तेषां तत्संबंधिनि अन्यसंबंधिनि वा ङिति वा मुसंज्ञा भवति । इति मुसंज्ञायां अडागमोऽन्यत्र इयादेशः । श्रियै । श्रिये । श्रीभ्यां । श्रीभ्यः । श्रियाः । श्रियः । श्रीभ्यां । श्रीभ्यः । श्रियाः । श्रियः । श्रियोः । "आमि युवोरिति" वर्तमाने-

२४६ । **वा** । १ । २ । १०७ । यावियुवोः स्थानिनो य्वौ स्त्र्याख्यौ तौ आमि वा मुसंज्ञौ भवतः । श्रीणां । श्रियाम् । श्रियि ।

श्रियोः । श्रीषु । एवं ह्रीप्रभृतयः । उकारान्तः स्त्रीलिंगस्तनु शब्दः । शरीरवाची स्त्रीलिंगः । स्तोकार्थस्तु त्रिलिंगः । तस्य मतिशब्दवत् प्रक्रिया । तनुः । तनू । तनवः । हे तनो । हे तनु । हे तनवः । तनुं । तनू । तनूः । तन्वा । तनुभ्यां । तनुभिः । तन्वै । तनवे । तनुभ्यां । तनुभ्यः । तन्वाः । तनोः । तनुभ्यः । तनुभ्यः । तन्वाः । तनोः । तन्वोः । तनूनां । तन्वां । तनौ । तन्वोः । तनुषु । एवं कृकुकाकुत्स्नायुधेनुप्रभृतयः । ऊकारांतः स्त्रीलिंगो वधूशब्दः । स च लक्ष्मीशब्दवन्नेयः । वधूः । वध्वौ । वध्वः । हे वधु । हे वध्वौ । हे वध्वः । वधूं । वध्वौ । वधूः । वध्वा । वधूभ्यां । वधूभिः । वध्वै । वधूभ्यां । वधूभ्यः । वध्वाः । वधूभ्यां । वधूभ्यः । वध्वाः । वध्वोः । वधूनां । वध्वां । वध्वोः । वधूषु । एवं चमूजम्बूयवागूप्रभृतयः । भ्रूशब्दस्य तु भेदः । भ्रमु चलने । उकारो "वोदितः" इति विशेषणार्थः । भ्रमेर्थे डूरिति डूः । डित्वाट्टिः ख । ततः स्वादयः । भ्रू इति स्थिते श्रीशब्दवत्प्रक्रिया । भ्रूः । भ्रुवौ । भ्रुवः । हे भ्रूरित्यादि नेयं । एवं स्वयंभूप्रभृतयः । दृन्भूशब्दस्य तु भेदः । दृन्भवतीति विगृह्य "क्वचित्" इति क्विप् । वाक्यविधिः । दृन्हभू इति स्थिते—

२४७ । दृन्हः । ४ । ४ । १२६ । क्विबंतवाची दृकारस्य स्फांतस्य खं । ततः स्वादयः । दृन्भूः । अजादौ सुपि—

२४८ । दृन्करपुनर्वर्षाभ्यांभ्वः । ४ । ४ । ८४ ।

दृन् कर पुनर् वर्षा इत्येतेभ्य एव परस्य भू इत्येतस्य क्विबंतस्य

3 । अस्य स्थाने दृन्कारपुनर्वर्षाभ्यांऽभुवः । ४ । ४ । ८४ । निर्दुष्टं ।

सुप्यजादौ यणादेशः । दृन्भ्वौ । दृन्भ्वः । हे दृन्भूरित्यादि । एवं करभूकारभूपुनर्भूवर्षाभूशब्दाः । ऋकारांतः स्त्रीलिंगो मातृशब्दः । स च पितृशब्दवन्नेयः शसि नत्वं वर्जयित्वा । माता । मातरौ । मातरः । हे मातः । हे मातरौ । हे मातरः । इत्यादि । एवं स्वसृदुहितृप्रभृतयः । ॠकारांतः प्रियगॄशब्दः स च पुलिंगवन्नेयः । लृकारांतो लॄकारांतश्चाप्रसिद्धः । एकारांतो अतिहे शब्दः स च पूर्ववन्नेयः । ओकारांतः स्त्रीलिंगो गोशब्दः । सोऽपि पूर्ववत् । ऐकारांतः सुरैशब्दः स च शोभनो राः यस्याः सा सुराः । सुरायौ । सुरायः । इत्यादि रैशब्दवन्नेयः । औकारांतो नौशब्दः । तस्य ग्लौ शब्दवन्नीतिः ।

इति अजंताः स्त्रीलिंगाः ।

अथाजंताः नपुंसकलिंगाः ।

अकारांतो नपुंसकलिंगो दानशब्दः । ततः स्वादयः । नपः स्वमोरित्युपि प्राप्ते—

२४९ । अतोऽम् । ५ । १ । २३ । अकारांतस्य नपुंसकलिंगस्य गोर्निमित्तभूतयोः स्वमोरमादेशो भवति । पूर्वोऽमीति अकारस्य पूर्वत्वं । "जसः शी" "आप औतः" इति च प्रस्तुत्य—

२५० । नपः । ५ । १ । १६ । नपुंसकलिंगस्य गोर्निमित्तभूतस्य औकारस्य शीभावो भवति । आदेप् । दाने । "नपः" इति वर्तमाने—

२५१। **जस्शसोः** । ५ । १ । १७ । नपुंसकलिंगात् परयोः जस्शसोः शिरित्ययमादेशो भवति । "तास्थानेऽन्तेऽलः" इति प्राप्ते-शित्सर्वस्य भवति । "इदिद्धोर्नुम्" "उगिदचां घेऽम्वादेः" इति च प्रस्तुत्य—

२५२। **नपोऽचः**[1] । ५ । १ । ५३ । नपुंसकलिंगस्य गोरजंतस्य नुमागमो भवति घे परतः । उकार उच्चारणार्थः । मकार आदेशाविध्यर्थः । "नोङः" इति वर्तमाने—

२५३ । **घेऽकौ** । ४ । ४ । ६४ । किवर्जिते घे परतो नोङो दीर्भवति । दानानि । किंसंबोधने पूर्ववदमि सति "केरेङः"—

२५४ । **प्रात्** । ४ । ३ । ६५ । केरनचः प्रात्परस्य खं भवति । इति मकारस्य खं । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् श्चमः पूर्वत्वं । द्विबहोः पूर्ववत् । हे दान । हे दाने । हे दानानि । इप्यप्येवं रूपाणि । दानं । दाने । दानानि । शेषं पुंवलेयः । दानेन । दानाभ्यां । दानैः । दानाय । दानाभ्यां । दानेभ्यः । दानात् । दानाभ्यां । दानेभ्यः । दानस्य । दानयोः । दानानां । दाने । दानयोः । दानेषु । एवं शुक्लवस्त्रवदननयनादयः । सर्वादयोऽप्येवं नेतव्याः । अन्यादीनां पुनः पंचानां भेदोऽस्ति । अन्य इत्यतः स्यादयः—

२५५ । **[2]पंचतोऽनेकतरस्यान्यादेर्दुक्** । ५ । १ । २४ । नपुंसकलिंगानां अन्यादीनां पंचानां एकतरवर्जितानां दुगागमो

१ । अस्य स्थाने-नपोऽझलः । ५ । १ । ५१ । इति सूत्रं ।

२ । अस्य स्थाने-डतरादेः पंचकस्य दुक् । ५ । १ । २२ । इति ।

भवति स्वमोः परतः । उकार उच्चारणार्थः । ककार आदेशवि-
ध्यर्थः । "झलो जश् झशि" इति "चर्खरि" इति च वर्तमाने—

२५६ । **वांऽन्ते** । ५ । ४ । १५४ । अंतेऽवसाने विरामे
वर्तमानानां झलां वा चर्भवति । अघचं इति द्वित्वं । अन्यत्त् ।
अन्यत् । अन्यद् । अन्यद्द् । अन्ये । अन्यानि । हे अन्यद्द्
हे अन्यद् । हे अन्यत्त् । हे अन्यत् । हे अन्ये । हे अन्यानि ।
पुनरपि—अन्यत्त् । अन्यत् । अन्यद् । अन्यद्द् । अन्ये । अ-
न्यानि । पुंलिंगवद् यथा । एवं अन्यतरेतरकतमादयः । अनेक-
तरस्येति किं ? एकतरं । एकतरे । एकतराणि । इत्यादि ।
त्यदादीनां तु स्वमोर्विशेषोऽस्ति । त्यद् इत्यतः स्वादयः । त्य-
दाद्यत्वात् प्रागेव मित्यस्वात्—

२५७ । **नपः स्वमोः** । ५ । १ । २० । नपुंसकलिंगात्परयोः
स्वमोरुब्भवति । त्यखे त्याश्रयमिति पुनरत्वे प्राप्ते—

२५८ । **नोमता गोः** । १ । १ । ७१ । उमता वचनेन
लुप्तत्यमाश्रित्य यत् कार्यं प्राप्तं गोरधिकारे तन्न भवति । पूर्वव-
च्चर्त्वं द्वित्वं च । त्यत् । त्यत्त् । त्यद् । त्यद्द् । त्ये । त्यानि ।
इत्यादि । तत् । तत्त् । तद् । तद्द् । ते । तानि । इत्यादि । यत् ।
यत् । यद्द् । यद् । ये । यानि । इत्यादि । अदसः सोरुप् । नोमता
गोरिति प्रतिषेधात् असाविति निपातनं न भवति । रत्वविसर्ज-
नीयौ । अदः । अन्यत्र त्यदाद्यत्वादि कार्यं कृत्वा पश्चादुत्व-
मत्वे । अमू । अमूनि । हे अदः । इत्यादि । इदमः—इदं । इमे ।

---

१ । अस्य स्थाने—"विरामे वा । ५ । ४ । १३१ । इति सूत्रं ।

इमानि। एतदः—एतत्। एतत्। एतद्। एतद्द्। एते। एतानि। इत्यादि। एकशब्दस्य- एकम्। एके। एकानि। द्विशब्दस्य- द्वे। द्वे। इत्यादि। किमः-किं। के। कानि। इत्यादि। आकारांतो नपुंसकलिंगो क्षीरपाशब्दः—

२५९। प्रो नपि। १। १। १०। नपुंसकलिंगे वर्तमानस्य मृदः प्रो भवति। इति प्रादेशे कृते दानशब्दवन्नेयः। क्षीरपं। क्षीरपे। क्षीरपाणि। इत्यादि। केचिच्चतुर्थ्येकवचने क्षीरपायेत्यत्र आतो नाप इत्यातः खे क्षीरपे इति भवतीति मन्यते। तदन्ये सन्निपातपरिभाषया न भवतीत्याहुः। एवं सोमपा अम्बुपादयः। इकारांतो नपुंसकलिंगो वारिशब्दः। ततः स्वादयः। नपः स्वमोरित्युप्। वारि। औकारयोः। "आप औतः" इति वर्तमाने "नपः", इति शीः। "इदिद्धोर्मुम्" इत्यधिकृत्य—

२६०। सुपीकोऽचि। ५। १। ५६। गोरिगंतस्य नपुंसकलिंगस्य नुमागमो भवत्यजादौ सुपि परतः। पूर्ववदितो निवृत्तिर्णत्वं। वारिणी। जस्शसोः शिर्नुम्। दीर्त्वं। णत्वं च।— वारीणि। किंसंबोधने "नपः स्वमोः" "जरसो वा" इति च प्रस्तुत्य-

२६१। इकस्त्वम्। ५। १। २२। गोरिगंतात् नपुंसकलिंगात्परयोः स्वमोर्वा रत्वं भवति। पदे—उप्च। शित्कार्य्यं अमः सर्वादेशार्थं। यदा रत्वं तदा प्रत्ययप् कामित्वाप् भवति, नोपि। नोमता गोरिति निषेधात्—हेवारे। हे वारि। हे वारिणी। हे वारीणि। पुनरपि-वारि। वारिणी। वारीणि। वारिणा। वारिभ्यां। वारिभिः। वारिणे। वारिभ्यां। वारिभ्यः। वारिणः।

वारिभ्यां । वारिभ्यः । वारिणः । वारिणोः । आमि—प्रेल्म्वाप् चतुरो नुडिति नुड् । नामि—सुम्भिङंतं पदमित्यधिकृत्य—

२६२ । **स्वादावधे** । १ । २ । ११८ । धवर्जिते स्वादौ पूर्वं पदंसंज्ञं भवति । पदस्येत्यधिकृत्य नो मृवन्ते खमिति नखं । ततो नाम्यतिसृचतसृ इति दीत्वेन खस्यासिद्धत्वाद्

२६३ । **नोङः** । ४।४ ।५। नकारांतस्य गोरुङो दीर्भवति नामि परतः । इत्युङो दीत्वं । वारीणां । वारिणि । वारिणोः । वारिषु । एवं सक्थिअस्थिदध्यक्षिशब्दानां रूपसिद्धिः । टादावजादौ तु विशेषः । भादाविति वर्तमाने—

२६४ । **[1]सक्थ्यस्थिदध्यक्ष्णोऽनङ्** । ५ । १ । ५८ ।सक्थि अस्थि दधि अक्षि इत्येतेषामिगंतानां, नपुंसकलिंगानां अनङादेशो भवति भादावजादौ परतः । ङकारोंत्यविध्यर्थः ।नकारेऽकार उच्चारणार्थः । भस्येत्यधिकृत्य—

२६५ । **अनो खमम्वस्फात्** । ४ । ४ । १३४ । भसंज्ञकावयवस्य अन्नित्येतस्याकारस्य खं भवति न चेत् सोऽन्शब्दो मकारवकारांतात् स्फात् परो भवति । सक्थ्ना । सक्थिभ्यां । सक्थिभिः । सक्थ्ने । सक्थिभ्यां । सक्थिभ्यः । सक्थ्नः । सक्थिभ्यां । सक्थिभ्यः । सक्थ्नः । सक्थ्नोः । सक्थ्नाम् । भस्य अनोखमम्वस्फादित्यधिकृत्य—

२६६ । **वा ङिश्योः** । ४ । ४ । १३६ । भसंज्ञावयवस्यान्नि-

---

१ । अस्य स्थाने सक्थ्यस्थिदध्यक्ष्णामनङ् । ५ । १ ।५४। इति ।

स्येतस्य अकारस्य खं भवति वा ङि ङौ शिशब्दे च परतः न चेत्सोऽन् शब्दो स्वस्फाद् परो भवति। सक्थिनि। सक्थानि। सक्थ्नोः। सक्थिषु। एवं अस्थिदध्यक्ष्णामपि रूपं नेयं। त्रिशब्दस्य जस्शसोः शिः। नुम्। णत्वं दीर्घत्वं च। त्रीणि। त्रीणि। पुंवदन्यत्र। शुचिशब्दस्य वेपोर्वारिशब्दवत्। शुचि। शुचिनी। शुचीनि। इत्यादि। टादावजादौ तु।

२६७। भादौ वोक्तपुंस्कं पुंवद्। ५। १। ५७। भादौ अजादौ उक्तपुंस्कं नपुंसकलिंगं वा पुंवद् भवति। पुंभावस्य नुम्प्रादेशयोरभावः प्रयोजनं। तत्र मुनिशब्दवादितरत्र वारिशब्दवत्। शुचिना। शुचिभ्यां। शुचिभिः। शुचये, शुचिने। शुचिभ्यां। शुचिभ्यः। शुचेः, शुचिनः। शुचिभ्यां शुचिभ्यः। शुचेः, शुचिनः। शुचिनोः, शुच्योः। शुचीनां। शुचौ, शुचिनि। शुच्योः, शुचिनोः। शुचिषु। एवं सखिपत्यादयः। ईकारांतो ग्रामणीशब्दः। तस्य "प्रा नपि" इति प्रादेशः। ततः स्वादयः। ग्रामणि। ग्रामणिनी। ग्रामणीनि। हे ग्रामणि। हे ग्रामणिनी। हे ग्रामणीनि। इत्यादि शुचिशब्दवत्। एवं नी उन्नीत्यादयः। उकारांतस्त्रिपुशब्दः। ततः स्वादयः। त्रपु। त्रपुणी। त्रपूणि। हे त्रपो। हे त्रपु। इत्यादि वारिशब्दवत्। जतुमृदुलघुप्रभृतीनां शुचिशब्दवत् नीतिः। ऊकारांतः खलपूशब्दः। तस्यापि प्रादेशे खलपु। खलपुनी। खलपूनि। हे खलपो। हे खलपु। हे खलपु इत्यादि ग्रामणीशब्दवत्। एवं कटप्रभृतयः। ऋकारांतः कर्तृशब्दः। कर्तृ। कर्तृणी। कर्तॄणि।

हे कर्त । हे कर्तृ इत्यादि नेयं । एवं मातृप्रभृतयः ग्रामणी शब्दवत् । ऋकारांतः प्रियगृशब्दः तस्यापि प्रादेशः प्रियगृ । प्रियगृणी । प्रियगॄणि । हे प्रियगृ । हे प्रियग्र इत्यादि कर्तृशब्दवंत् । लृकारांतलॄकारांतावप्रोसद्धौ । एकारांतो अतिहेशब्दः । तस्यापि प्रादेशे— अतिहि । अतिहिनी । अतिहीनि । हे अति हे । हे अतिहि । इत्यादि शुचिशब्दवत् । ओकारान्त उपगोशब्दः। तस्यापि प्रादेशः। उपगु । उपगुनी। उपगूनि । हे उपगो, हे उपगु । इत्यादि जतुशब्दवत् । ऐकारांतोऽतिरैशब्दः । तस्यापि प्रादेशे— अतिरि । अतिरिणी । अतिरीणि । पुनरपि अतिरि । अतिरिणी । अतिरीणि । अतिरिणा, अतिराया । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् रायःस्भिरिति आत्वं । अतिराभ्यां । अतिराभिः । अतिरिणे, अतिराये । अतिराभ्यां । अतिराभ्यः । अतिरिणः, अतिरायः । अतिराभ्यां । अतिराभ्य । अतिरिणः, अतिरायः । अतिरिणोः, अतिरायोः । अतिरिणां । अतिरिणि, अतिरायां । अतिरिणोः, अतिरायोः । अतिरासु । इत्यादि शुचिशब्दवत् । औकारांतोऽतिनौशब्दः । तस्यापि प्रादेशे— अतिनु । अतिनुनी । अतिनूनि । इत्यादि मृदुशब्दवत् ।

इत्यजंताः नपुंसकलिंगाः ।

अथ हलंताः पुंलिंगाः ।

दुहौञ् रक्षणे । ञकारो दविध्यर्थः । औकारोऽनिडर्थः । गां दोग्धीति विगृह्य क्वचित् क्विप् । स च सर्वोऽप्रयोगीत् ।

वाक्यः । सुबुप्च । गोदुह् इति स्थिते-ततः स्यादयः । सोः खं । हो ढ इति ढत्वे प्राप्ते तदपवादः ।

२६८। **दादेर्घोऽर्घः** । ५ । ३ । ८७ । दकारादेर्धोरवयवस्य, हकारस्य घकारादेशो भवति पदान्ते झलि परतः ।

२६९ । **एकाचो बशो भष् झषः स्थ्वोः** ।५। ३ । ७९ । झषन्तस्यैकाच्शब्दरूपस्य योऽवयवो बश् तस्य भष् भवति सकारे ध्वशब्दे पदान्ते च । इति दकारस्य धत्वं । जस्त्वं चर्त्वं । पक्षे द्वित्वं च । गोधुग् । गोधुक् । गोधुग्ग् । गोधुक्क् । संहितेवान्यत्र । गोदुहौ । गोदुहः । हे गोधुक् । हे गोधुक्क् । हे गोधुग् । हे गोधुग्ग् । हे गोदुहौ । हे गोदुहः । गोदुहम् । गोदुहौ । गोदुहः । गोदुहा । गोधुग्भ्याम् । गोधुग्भिः । गोदुहे । गोधुग्भ्याम् । गोधुग्भ्यः । गोदुहः । गोधुग्भ्याम् । गोधुग्भ्यः । गोदुहः । गोदुहोः । गोदुहाम् । गोदुहि । गोदुहोः । गोधुक्षु । एवं दण्डदुह् रत्नदुह् कोशदुह् इत्येवमादयः । श्वलिह्शब्दस्य भेदः । लिहोम् आस्वादने । पूर्ववदौकारनकारयोः निवृत्तिः । श्वन्शब्दादम् श्वानं लेढीति विगृह्य पूर्ववद् क्विप् वाक्यः । सुबुप् च । नो मृदन्ते खमिति नखं । श्वलिह् इति स्यादयः ।

२७० । **हो ढः** । ५ । ३ । ८६ । हकारस्य ढकारादेशो भवति पदान्ते झलि च । जस्त्वं चर्त्वं द्वित्वं च । श्वलिड् । श्वलिट् । श्वलिड्ड् । श्वलिट्ट् । श्वलिहौ । श्वलिहः । इत्यादि । एवं मधुलिह् अभ्रंलिहादयः । मित्रद्रुह्शब्दस्य भेदः । द्रुहम् जिघां-

याम् । "ऊकार ऊदिद्भूजः" इति विशेषणार्थः । मित्रशब्दादम् । मित्रं द्रुह्यतीति विगृह्य क्विप् वाक्सः । सुबुप् स्वादयः ।

२७१। वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहां । ५ । ३ । ६६ । द्रुह् मुह्ष्णुहष्णिह् इत्येतेषां हकारस्य घकारादेशो वा भवति झलि पदान्ते च । पक्षे दत्वं । एकाचो बशित्यादिना भष्भावः । मित्रध्रुक् । मित्रध्रुक् । मित्रध्रुग् । मित्रध्रुड् । मित्रध्रुट् । मित्रध्रुड् । मित्रध्रुड् । एवं झलि पदान्ते च रूपद्वयं । अजादौ तु संहितैव । एवं मुह्उष्णिह्उष्णुह् इत्येते शब्दाः । अनडुह्शब्दस्य भेदः । ततः स्वादयः । "एर्धे" इत्यधिकृत्य–

२७२। चतुरनडुहोर्वाः ।.५ । १ । ७६ । चतुरनडुहोस्तदन्तस्य च गोरुकारस्य वा इत्ययमादेशो भवति धे परतः ।

२७३। सावनडुहः । ५ । १ । ६४ । अनडुहो नुमागमो भवति सौ परतः । सोः खं । हकारस्य स्फांतस्य खं । [illegible]वीत्वं । अनड्वान् । अनड्वाहौ । अनड्वाहः । संबोधने—

२७४। वः कौ । ५ । १ । ८० । चतुरनडुहोस्तदन्तस्य च गोरुकारस्य व इत्ययमादेशो भवति कौ परतः । हे अनड्वन् । हे अनड्वाहौ । हे अनड्वाहः । अनड्वाहम् । अनड्वाहौ अनडुहः । अनडुहा । हलादौ—

२७५। वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः । ५।३ । १०७ वसु संसु ध्वंसु अनडुह् इत्येतेषां सकारस्य हकारस्य च पदान्तस्य

दकारादेशो भवति । अनडुद्भ्याम् । अनडुद्भिरित्यादि नेयं ।
यकारान्तोऽभिधेयलिंगः समयशब्दः । अयी गतौ । औकारो
दार्थः । समस्वदात्तुः । श्रोरित्युप् । समयते इति विगृह्य
"मनवन्क्वनिप्विचःक्वाचित्" इति विच् । स च अप्रयोगी ।
चकार एवार्थः । इकार उच्चारणार्थः । वकारोऽसमासिद्ध्यर्थः;
प्रादिना सह सः । ततः स्वादयः । समय् । समयौ । समयः । हे समय् ।
हे समयौ । हे समयः । समयम् । समयौ । समयः । समया ।
व्योः खं वलक्काविति यखं । समभ्यां । समाभिः । इत्यादि नेयं ।
एवं सुवयादयोऽपि । वकारान्त आश्रयलिंगः सुदिवशब्दः ।
शोभना द्यौरस्येति विगृह्य बसः सुदिव् । ततः स्वादयः ।

२७६ । द्यौः । ५ । १ । ८५ । दिवित्यस्याप्युपलक्षस्य मृदः
सौ औकारो निपात्यते सोश्चरित्वाविसर्जनीयौ । यणादेशः ।
सुद्यौः । सुदिवौ । सुदिवः । हे सुद्यौः । हे सुदिवौ । हे सुदिवः ।
सुदिवम् । सुदिवौ । सुदिवः । सुदिवा । हलादौ—

२७७ । दिवो हल्युत् । ४ । ३ । १८४ । दिवः पदस्योदा-
देशो भवति हलादौ परतः । तकारो विकारानिवृत्त्यर्थः । मृद-
भ्याम् । सुद्युभिः । इत्यादि नेयं । रेफान्तश्चतुरशब्दो वाच्यलिंगो
बहुवचनान्तः । जसि "चतुरनडुहोर्वा" इत्युकारस्य वादेशः ।
चत्वारः । हे चत्वारः । चतुरः । चतुर्भिः । चतुर्भ्यः । चतुर्भ्यः ।
आमि-प्रेत्यन्चाम् चतुरो नुडिति नुट् णत्वं च । चतुर्णाम् । सुपि
रेफ सुपीति नियमात् सकविसर्जनीयो न भवति । चतुर्षु ।

लकारान्तोऽव्युत्पन्नपक्षेऽप्रसिद्धः। व्युत्पन्नपक्षे तु समयशब्दवत् प्रज्वलशब्दः। ज्वल दीप्तौ। अकार उच्चारणार्थः। प्रज्वलतीति विगृह्य क्विप्। ततः स्वादयः। प्रज्वल्। प्रज्वलौ। प्रज्वलः। इत्यादि। एवं प्रचलादयः। ञकारान्तः सर्वज्ञ्शब्दः। सर्वं जानातीति सर्वज्ञः। स इवाचरतीति कर्तुः क्विबिति क्विः। सर्वज्ञतीति विगृह्य पुनः क्विप्। "अतः" इत्यखं। पूर्ववदन्यत्। सर्वक्। सर्वग्। सर्वज्ञौ। सर्वज्ञः। इत्यादि। एवमन्येप्यभ्यूह्याः। मकारान्तः प्रशाम्शब्दः। शमु दमु उपशमने। उकारो "वोदित." इति विशेषणार्थः। धुत्वे प्रादिना सह सः। प्रशाम्यतीति विगृह्य क्विप्।

२७८। ङस्य [1]झलक्क्वोः क्ङिति। ४। ४। १२। ङसंज्ञान्तस्य गोरुङो झलादौ किति ङिति क्वौ च परतः दीर्भवति। ततोऽस्य भित्वात् सुपो झेरित्युब्वचनसामर्थ्यात् सुप्।

२७९। मो नः। ५। ३। १११। पदान्तस्य धोर्मो नो भवति पदान्ते झलि च परतः। इति नत्वस्यासिद्धत्वात् खं न भवति। प्रशान्। प्रदाम्शब्दस्य-प्रदान्। प्रदामौ। प्रदामः। हे प्रदान्। हे प्रदामौ। हे प्रदामः। प्रदामम्। प्रदामौ। प्रदामः। प्रदामा। प्रदान्भ्याम्। प्रदान्भिः। इत्यादि। तमु कांक्षायामित्यस्य प्रतानित्यादि। ङकारान्तः सुङ्शब्दः। ङुओ शब्दे। ओकारो वार्थः। सुङवते इति विगृह्य विचि ङवमाचष्टे "मृदो

[1] अत्र महावृत्तौ "क्विझलोः" इति पाठः

ध्वर्थे णिज्वद् बहुलमिति णित् । चकारः णिद्णिचोः सामान्य-ग्रहणार्थः । णकार ऐवर्थः । "घाविष्ठवन्मृदः" इति इष्ठवद् भावेन टेरिति टेः खं । सुङ्यतीति विगृह्य-क्विप् । खोगिति णिखं । स्वादयः । सुङ् । सुङौ । सुङः । इत्यादि । सुपि ङ्णोः कुक्टुक् छरीति कुक् षत्वं । सुंक्षु । णकारान्तः सुपण्शब्दः । सुपण् । सुपणौ । सुपणः । इत्यादि । सुपण्क्षु । नकारान्तो राजन् शब्दः । ततः स्वादयः । नोऽङः इति प्रस्तुत्य धेऽकौ । हल्ङ्यादिना सुखे नो मृदंते खमिति नखं । राजा । राजानौ । राजानः । किसम्बोधने "न ङाविति प्रतिषेधान्नखं न भवति । हे राजन् । हे राजानौ । हे राजानः । राजानम् । राजानौ । शसादौ अगादौ अनो खमिति-न्वल्पादित्यकारस्य खं । नखे नकारस्य ञकारादेशः । राज्ञः । राज्ञा । हलादौ नो मृदन्ते खमिति न खं ।

२८० [1]न खं सुब्विधिकृत्तुकि । ५ । ३ । ३६ । सुपि विधिः सुपि च विधिः सुब्विधिः । तस्मिन् कृत्तुकि न तुकि कर्तव्ये न खमसिद्धं भवति । इति नखस्य सिद्धत्वात् दीर्घं भवति । राजभ्याम् । राजभिः । राज्ञे । राजभ्या । राजभ्यः । राज्ञः । राजभ्याम् । राजभ्यः । राज्ञः । राज्ञोः । राज्ञाम् । वा ङिश्योरिति विकल्पेनाकारस्य खं । राज्ञि । राजनि । राज्ञोः । राजसु । एवं मूर्द्धाक्षतक्षवृषादयः । दीर्घन् शब्दस्य सुपि नाम्नि विशेष । "असादावनादौ-दीर्घोरिगुदः" इति दीर्घं । दीर्घ्नः । दीर्घ्नोपानि

---

१ । अस्य स्थाने-नखं सुब्विधि तुकि कृति । ५ । ३ । ५८ । इति

मेयं । एवं प्रतिदीवन्शब्दः । पूषन्शब्दस्य तु भेदः । ततः स्वादयः ।

२८१ । इन्हन्पूषार्यम्णां शौ[1] । ४ । ४ । ९ । इन् हन् पूषन् अर्यमन् इत्येतेषामुङः शावेव दीर्भवति । नान्यत्र । इति नियमादप्राप्ते पुनः—

२८२ । सौ । ४ । ४ । १० । क्विर्वर्जिते सौ एव इन् हन् पूषन् अर्यमन् एतेषामुङो दीर्भवति । पूषा । पूषणौ । पूषणः । हे पूषण् । हे पूषणौ । हे पूषणः । पूषणम् । पूषणौ । शसादौ राजन्वज्ज्ञेयः । पूष्णः । पूष्णा । पूषभ्यामित्यादि । एवं अर्यमन्शब्दः । ब्रह्महन्शब्दस्य भेदः । हनौ गतिहिंसनयोः । औकारोऽनिडिर्थः । ब्रह्माणं हतवान् इति विगृह्य-भूते "कर्मणि हनः" इत्यधिकृत्य—

२८३ । ब्रह्मभ्रूणवृत्रे[2] **क्विप् घ्नः** । २ । २ । ९८ । ब्रह्म भ्रूण वृत्रेषु कर्मसु वाक्षु भूते काले हन्तेर्धोः क्विप् त्यो भवति । स चाप्रयोगी । ङस्य झल्क्वचोरिति दीत्वं प्राप्तं । इन्हन्निति नियमान्न भवति । वाक्सः । सुबिति मृत्वे च स्वादयः । साविति दीर्नखं च । ब्रह्महा । षो णो नः । प्राक्पदस्थादिति च प्रस्तुत्य—

२८४ । एकाच्यौ णः । ५ । ४ । ११४ । षकाररेफात् प्राक्पदस्थात् परस्य एकाच्यौ मृदन्तनुमसुब्नकारस्य नित्यं णत्वं

---

[1] । अत्र "शौ" । ४ । ४ । १० इति भिन्नं सूत्रं । [2] । अत्र बहुवचनं महावृत्तौ ।

भवति । ब्रह्महणौ । ब्रह्महणः । हे ब्रह्महन् । हे ब्रह्महणौ । हे ब्रह्महणः । ब्रह्महणम् । ब्रह्महणौ । शसादावजादावनोऽखे कृते "चजोः कुघिण्ये तेऽनिटः" इत्याधिकृत्य-

२८५ । हो घ्नो[1] ञ्णन्नि । ५ । २ । ६७ । हन्तेर्हकारस्य ञिति णिति त्ये नकारेण च योगे सति कुत्वं भवति ।

२८६ । घि घ्नः[2] । ५ । ४ । १३५ । निमित्तनैमित्तकयोर्मध्ये घकारादेशे सति हन्तेर्नकारस्य णत्वं न भवति । ब्रह्मघ्नः । ब्रह्मघ्ना । ब्रह्महभ्यामित्यत्र-

२८७ । नखं सुब्विधिकृत्तुकि । ५ । ३ । ३६ । सुपः स्थाने सुपि च विधौ कृदाश्रये तुकि कर्तव्ये न खं असिद्धं भवति । इति क्विबाश्रयस्तुक् न भवति तदा ब्रह्महाभिरित्यादि । एवं भ्रूणहन् आदयः । सुधर्मन्सुपर्वन्शब्दयोर्म्त्वम्वस्फा-दिति प्रतिषेधात् अनो खं न भवति । शसादावचि पूर्ववदन्यत् । सुधर्मणः । सुपर्वणः । इत्यादि नेयं । एवं सुचर्मन्यज्वन् प्रभृतयः । श्वन्शब्दस्य सुट्यविशेषः । श्वा । श्वानौ । श्वानः । हे श्वन् । हे श्वानौ । हे श्वान । श्वानम् । श्वानौ । शसादावचि-वसोर्वस्योशिति प्रस्तुत्य-

२८८ । श्वयुवन्मघोनोऽहृनि । ४ । ४ । १३३ । श्वन् युवन् मघवन्नित्येषां भसंज्ञकानां अवयवस्य वकारस्य उशादेशो भवति अहृति गुनिमित्ते त्ये परतः । शकारः सर्वादेशार्थः ।

---

१ । अत्र "हन्तेः" इति पाठो महावृत्तौ । २ । अस्य स्थाने "हतेरघः । ५ । ४ । १०६ । इति सूत्रं ।

२८९ । भस्य टे खं । ५ । १ । ६६ । पथ्यादीनां भसंज्ञकानां टेः खं भवति । पथः । पथा । पथिभ्याम् । पथिभिरित्यादि । एवं मथिन्ऋभुक्षिन्शब्दौ । अन्नंतानामलिंगानां संख्यावाचिना भेदोऽस्ति । बहुसंख्येयविषयत्वात् बहुवचनमेव ।

२९० । उबिलः । ५ । १ । १६ । इलसंज्ञकात् परयोः जसशसोरुप् भवति । नो मृदंते खं । पंच । हे पंच । पंच । पञ्चभिः । पंचभ्यः । पंचभ्यः । प्रेल्म्वादिवा नुट् । नोङः इति दीत्व । नो मृदंते खं च । पंचानाम् । पंचसु । एवं सप्तन् प्रभृतयः । अष्टनित्यतो जसादयः ।

२९१ । सुप्या[1] ष्टनः । ५ । १ । १५६ । अष्टनित्येतस्य तदन्तस्य वा गोर्निमित्तभूते सुपि परतः आ इत्यादेशो भवति ।

२९२ । अ[2]ष्ट औश् । ५ । १ । १८ । अष्टन्शब्दात्कृताकारात् परयोः जस्शसोरौशादेशो भवति । शकारः शित्कार्यार्थः । एच्यैप् । अष्टौ । शसि आतो नामि इति आत्खं । अष्टौ । अष्टाभिः । अष्टाभ्यः । अष्टाभ्यः । अष्टानाम् । अष्टासु । कृताकारस्याष्टः ङसूवचनमिदं लिंगमात्वविकल्पस्य । तेनात्वाभावपक्षे पंचन्शब्दवत् । अष्ट । हे अष्ट । अष्ट । अष्टभिः । अष्टभ्यः । अष्टभ्यः । अष्टानाम् । अष्टसु । झकारान्तो जलोझ्शब्दः । उज्झ उत्सर्गे । अकार उच्चारणार्थः । जलं उज्झतीति विगृह्य क्विबादि वाक्सः । ततः स्वादयः । स्फान्तस्य खं । जश्त्वचर्त्वादि ।

---

[1] अस्य स्थाने—विभक्त्यामाष्टन । ५ । १ । १४३ । इति सूत्रं । [2] । अस्य स्थाने "अष्टाभ्य औश् । ५ । १ । १८ । इति सूत्रं ।

जलोत् । जलोद् । जलोज्झौ । जलोज्झः । इत्यादि । भकारान्तो गर्दभ्शब्दः । स इवाचरतीति गर्दभतीति पुनः क्विप् । ततः खं । ततः स्वादयः । एकाच इत्यादिना भष्भावः । गर्धप् । गर्द्धब् । गर्द्धभौ । गर्द्धभः । एवं प्रक्षुभादयः । घकारान्तः परिघ् शब्दः । परिहन्यतेऽनेनेति परिघः । स इवाचरति परिघतीति पुनः क्विप् । परिक् । परिग् । परिघौ । परिघः । इत्यादि । एवं समुद्घादयः । डकारान्तः प्राड्शब्दः । प्राड इवाचरति । प्राडतीति पुनः क्विप् । प्राट् । प्राड् । प्राडौ । प्राडः । इत्यादि । एवं मुडादयः । धकारान्तस्तत्वबुध्शब्दः । बुधौ ञ्ज्ञाने । ञकारो दार्थः । औकारोऽनिडर्थः । तत्त्वं बुध्यते इति विगृह्य-क्विप् । भष्भावः पूर्ववदन्यत् । तत्वभुत् । तत्वभुद् । तत्वबुधौ । तत्वबुधः । इत्यादि । एवं अर्थबुध्सुबुधादयः । जकारान्तो भिषज्शब्दः । भिषज रोगापनयने । अकार उच्चारणार्थः । भिषज्यत इति विगृह्य क्विप् । ततः स्वादयः । सुखं ।

२९३ । **चोः कुः** । ५ । ३ । ६५ । चवर्गस्य झलि च पदान्ते च कवर्गो भवति । वा चर्त्वं । भिषक् । भिषग् । भिषजौ । भिषजः । हे भिषक् । हे भिषग् । हे भिषजौ । हे भिषजः । भिषजम् । भिषजौ । भिषजः । भिषजा । भिषग्भ्याम् । भिषग्भिः । इत्यादि । एवं पुण्यभाजादयः । युज्शब्दस्य भेदः । युजिर्ञौ योगे । औकारोऽनिडर्थः । ञकारो दार्थः । इर्शब्दो वेति इति विशेषणार्थः । युनक्ति इति विगृह्य—

२९४ । ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगञ्चुयुजिक्रुञ्चः २। २। ७१। ऋत्विग् दधृग् स्रग् दिग् उष्णिक् इत्येते शब्दाः क्व्यंता निपात्यते । अंचु युजि क्रुचि इत्येषां क्विश्चेति क्विर्भवति । स चाप्रयोगी । ततः स्वादयः ।

२९५ । युजिरोऽसे । ५ । १ । ५२ । युजिरित्येतस्य नुम्भवत्यसे धे परतः । सुख । स्फान्तखं ।

२९६ । क्विन्प्रत्ययस्य कुः । ५ । ३ ।१००। क्विन्प्रत्ययो यस्य तस्य धोः कुत्वं भवति झलि च पदान्ते च । इति नकारस्य ङकारः । युङ् । नश्चापदांते झलीत्यनुस्वारः । यय्यं परस्वमीति ञकारः । युञ्जौ । युञ्जः। हे युङ् । हे युञ्जौ । हे युञ्जः । युञ्जं । युञ्जौ । युञ्जः । युजा । युग्भ्याम् । युग्भिः । इत्यादि । भ्रस्जोन् पाके । अकारोकारावितौ । धाना भृज्जतीति विगृह्य - क्विप् । "लिटीस्यणः साचोर्य्याऽऽज्य" इत्याधिकृत्य-

२९७ । व[1]शिन्यधिन्यचिज्याग्रहिव्रश्चिप्रच्छिभ्रस्जां क्ङिति । ४ । ३ । २५ । वश्यादीना धूना किति ङिति न त्ये परतः साचोऽर्थ्यपरस्य यणः इगादेशो भवति । पश्चात् वाक्सः । सकारस्योपदेशसामर्थ्यात् खं । जश्त्व चुत्व च न भवति । ततः स्वादयः ।

२९८ । स्फादेः स्कोंते च ।५। ३।५८। झलि च पदान्ते च यः पदावयवः स्फातः तस्यादेः सकारस्य ककारस्य च खं भवति ।

---

१. अस्य स्थाने—ग्रहिज्यावयिवशिव्यधिव्रश्चिप्रच्छिभ्रज्जां ङिति च । ४ । ३ । १२ । इति सूत्रं मुद्रिते सूत्रपाठे ।

२९९ । व्रश्चभ्रस्जस्रजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः । ५ । ३ । ६५ । व्रश्चादीनां छकारशकारयोश्च षकारादेशो भवति झलि त्ये पदान्ते च । तस्य जश्त्वं छकारश्चर्त्वं । धानामृट् । धानामृड् । अपदान्तत्वे श्चुत्वे शकारः । जशत्वे जकारः । धानाभृज्जौ । धानाभृज्जः । हे धानामृट् । हे धानामृड् । द्विवहोः पूर्ववद् । धानाभृज्जम् । धानाभृज्जौ । धानाभृज्जः । धानाभृज्जा । धानाभृड्भ्याम् । धानाभृड्भिः । इत्यादि । रज्जुं सृजतीति विगृह्य क्विप् । वाक्सः । ततः स्वादयः । षत्वजश्त्वे- रज्जुसृट् । रज्जुसृड् । रज्जुसृजौ । रज्जुसृज इत्यादि । एवं कंसपरिमृड्शब्दः । यजात् दानदेवपूजासंगतिकरणेषु । अकारा कारौ दानिढर्थौ ॥ देवान् यजत इति विगृह्य क्विप् ।

३०० । स्वपिवच्यादेः किति । ४ । ३ । २४ । स्वप् वच् इत्येतयोश्च श्वि इत्येवमादीनां च किति त्ये परे साचो ऽर्य्य- परस्य यणः इगादेशो भवति । पूर्वेणैप् । तत. स्वादयः । षत्व- जस्त्वे । देवेट् । देवेड् । देवेजौ । देवेजः । इत्यादि । राजृन् दीप्तौ । ऋकारो "अशास्विकल्यादितः" इति पर्युदासार्थः । ञकारो दार्थः । संराजत इति क्विब्विधिः ।

३०१ । सम्राट् । ५ । ४ । १२ । समित्येतस्य राजतौ क्व्यंते परे ऽनुस्वाराभावो निपात्यते । ततः स्वादयः । सुखपत्व जश्त्वानि । सम्राजौ । सम्राजः इति । एवं विभ्राज्शब्दः । परिव्रजतीति विगृह्य-क्विप् स्वादयः ।

३०२। परिव्राट्।५।३।६६। परिव्राट्शब्दस्य क्विबन्तस्य कृतदीत्वस्य झलि च पदान्ते च षत्वं निपात्यते। परिव्राट्। परिव्राड्। परिव्राजौ। परिव्राजः। इत्यादि। मकारांतः फललुम्ब्शब्द.। लुबि तुबि अर्थने। इकारः इदितोर्नुमिति विशेषणार्थः। फलं लुम्बयतीति विगृह्य क्विप्। णेरिति णिखं। ततः स्वादयः। सुखे स्फान्तखे फललुन्। फललुम्बौ। फललुम्बः। इत्यादि। एवं प्रतुम्बादयः। गकारांतः सुरंग शब्दः। रगि गतौ इकारो नुमर्थः। सुरंगतीति विगृह्य- क्विबादिविधिः। सुरन्। सुरंगौ। सुरंगः। इत्यादि एवं सुबंगादयः। डकारांतो विक्रिड्शब्दः। क्रीड् विहारे। ऋकारो ऋतो ऋचीत्यादिना विशेषणार्थः। विकुडतीति विगृह्य क्विबादिः। विकुट्। विकुड्। विकुडौ। विकुडः। इत्यादि। एवं विहुडादयः। दकारांतस्तत्वविद्शब्दः। विद ज्ञाने। तत्वं वेत्तीति विगृह्य क्विबादिः। तत्वविद्। तत्ववित्। तत्वविदौ। तत्वविदः। एवं विश्वविद्देवविदादयः। द्विपाद्शब्दस्य भेदः। द्वौ पादौ यस्येति विगृह्य सुरैशब्दवद् बसः। द्विपाद इति स्थिते खं। पादस्याहस्त्यादेरिति वर्तमाने—

२०३। सुस्त्यादेः। ४। २। १७२। सुशब्दादेः स्त्यिसंज्ञादेश्च पादांतस्य खं भवति। ततः स्वादयः। द्विपाद्। द्विपात्। द्विपादौ। द्विपादः। हे द्विपाद्। हे द्विपात्। हे द्विपादौ। हे द्विपादः। द्विपादम्। द्विपादौ। शसादावचि "भस्येत्याभिकृत्य—

३०४ । **पादः पत्** । ४ । ४ । १३१ । पादान्तस्य गोः भसंज्ञावयवो यः पाच्छब्दस्तस्य पदित्ययमादेशो भवति । द्विपदः । द्विपदा । द्विपाद्भ्याम् । द्विपाद्भिः । इत्यादि । एवं सुपादादयः । खकारान्तः सुदुःखशब्दः । सुदुःखति सुदुःखायते सुदुःखयतीति वा विगृह्य-क्विबादिः । सुखस्फादिसखचर्त्वानि । सुदुक् । सुदुग् । सुदुःखौ । सुदुःखः । इत्यादि । एवं सुमुखादयः । फकारान्तो दामगुम्फ् शब्दः । दाम गुंफतीति विगृह्य क्विबादिः । दामगुब् । दामगुप् । दामगुंफौ । दामगुंफः । इत्यादि । एवं गिरिगुम्फादयः । छकारातः सुवाञ्छ्शब्दः । सुवाञ्छतीति विगृह्य विचि सुखादिके च कृते । सुवान् । सुवाञ्छौ । सुवाञ्छः । इत्यादि । एवं सुप्रक्षादयः । धर्मप्राच्छ्शब्दस्य भेदः । प्रच्छौ ज्ञीप्सायां । औकारोऽनिडर्थः । धर्मं प्रच्छतीति विगृह्य-क्विपि क्वचिच्छब्दस्य बहुलार्थत्वाद्दीर्घे यणिगभावे च कृते धर्मप्राछ् इति स्थिते—

३०५ । **छ्वोः शूड्डे च** । ४ । ४ । १६ । छकारांतस्य गोरवयवयोः छ्वोर्यथासंख्यं शूठावादेशौ भवतो झलादौ क्विति क्वौ ङे च परतः । व्रश्चेत्यादिना पत्वं जस्त्वचर्त्वेत्यादि । धर्मप्राड् । धर्मप्राट् । धर्मप्राशौ । धर्मप्राशः । हे धर्मप्राड् । हे धर्मप्राट् । हे धर्मप्राशौ । हे धर्मप्राशः । धर्मप्राशम् । धर्मप्राशौ । धर्मप्राशः । धर्मप्राशा । धर्मप्राड्भ्यामित्यादि । ठकारान्तः सुपठ्शब्दः । पठ व्यक्तायां वाचि । सुपठतीति विगृह्य क्विबादिः । सुपट् । सुपठौ । सुपठः इत्यादि । एवं सुवठादयः । थकारान्तोऽग्निमथ्शब्दः । मथे विलोडने । एकारोऽनेवर्थः । अग्निं मथ-

तीति विगृह्य क्विबादिः । जश्त्वचर्त्वे । अग्निमत् । अग्निमद् । अग्निमथौ । अग्निमथः । इत्यादि । एवं गोमथादयः । चकारान्तः सुवाच्शब्दः । शोभना वाक् अस्येति बसः । ततः स्वादयः । चोकुरिति कुत्वं । सुवाक्, सुवाग् । सुवाचौ । सुवाचः । इत्यादि । क्रुच् शब्दस्य भेदः । क्रुंच् कौटिल्याल्पीभावयोः । क्रुचतीति विगृह्य ऋत्विगादिना क्विः । निपातनैस्सह निर्देशादेव नखाभावः । ततः स्वादयः । सुखस्फान्तखे च क्वित्यस्य कुरिति कुत्व । क्रुङ् । क्रुंचौ । क्रुंचः । सम्बोधनेप्येवं । क्रुंचम् । क्रुंचौ । क्रुंचः । क्रुंचा । क्रुङ्भ्याम् । क्रुङ्भिः । इत्यादि । सुपि "ङ्णोः कुक् टक् शरि वा" इति कुकि-क्रुङ्क्षु । मूलव्रश्च् शब्दस्य तु भेदः । ओव्रश्चू छेदने । ओकारो ओदित इति नत्वार्थः । ऊकारो वेडर्थः । मूलं व्रश्चतीति विगृह्य क्विबादिः । वशिव्यधीत्यादिना यणिक् । स्फादेः स्कान्ते चेति सकारस्यासिद्धे कृते श्चुत्वस्य खं । व्रश्चेत्यादिना षत्वम् । जश्त्वं चर्त्वे । मूलवृड् । मूलवृट् । मूलवृश्चौ । मूलवृश्चः । सम्बोधनेप्येव । मूलवृश्चम् । मूलवृश्चौ । मूलवृश्चः । मूलवृश्चा । मूलवृड्भ्याम् । मूलवृड्भिः । इत्यादि । सुपि—

३०६ । **ड्नो[1] धुट् सोऽश्चः** । ५ । ४ । १६ । डकारान्तान्नकारान्ताच्च परस्य सकारस्य धुडागमो वा भवति श्चोवयवस्य न स्यात् । न्श्चात्तिरितोः । चर्त्वम् । मूलवृड्त्सु । मूलवृड्सु ।

---

१ । ड्न धुट् सोऽश्चः, इति पाठः शब्दार्णवचंद्रिकायां ।

प्रान्च्‌शब्दस्य भेदः। अंचु गतिपूजयोः। उकारो वेंदर्थः प्रांचतीति विगृह्य-क्विः—

३०७। हलुङः क्ङित्यनदितः। ४। ४। २२। हलन्तस्य गोरुङो नकारस्य खं भवति ङिति परतः इदितं वर्जयित्वा। ततः स्वादयः।

३०८। उगिदचां घेऽभ्वादेः। ५। १। ५१। भूवादिवर्जितानां उगितां धूनामंचतेश्च नष्टनकारस्य नुम् भवति घे परतः। पूर्ववदितो निवृत्तिः। सुखस्कान्तखकुत्वानि। प्राङ्। प्रांचौ। प्रांचः। सम्बोधनेप्येवम्। प्रांचम्। प्रांचौ। शसादावचि। प्र अच्‌ अस् इति स्थिते। भस्येत्यत्खमिति च प्रस्तुत्य–

३०९। अचः। ४। ४। १३७। अञ्चतेर्नष्टनकारस्य भसंज्ञकस्य गोरकारस्य खं भवति। दीरित्याधिकृत्य–

३१०। चौ। ४। ३। २९९। अंचतौ नष्टनकाराकारे चौ पूर्वस्य दीर्भवति। प्राचः। प्राचा। हलादौ जश्त्वकुत्वे। प्राग्भ्याम्। प्राग्भिः। प्राचे। प्राग्भ्याम्। प्राग्भ्यः। प्राचः। प्राग्भ्याम्। प्राग्भ्यः। प्राचः। प्राचोः। प्राचाम्। प्राचि। प्राचोः। प्राक्षु। प्रतिपूर्वत्वे-प्रत्यङ्। प्रत्यंचौ। प्रत्यंचः। सम्बोधनेप्येवं। प्रत्यंचम्। प्रत्यंचौ। प्रतीचः। प्रतीचा। प्रत्यग्भ्याम्। प्रत्यग्भिः। इत्यादि। उत्पूर्वत्वे-उदङ्। उदंचौ। उदंचः। सम्बोधनेप्येवं। उदंचम्। उदंचौ। शसादावचि-"अचः" इति अखे प्राप्ते—

३११। ईदुतः। ४। ४। १३८॥ उद उत्तरस्य नष्ट-

नेकारस्यांचतेरीकारादेशो भवति । स च परस्यादेरिति अका-रस्य भवति । उदीचः । उदीचा । उदग्भ्याम् । उदग्भिः । इत्यादि । विष्वगपूर्वत्वे, विष्वगञ्चतीति विगृह्य क्विप्प्रभृतिः । विष्वग् अच् इति स्थिते-

३१२ । विष्वग्देवस्नेष्टेरद्र्यंचौ क्वौ । ४।३।२५६ ।
विष्वग् देव इत्येतयोः स्निसंज्ञकस्य च टेः अद्रिरादेशो भवति अंचतौ क्व्यंते घौ परतः । पूर्ववदन्यत् । विष्वद्र्यङ् । विष्वद्र्यंचौ । विष्वद्र्यंचः । सम्बोधनेप्येवं । विष्वद्र्यंचम् । विष्वद्र्यचौ । विष्वद्रीचः । विष्वद्रीचा । विष्वद्र्यग्भ्याम् । इत्यादि । एवं देवद्र्यङ् । सर्वद्र्यङ् । यद्र्यङ् । एकद्र्यङ् । एतद्र्यङ् । इदद्र्यङ् । कद्र्यङ् । इत्यादि । अदसि पुनः अदाद्रि अच् इति स्थिते-

३१३ । वाऽद्रेः । ५ । ३ । ११७ । अद्र्यन्तस्यादसो दात्परस्य यथासम्भवं वर्णमात्रस्योत्वं भवति दकारस्य च मकारः । अत्राचार्यमतभेदः । [1]अदसो द्रौ केचित् उत्वमत्वं चेच्छन्ति । अमुद्र्यङ् । अमुद्र्यंचौ । अमुद्र्यंचः । सम्बोधनेप्येवं । अमुद्र्यचम् । अमुद्र्यंचौ । अमुद्रीचः । अमुद्रीचा । अमुद्र्यग्भ्याम् । इत्यादि । अदसो द्रेश्च पृथङ्मुत्वम् । इति केचिदिच्छन्ति लत्ववत् । यथा कृपि लाक्षणिकस्यालाक्षणिकस्य च रेफस्य लत्वमेवमत्रापि । अमुमुयङ् । अमुमुयंचौ ।

---

1 अदसोद्रेः पृथङ्मुत्वं केचिदिच्छंति लत्ववत् ।
केचिदन्त्यसदेशस्य नेत्येकऽसोर्हि दृश्यते" इति

अमुमुयंचः । सम्बोधनेप्येवं । अमुमुयञ्च । अमुमुयंञ्चा । अमुमु ईचः । अमुमुईचा । अजादौ मुभावस्यासिद्धत्वात् इको यणादेशो न भवति । अमुमुयग्भ्याम् । इत्यादि । केचिदन्तस्य सदेशस्य । अदमुयङ् । अदमुयंचौ । अदमुयंचः । इत्यादि । त्यदाद्यत्वविषये विध्रियमन्यत्र नेत्येके मृष्यंते । अदद्रयङ् । अदद्र्यंचौ । अदद्र्यंचः । इत्यादि । सम् सहपूर्वत्वे च । समंचतीति सहांचतीति विगृह्य क्व्यादिः । सम् अच् सह अच् इति स्थिते—

३१४ । **संसहयोस्समिसध्री** । ४ । ३ । २५५ । सम् सह इत्येतयोः यथासंख्यं समि सध्रि इत्येतावादेशौ भवतः अञ्चतौ क्व्यन्ते धौ परतः । पूर्ववदन्यत् । सम्यङ् । सध्र्यङ् । इत्यादि । तिरस् पूर्वत्वे तिरोऽञ्चतीति विगृह्य क्व्यादिः ।

३१५ । **तिरसस्तिर्य्ये** । ४ । ३ । २५६ । तिरसित्येतस्य तिरि इत्ययमादेशो भवति अञ्चतौ अकारादौ क्व्यन्ते धौ परतः । तिर्यङ् । तिर्यञ्चौ । तिर्यंचः । सम्बोधनेप्येवं । तिर्यंचम् । तिर्यंचौ । तिरश्चः । तिरश्चा । तिर्यग्भ्याम् । तिर्यग्भिः । इत्यादि । पूजायामर्थे वर्तमानस्यांचतेः "नांचोऽर्चे" इति नखाभावाद् अच इति वचनाच्च नुम् भवति । अन्यत पूर्ववत् । प्राङ् । प्रांचौ । प्रांचः । सम्बोधनेप्येवं । प्रांचं । प्रांचौ । प्रांचः । प्रांचा । प्राङ्भ्याम् । प्राङ्भिरित्यादि । सुप्तस्फान्तखम् । कुगागमश्च । प्राङ्क्षु । प्राङ्सु । प्रत्यादिपूर्वतेप्येवं । टकारान्तो निरट्शब्दोऽभिधेयलिंगः । अट पट गतौ ।

अकार उच्चारणार्थः। निरटतीति विगृह्य क्विबादिः। ततः स्वादयः। निरट्। निरड्। निरटौ। निरटः। इत्यादि। एवं निष्पडादयः। तकारान्तो मरुच्छब्दः। ततः स्वादयः। मरुत्। मरुद्। मरुतौ। मरुतः इत्यादि। एवं त्वत्शब्दः। भवत्शब्दस्य भेदः। भवतु इति स्थिते उकारः उगित्कार्यार्थः। ततः स्वादयो नुमादिः।

३१६। **अत्वसोऽभ्वादे**।४।४।११। अत्वन्तस्य असन्तस्य च भ्वादिवर्जितस्य उडो दीर्भवत्यकौ सौ परतः। सुखादि। भवान्। भवंतौ। भवंतः। किसंबोधने—

३१७। **भगवद्भवत्वघवतो रिः काववस्यौः**।५।४।६। भगवत् भवतु अघवदित्येतेषां वा रिर्भवति कौ परतः तत्सन्निधाने च अवशब्दस्य सर्वस्य औकारादेशः। रेफस्य विसर्जनीयः। हे भोः। हे भवन्। हे भवंतौ। हे भवंतः। भवता। भवद्भ्याम्। भवद्भिः। इत्यादि। एवं भगवदघवच्छब्दा उगिदंतावुन्नेयौ। गोमतुशब्दस्य-गोमान्। गोमतौ। गोमंतः। इत्यादि। भवतृशब्दस्य भेद.। ऋकार उगित्कार्यार्थः। ततः स्वादयो नुमादिः। भवन्। भवंतौ। भवतः। इत्यादि। एवं जरत्भविष्यत्प्रभृतयः। महच्छब्दस्य भेदः। महतृ इति स्थिते ऋकार उगित्कार्यार्थः। ततः स्वादयो नुमादिः।

३१८। **स्महतौ**।४।४।७। सकारान्तस्य महच्छब्दस्य च अकौ धे यो नकारस्तस्योडो दीर्भवति। सुखादि। महान्। महांतौ। महांतः। हे महन्। हे महान्तौ। हे

महांतः । इत्यादि । थसंज्ञकस्य शत्रंतस्य भेदः । डुदाञ् दाने । डुञकारावितौ । पूर्ववत् घुत्वे च । ततः "सति" इति लिट् । तस्य स्थाने "सल्लिटः" इति शत्रादेशः । तस्मिन् कर्तरि शबिति शप् । तस्य "ह्वदादेरुजुबित्युव् । तस्मिन् "लिङ्चुप्कचि घोरिति द्वित्वं । तयोर्द्वयोः "थः" इति थसंज्ञा । "पूर्वश्चः" इति पूर्वस्य चसंज्ञायां "प्र." इति प्रादेशः । "थस्नोरातः" इति आकारस्य खं । ददत् इति स्थिते-ततः स्वादयः ।

३१६ । **न थात्** । ५ । १ । ६० । थादुत्तरस्य शतुर्नुम् न भवति घे परतः । ददत् । ददतौ । ददतः । इत्यादि । एवं दधत्प्रभृतयः । जक्ष भक्षहसनयोः । अकार उच्चारणार्थः । लटः शत्रादेशः । शप् । तस्य "ह्वदादेरुजुप्" इति उप् । ततः स्वादयः । "उगिदचां घेऽस्वादेरिति नुम्प्राप्तः । जक्षादिरिति थसंज्ञायां "न थाद्" इति नुम्निषेधः । जक्षत् । जक्षद् । जक्षतावित्येवमादि । एवं जाग्रत्दरिद्रच्चकासच्छासत् शब्दा नेयाः । ककारान्तः सुशक् शब्दः । शक्लृ शकने । लृकारोऽनिडर्थः । सुशक्नोतीति विगृह्य—क्विबादिः । सुशक् । सुशग् । सुशकावित्यादि । एवं तत्वल्गादयः । पकारांतो विलप्शब्दः । जल्प रप लप व्यक्तायां वाचि । विलपतीति विगृह्य-क्विबादिः । विलप् । विलब् । विलपावित्यादि । एवं सुपूप्रादयः । शकारान्तो विश् शब्दः । ततः स्वादयः । व्रश्चभ्रस्जेत्यादिना षत्वं जस्त्वं चर्त्वं च । विट् । विड् । विशौ । विशः । इत्यादि । तादृश्

शब्दस्य भेदः । दृशिरौ प्रेक्षणे । औकारोऽनिडर्थः । इर् शब्दो वाऽर्थः । स इव दृश्यते, तमिव पश्यतीति विग्रहे—

३२० । **कर्मणीवे त्यदाद्यन्यसमाने दृशष्टक् सक्क्वि** । २ । २ । ७२ । त्यदादौ अन्यशब्दे समानशब्दे च कर्मण्युपमानवृत्तौ वाचि दृशेष्टक् सक् क्विं इत्येते स्युः भवन्ति । इति क्विः । स चाप्रायोगी । वाक्सः । तद् दृश् इति स्थिते-“द् दृक्दृशदृक्षे” इति प्रस्तुत्य—

३२१ । **आः** ४ । ३ । २५५ । घत्ये दृक् दृश दृक्षइत्येतेषु च झुषु परतः पूर्वपदस्याकारादेशो भवति । तादृक् । तादृग् । तादृशौ । तादृशः । इत्यादि । एवं अमूदृश् भवादृश् अन्यादृश् प्रभृतयः । षकारान्तो रत्नमुष्शब्दः । ततः स्वादयो जश्त्वचर्त्वे । रत्नमुट् । रत्नमुड् । रत्नमुषौ । रत्नमुष । इत्यादि । एव द्विषादयः । षष्शब्दाज्जसादयः । उबिल इति जस्शसोरुप् । जश्त्वचर्त्वे । षट् । षड् । हे षट् । हे षड् । षड् । षड्भिः । षड्भ्यः । षड्भ्यः । आमि नुटि च कृते पूर्वस्य जश्त्वं । त्ये इति णत्वं डुत्वं च परस्य । षण्णाम् । षड्सु । सकारान्तः सुवचस्शब्दः । शोभनं वचोऽस्येति बसः । ततः स्वादयः । सौ-अत्वसोऽभ्वादेरिति अकौ सौ उङोऽसन्तस्य दीत्व । सुवचाः । सुवचसौ । सुवचस; । हे सुवचः । हे सुवचसौ । हे सुवचसः । सुवचसम् । सुवचसौ । सुवचसः । सुवचसा । भकारादौ रित्वमुत्वमेप्च । सुवचोभ्यामित्यादि । एवं सुवयस्सुप-

यस्सुमनस्उदितमनस्प्रभृतयः । उशनस्शब्दस्य भेदः । ततः स्वादयः । ऋदुशनासित्यादिना ङन् । सुखमुङो दीत्वं । उशना । उशनसौ । उशनसः । किसंबोधने वो[1]शनोशननिति पक्षे उशन उशनन् इत्येतावादेशौ भवतः । केश्च खं । अनादेशे सकारांत एवेति त्रैरूप्यं । हे उशन । हे उशनन् । हे उशनः । हे उशनसौ । हे उशनसः । इत्यादि सुपचोवत् । पुम्सुशब्दस्य भेदः । पुम्सु इति स्थिते उकार उगिद्कार्यार्थः । ततः स्वादयः । "एर्धे" इति अधिकृत्य—

३२२ । **पुंसो ङस्** । ५ । १ । ७० । पुम्सुइत्येतस्य गोर्ङसादेशो भवति घे परतः । ङकारोऽन्त्यविध्यर्थः । उगिद्चां घेऽभ्वादेरिति नुम् । स्महतोरिति दीत्वं । सस्फान्तयोः खं । पुमान् । "नश्चापदांते झलि" इत्यनुस्वारः । पुमांसौ । पुमांसः । हे पुमन् । हे पुमांसौ । हे पुमांसः । पुमांसम् । पुमांसौ । पुंसः । पुंसा । हलादौ स्फान्तखे "नुग्मोऽम्" इत्यनुस्वारः । यच्यं परस्वमिति परस्वत्वम् । पुम्भ्याम् । पुम्भिः । पुंसे । पुम्भ्याम् । पुम्भ्यः । पुंसः । पुम्भ्याम् । पुम्भ्यः । पुंसः । पुंसोः । पुंसाम् । पुंसि । पुंसोः । "क्विणोः ससेः षः नुम्व्यवायेऽपि" इति नुम्ग्रहणस्यानुस्वारनियमार्थत्वात्पत्वं न भवति । पुंसु । श्रेयस्शब्दस्य भेदः । स च उदित् । ततः स्वादयः । श्रेयान् । श्रेयांसौ । श्रेयांसः ।

---

१ । उशनस्शब्दस्य उशन उशनन् इत्येतौ वा निपात्यौ स्तः । इत्यस्यार्थः ।

हे श्रेयन् । हे श्रेयांसौ । हे श्रेयांसः । इत्यादि । एवं गरीयस् । पर्य्यसप्रभृतयः । विद्वस्शब्दस्य भेदः । विद ज्ञाने । अकार उच्चारणार्थः । धुत्वे सति लटः शत्रादेश । विद् अत् इति स्थिते । कर्तरि शाविति शप् । तस्य "हृदादेरुजुबिलि उप् । ख्यखे त्याश्रयमिति ध्युड एप् प्राप्तः । नोमता गोरिति निषिद्धः । शत्रपेक्षया पुनरेप् प्राप्तः । गेऽपि इति ङित्वे क्ङितीति प्रतिषिद्ध ।

३२३ । **विदेः शतुर्वसुः** ५ । १ । ५६ । विदेः परस्य शतु स्थाने वसुरादेशो भवति । उकार उगित्कार्यार्थं । ततः स्वादयः । सुटि नुमादिः । विद्वान् । विद्वांसौ । विद्वांसः । हे विद्वन् । हे विद्वांसौ । हे विद्वांस । विद्वांसम् । विद्वांसौ । शसादावचि भस्येत्यधिकृत्य—

३२४ । **वसोर्वस्योश्** । ४ । ४ । १३२ । वस्वन्तस्य भस्यावयवो यो वकारस्तस्य उश् इत्ययमादेशो भवति । शास्वसृघसामिति षत्व । विदुषः । विदुषा । भकारादौ । वसुस्रस्वित्यादिना दत्व । रित्वापवादः । विद्वद्भ्याम् । विद्वद्भिः । इत्यादि । अ अ. ऽ क ऽ पान्ता अप्रसिद्धाः ।

इति हलंताः पुंलिंगाः ।

अथ हलंता:स्त्रीलिंगा: ।

हकारान्त: स्त्रीलिंग उपानह्शब्द: । णहीञ् बंधने । अकारौकारावनिङर्थौ । ध्वादे: ण्णोऽष्ट्याष्ठिव्ष्वष्क: स्न" इति नत्वं । तत: क्विवादि: ।

३२५ । [1]नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनौ धौ स्वाग्गे: । ४ । ३ । २८४ । नह्यादिषु क्विबंतेषु पूर्वस्य वाचो ऽजन्तस्य गेश्च दीर्घो भवति । तत: स्वादय: ।

३२६ । नहो ध: । ५ । २ । ३२ । नह: हकारस्य धकारादेशो भवति झलि च पदान्ते च । जश्त्वचर्त्वे । उपानत्, उपानद् । उपानहौ । उपानह: । इत्यादि नेयं । उष्णिह्शब्दस्य क्वित्यस्य कुरिति कुत्वं । उष्णिक् । उष्णिग् । उष्णिहौ । उष्णिह: । इत्यादि । यकारान्तो नियतलिङ्गोऽप्रसिद्धो वाच्यलिंगस्तु पूर्ववद् । वकारांतो दिव्शब्द: । स च सुदिव्शब्दवत् । द्यौ: । दिवौ । दिव: । इत्यादि । रेफांतो गिर्शब्द: । गृ निगरणे ।

३२७ । संपदादिभ्य: क्विप् क्ति:[2] । २ । ३ । ८८ । संपदादिभ्यो घुभ्य: भावे कर्तरि स्त्रीलिंगे क्विप् क्ति इत्येतौ भवत: ।

---

१ । अस्य स्थाने—नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वौ । ४।३।२१९ । इति

२ । अस्य स्थाने—एतादृशमेव सार्तिकं ।

३२८ । ऋतामिद्धो । ५।१।८३ । ऋकारांतस्य धोरिकारादेशो भवति । रंतोऽणुरिति रंतत्वं । ततः स्वादयः । "द्वीः र्वोरिगुडः" इति दीत्व । विसर्जनीयः । गीः गिरौ । गिरः । इत्यादि । धोः स्वरूपग्रहणे तत्त्यविज्ञानात् ओोऽचि इति लत्व न भवति । धुर्वी हिंसने । ईकारो डीयश्वीदिद्वेटोऽपन्तस्ते इति विशेषणार्थः । ततः क्विप् ।

३२९ । र खम् । ४।४।१८ । रेफात्परयोः छकारवकारयोः झलादौ क्विपि ख भवति । शूठोपवादः । ततः स्वादयः । धूः । धुरौ । धुरः । इत्यादि । एव पुरादयः । चतुःशब्दस्य भेद. । ततो जसादिः । "त्रिचतुर स्त्रिया तिसृचतसृ" इति चतस्रादेशः । रोच्युरिति रेफः । चतस्रः । चतस्रः । चतसृभि. । चतसृभ्युः । चतसृभ्यः । "नाम्यतिसृचतसृ" इति प्रतिषेधात् दीत्वं न भवति । चतसृणाम् । चतसृषु । लकारङ्कारांतौ स्त्रीलिङ्गावप्रसिद्धौ । वाच्यलिंगौ तु पूर्ववत् । एवमन्यत्रापि । मकारान्तः प्रियप्रदाम्शब्द । स च प्रदाम्शब्दवत् । ङणकारांतावप्रसिद्धौ । नकारांतः सामन्शब्दः । स च राजन्शब्दवद् । एव दामन् वहुराजन्प्रभृतयः । भकारांतोऽप्रसिद्ध. । भकारांतः ककुभ् शब्दः । ककुप् । ककुब् । ककुभौ । ककुभः । इत्यादि । घढातौ अप्रसिद्धौ । धकारातः समिध्शब्दः । तस्याप्यविशेषः । समित् । समिद् । समिधौ । समिधः । इत्यादि । जकारान्त. सृज्शब्दः । स च भिषज्शब्दवत् । बगडता अप्रसिद्धा. । दकारांतो दृषद्

शब्दः । तस्याप्यविशेषः । एवं शरद्संपत्विपदादयः । सं फछठथांतास्तथा अप्रसिद्धाः । चकारांतस्त्वच्शब्दः । तस्य कुत्वजश्त्वचर्त्वानि । त्वग् । त्वक् । त्वचौ । त्वचः । इत्यादि । एवं वाच्प्रभृतयः । टकारांता अप्रसिद्धाः । तकारांतो विद्युत्शब्दः । तस्याप्यविशेषः । एवं त्रिंशत्चत्वारिंशत्प्रभृतयः । ककारांतोऽप्रसिद्धः । पकारान्तोऽप्शब्दः । ततो बहुवचनमेव । जासि-स्वसृनप्तृ इत्यादिना दीत्वं । आपः । अपः । भकारादौ—

३३० । भ्यपः । ५ । २ । १६२ । अप्शब्दस्य गोनिमित्ते भकारादौ तकारादेशो भवति । अद्भिः । अद्भ्यः । अद्भ्यः । अपाम् । अप्सु । शकारान्तो दृश्शब्दः । तस्य कुत्वादिः । दृक् । दृग् । दृशौ । दृशः । इत्यादि । एवं दिश्प्रभृतयः । निश्शब्दस्य भेदः । व्रश्चेत्यादिसाहचर्याद्धोः शकारस्य षत्वमिति चेन् जश्त्वादि, तस्यासिद्धत्वान्न कुत्वं । निड् । निट् । निशौ । निशः । इत्यादि । स्तोश्चुना श्चुरिति सकारस्य शकारः । शश्छोऽमीति छत्वं । निच्छु । षकारांतस्त्विषशब्दः । स च रत्नमुष्शब्दवत् । दधृष् । ऋत्विगादिना क्यंतत्वात् कुत्वादि । दधृक् । दधृग् । दधृषौ । दधृषः । इत्यादि । सकारान्तो आर्चिस्शब्द. । ततः स्वादयः । पदान्तेरीत्यादिः । अन्यत्र यत्वम् । आर्चिः । आर्चिषौ । आर्चिषः । इत्यादि । सुपि-शरि सर्वाणि षत्वे सकारः । आर्चिष्षु । आर्चिःषु । एवं सुयशःप्रभृतयः । अनुनासिकान्ता अप्रसिद्धाः ।

इति हलन्ताः स्त्रीलिङ्गाः

अथ हलन्ताः नपुंसकलिंगाः ।

हकारान्तो गोदुह्शब्दः। ततः स्वादयः। नपः स्मोरित्युप् । गोदुक्। औकारयोः "नप इति शीभावः । गोदुही । जस्शसोरिति शिः ।

२३१ । [1]झलाम् । ५।१ । ५४ । अचः परा या झल्-जातिस्तदन्तस्य नपो घे परतो नुम् भवति । गोदुंहि । इत्यादि । एव मधुलिहादयः । यकारातोऽव्युत्पत्तिपक्षेऽप्रसिद्धः । व्यु-त्पत्तिपक्षे तु पूर्ववत् समय्शब्दः । समय् । समयी । समयि । इत्यादि । वकारान्तः सुदिव्शब्दः । शोभना द्यौरस्मिन्निति बसः । ततः स्वमोरुपो वहिरगस्यासिद्धत्वात् अंतरगं दिवो हल्युदित्युत्वं । सुद्यु । सुदिवी । सुदीवि । हे सुद्यो । हे सुद्यु । इत्यादि । व्यत्पत्तिपक्षे तु दिवेः शूठि प्रादेशे चादौ सुपीको-चीति नुमि' घे च दीत्वे सति-अक्षद्यु । अक्षद्युनी । अक्षद्यूनि । इत्यादि । रेफातो वार्शब्द. । वा । वारी । वारि । इत्यादि । सुपि-वा षु । चतुर्शब्दस्य जस्शसोः शिः । वादेशः । चत्वारि । चत्वारि । पूर्ववद् शेषः । लकारांतः प्रियप्रज्वल्शब्दः । प्रिय-प्रज्वल् । प्रियप्रज्वली । प्रियप्रज्वलि। इत्यादि । ञकारांतः प्रञ्-शब्दः । प्रजानातीति प्रज्ञः । स इवाचरातीति । प्रक् । प्रग् । प्रञ्जी । प्रञ्जि । इत्यादि । मकारांतो प्रियप्रदाम्शब्दः । प्रियप्र दान् । प्रियप्रदामी । प्रियप्रदामि । इत्यादि । ङकारान्तः प्रियङ् शब्दः । प्रिय ङवते इति क्विप् । प्रियङुः । तमाचष्टे प्रियं ङय-

---

[1] अस्य स्थाने नपोऽज्झलः । ५ । १ । ५१ इति सूत्रं ।

तीति पुनः क्विप्। प्रियङ्। प्रियङी। प्रियङ्कि। णकारांतः प्रियसुगुणशब्दः। ततः स्वादयः। प्रियसुगण्। प्रियसुगुणी। प्रियसुगुणि। इत्यादि। प्रियसुगुण्ट्सु। नकारांतश्चर्मन्शब्दः। ततः स्वादयः। नो मृदंते खमिति नखं। चर्म। चर्मणी। चर्माणि। किंसंबोधने, न कौ इत्यधिकृत्य—

३३२। नपि वा। ५। २। ४१। पदस्यांते नपुंसकलिंगे नकारस्य खं वा भवति कौ परतः। हे चर्मन्। हे चर्म। इत्यादि। भादावजादौ अम्वस्फादिति प्रतिषेधादनो खं न भवति। चर्मणा। इत्यादि। एवं कर्मन्धर्मन्प्रभृतयः। ब्रह्महन्शब्दस्य शिभावे वा ङिश्योरिति विकल्पेनानं खं। हो घिन्निणन्नि" इति हकारस्य घकारः। ब्रह्महं। ब्रह्मघ्नी। ब्रह्महणी। ब्रह्महाणि। हे ब्रह्महन्। हे ब्रह्मह। हे ब्रह्मघ्नी। हे ब्रह्महणी। हे ब्रह्महाणि। पुनरपि ब्रह्मह। ब्रह्मघ्नी। ब्रह्महणी। ब्रह्महाणि। पूर्ववच्छेषं। अहन्शब्दस्य भेदः। ततः स्वादयः। स्वमोरुपि—

३३३। अह्न्। ५। ३। १०३। अहनित्येतस्य पदस्य रिर्भवति। इति रित्वे प्राप्ते—

३३४। रोऽसुपि। ५। ३। १०५। अह्नो नकारस्य रेफादेशो भवति असुपि परतः। इति रो भवति। अहः। अह्नी अहनी। अहानि। संबोधनेप्यविशेषः। भकारादौ रित्वमेव। अहोभ्यामित्यादि। ऋकारांतः-समुत्। समुद्। समुद्भ्यां।

सञ्जुज्झ । इत्यादि । भकारान्तः गर्दभ्शब्दः । गर्द्धप् । गर्द्धब् । गर्दभी । गर्दम्भि । इत्यादि । घकारान्तः साधुघक् । साधुघग् । साधुगघी । साधुगघि । इत्यादि । ढकारान्तः मूढ इवाचरतीति मूढति । पुनः क्विप् । मूड् । मूट् । मूढी । मूंढि । इत्यादि । धकारान्तस्तत्त्वभुत् । तत्वभुद् । तत्वबुधी । तत्वबुंधि । इत्यादि । जकारांतो धानाभृस्ज्शब्दः । ततः स्वादयः । स्फादेः स्कोंतेति सकारस्य ख । व्रश्चभ्रस्जेत्यादिना षत्वं । जश्त्व चर्त्वे । धानाभृड् । धानाभृट् । धानाभृज्जी । जस्शसोरंतरंगत्वात् सकारस्य जश्त्वचर्त्वयोः कृतयोः शौ नुमि विशेषः । धानाभृञ्जि । इत्यादि । बगडता अप्रसिद्धाः । दकारांतो द्विपाद्शब्दः । ततः स्वादयः । द्विपात् । द्विपाद् । श्यां परभूतायां पादः पदिति पद्भावः । द्विपदी । द्विपांदि । इत्यादि । एवं त्रिपादादयः । खकरांतः-सुदुक् सुदुग् । सुदुःखी । सुदूंःखि । इत्यादि । फकारांतः-निर्गुप । निर्गुब् । निर्गुफी । निर्गुंफि । इत्यादि । छकारांतः-प्रमोछत इति विच् । प्रमोछ् । प्रमोच् । प्रमोच्छी । प्रमोञ्छि । इत्यादि । ठकारान्तः सुपट् । सुपड् । सुपठी । सुपण्ठी । इत्यादि । थकारातो गोमथ्शब्दः । गोमत् । गोमद् । गोमथी । गोमन्थि । इत्यादि । चकारांतः मूलानि वृश्चतीति क्विप् । स्फादित्वे षत्वादि । मूलवृट् । मूलवृड् । मूलवृश्वी । मूलवृंश्चि । इत्यादि । प्राञ्चतीति प्राक् । प्राग् । शीभत्वे अच इत्यखं । चाविति दीत्वं । प्राची । प्राञ्चि । इत्यादि । एवं प्रत्यच्अमुमुयच्सम्यच्तिर्यच्प्रभृतयः । ददत्शब्दात् स्वादयः ।

ददत् । ददद् । ददती । शौ-न थादिति निषेधे प्राप्ते–

३२५। वानपः । ५ । १ । ६१ नपुंसकालिंगात् झसंज्ञकात् परस्य शतुर्नुम् वा भवति । ददान्ति । ददति । इत्यादि । एवं जक्षदादीनां रूपसिद्धिः । यात् । याद् । श्यां - शीम्वोरादिति वा नुम् । यान्ती । याती । शौ झलामिति नुम् । यान्ति । इत्यादि । एवं वातप्रभृतयः । भवत् । भवद् । श्याम् । शप्श्यादिति नुम् । भवंती । भवन्ति । इत्यादि । एवं दीव्यदादयः । ककारान्तः सुतक् । सुतग् । सुताङ्कि । इत्यादि । पकारान्तः सुतप् । सुतब् । सुतपी । सुताम्पि । इत्यादि । शकारान्तः सुदिश्शब्दः । सुदिक् सुदिग् । सुदिशी । सुदींशि । इत्यादि । षकारान्तः रत्नमुट् । रत्नमुट् । रत्नमुषी । रत्नमूंषि । इत्यादि । सकारान्तः पयः । पयसी । शौ-झलामिति नुम् । स्महत इति दीः । पयांसि । इत्यादि । एवं तेजस्तमस्प्रभृतयः । विद्वस्शब्दात्स्वादयः । विद्वत् । विद्वद् । वसो वस्योशिति उश् । विद्वांसि इत्यादि । अर्चिस् शब्दात्स्वादयः । अर्चिः । अर्चिषी । षत्वस्यासिद्धत्वाद्दीत्वं । अर्चींषि । इत्यादि । अनुस्वाराद्यन्ता अप्रसिद्धाः ।

इति हलन्ताः नपुंसकलिंगाः ।

—:=०=:—

अथालिंगौ युष्मदस्मदशब्दावुच्येते ।

तयोरालिंगत्वात् त्रिषु अपि लिंगेषु समानं रूपं । तद् यथा, त्वं युवा । त्वं युवतिः । त्वं तीर्थम् । अहं युवा, अहं ब्राह्मणजातिः । अहं पात्रं इति । युष्मद् अस्मद् इति स्थिते । ततः

स्त्रादयः । सुप्याष्ट्नः, युष्मदस्मदोः, मावधेरिति च प्रस्तुत्य—

३३६। **त्वाहौ सौ** । ५ । १ । १६८ । युष्मदस्मदोस्तदन्तस्य च गोर्मावधेर्यथासंख्यं त्व अह इत्येतावादेशौ भवतः ।

३३७ । **ङेसुटोऽम्**[1] । ५ ।१। २६ । युष्मदस्मदोस्तदंतस्य च गोर्मावधेर्यथासंख्यं गुसंज्ञानिमित्तभूतस्य ङे इत्येतस्य सुटश्च सुपः अमित्ययमादेशो भवति ।

३३८। **खमादेशे** । ५ । १ । १६३ । युष्मदस्मदोः खं भवति आदेशभूते सुपि परतः । इति दकारस्य खं । पूर्वोमीति पूर्वत्वं । त्वम् । अहम् ।

३३९ । **युवावौ द्वौ** । ५ ।१। १६६ । युष्मदस्मदोर्द्वित्वे वर्तमानयोः मावधेः शब्दरूपस्य यथासंख्यं युव आव इत्येतावादेशौ भवतः सुपि परतः ।

३४० । [2]**आविपि** । ५ । १ ।१६१। युष्मदस्मदोस्तदन्तस्य च गोराकारादेशो भवति औकारे इपि च सुपि परतः । युवाम् । आवाम् ।

३४१ । **यूयवयौ जसि** । ५ । १ । १६८ । युष्मदस्मदोर्मावधेः तदंतस्य च गोर्यथासंख्यं यूय वय इत्येतावादेशौ भवतः जासि सुपि परतः । पूर्ववदमादेशे च कृते एप्यत इति पररूपं । यूयम् । वयम् ।

---

१ अस्य स्थाने-ङेसुटोरम् । ५ । १ । २४ । इति सूत्रं ।

२ । अस्य स्थाने - इपि । ५ । १ । १४६ । इति । आवि । ५ । १४७ । इति सूत्रद्वयं ।

३४२।[1]त्वमौ त्यद्यौ चैके।५।१।१६७। एकत्वविशिष्टे ऽर्थे वर्तमानयोर्युष्मदस्मदोः मावधेर्यथासंख्यं त्व म इत्येतावादेशौ भवतः सुपि परतः त्ये द्यौ च। आविपीति आत्वं। दीत्वं। त्वाम्। माम्। औटि-पूर्ववद्। युवाम्। आवाम्।

३४३। शसो न्[2] ।५।१।२७। युष्मदस्मद्भ्यां परस्य शसो नकारादेशो भवति। परस्यादेरिति अकारस्य नत्वं। आविपीति आत्वम्। युष्मान्। अस्मान्। टायां-त्वमौ भवतः।

३४४। यः। ५।१।१६२। युष्मदस्मदोस्तदंतस्य च गोर्यकारादेशो भवति सुपि परतः। परिहृत्यापवादविषयं उत्सर्गोऽभिनिविशत इति पारिशेष्यात् टाओस्ङिषु अयं विधिः। त्वया। मया। भ्यामि युवावौ भवतः। रायस्भिरिति वर्तमाने--

३४५। युष्मदस्मदोः ।५।१।१६०। युष्मदस्मद् इत्येतयोः तदंतस्य च गोराकारादेशो भवति सकारभकारादौ सुपि परतः। दीत्वं। युवाभ्याम्। आवाभ्याम्। भिस्यपि-आत्वे दीत्वे युष्माभिः। अस्माभिः। ङयि-

३४६। तुभ्यमह्यौ ङयि। ५। १। १७०। युष्मदस्मदोस्तदन्तस्य च गोस्तुभ्य मह्य इत्येतावादेशौ भवतः ङयि सुपि परतः। ङे सुटोमित्यम्। खमादेशे इति दखं। तुभ्यम्। मह्यम्। भ्यामि-युवाभ्याम्। आवाभ्याम्। भ्यसि-

---

१। अस्य स्थाने - त्वमावेकवचने। ५। १। १५६। इति त्यद्योश्च। ५। १। १५७ इति सूत्रद्वयं।

२। अस्य स्थाने - शसो नः। ५। १। २५। इति सूत्रं।

३४७ । [1]भ्यसोऽपोऽभ्यम् । ५ । १ । २८ । युष्मदस्मद्भ्यां परस्य अपो भ्यसः अभ्यं इत्ययमादेशो भवति । दखं अपररूप च । युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् । ङसौ-त्वमौ भवतः ।

३४८ । [2]भ्यसोऽत् । ५ । २६ । युष्मदस्मद्भ्यां परस्य कायाः वहो भ्यसः एकवचनस्य च ङसेरत् इत्ययमादेशो भवति । दखपररूपे । त्वत् । मत् । भ्यामि-युवाभ्याम् । आवाभ्याम् । भ्यसोत् । युष्मत् । अस्मद् । ङसि-

३४९ । तवममौ ङसि । ५ । १ । १७१ । युष्मदस्मदोर्मावधेस्तदन्तस्य च गोस्तवममादेशौ भवतः ङसि सुपि परतः ।

३५० । युष्मदस्मदोः ङसोऽश् । ५ । १ । २५ । युष्मदस्मद्भ्यां परस्य ङसः अशित्ययमादेशो भवति । शकारः शित्कार्यार्थः । दखं पररूप । तव मम । ओसि-युवावौ भवतः । य. इति दकारस्य यकारादेशो भवति । युवयोः । आवयोः । आमि ---

३५१ । साम आकम् । ५ । १ । ३० । युष्मदस्मद्भ्यां परस्य साम आकमादेशो भवति । आगामिन सुटं भूतमिवोपादाय साम इति निर्द्देशः क्रियते, तत् किं प्रयोजनं ? आकमि कृते पुनः सुण्माभूत् । अकमि पररूपमित्याकम्वचनं । युष्माकम् । अस्माकम् । ङौ-त्वमौ । य इति आदेशश्च । त्वयि, मयि । ओसि

---

१ । अस्य स्थाने—भ्यसोऽभ्यम् । ५ । १ । २६ । इति ।
२ । अस्य स्थाने—अत् काया । ५ । १ । २७ । इति ।

पूर्ववत् । युवयोः । आवयोः । सुपि दकारस्यात्वं । युष्मासु अस्मासु । यदा पुनरेतौ युष्मदस्मदौ वाक्यावयवौ तद्वाक्यावयवात् पदात् परौ भवतस्तदाऽनयोरविप्तास्थयोर्भेदः । "वाक्यस्य" पदादपादादाविति च प्रस्तुत्य—

३५२। युष्मदस्मदोऽविप्तास्थस्य वान्नौ[1] ।५।३।२४। वाक्यस्यावयवयोस्तद्वाक्यावयवात् परयोरपादादौ वर्तमानयोर्युष्मदस्मदोरविप्तासु स्थितयोः वान्नौ इत्येतावादेशौ भवतः। बहुत्वैकत्वयोरादेशांतरवचनादिह द्वित्वे संप्रत्ययः । युवाभ्यां युवां युवयोरित्येषां अविप्ताद्विवचनांतानां वामित्येवमादेशो भवति। आवाभ्याम्, आवाम्, आवयोरित्येषां च नावित्ययमादेशो भवति । ज्ञानं वां दीयते । ज्ञानं नौ दीयते । धर्मो वां रक्षतु । धर्मो नौ रक्षतु । शीलं वां स्वं । शीलं नौ स्वं ।

३५३। [2]बह्वोर्वस्नस् । ५ । ३ । २५ । वाक्यस्यावयवयोस्तद्वाक्यावयवाद् पदात् परयोरपादादौ वर्तमानयोर्युष्मदस्मदोः अविप्ताबहुवचनान्तयोर्वस् नस् इत्येतावादेशौ भवतः । दानं वो दीयते । दानं नो दीयते । देवो वो रक्षतु । देवो नो रक्षतु। ज्ञानं वः स्वं । ज्ञानं नः स्वं ।

३५४ । एकस्य तेमे । ५ । ३ । २६ । वाक्यस्यावयवयोस्तद्वाक्यावयवात् पदात्परयोपादादौ वर्तमानयोर्युष्मद-

---

१ । अस्य स्थाने "वांनावौ" इति पाठो महावृत्तौ । २ । अत्र "वस्नसौ" इति पाठः ।

स्मदोः अ[illegible]तैकवचनांतयोर्यथासंख्यं ते मे इत्येतावादेशौ भवतः । दानं ते दीयते । दानं मे दीयते । शीलं मे स्वं । शीलं ते स्व ।

३५५ । त्वामेपः[1] । ५ । ३ । २७ । वाक्यस्यावयवयो-स्तद्वाक्यावयववात् पदात् परयोरपादादौ वर्तमानयोः युष्मदस्म-दोरिवेकवचनांतयोः त्वा मा इत्येतावादेशौ भवतः । त्वामित्येत-स्य मन्तस्य मा इत्ययमादेशः । धर्मस्त्वा रक्षतु । धर्मो मा रक्षतु । एते वान्नावाद्यादेशाः अनन्वादेशे विभाषिता वेदितव्याः । अन्वादेशे तु नित्यमिति ।

३५६ । [2]बोध्यं प्राङ्नेव । ५ । ३ ।३२। बोध्यांतं पदं युष्मदस्मद्भ्यां पूर्ववन्नेवाविद्यमानवद् भवति । किमसद्भावे प्रयोजनम् ? वान्नावादेशनिवृत्तिः । देवदत्त युवाभ्यां दीयते शीलं । देवदत्त आवाभ्यां शीलं दीयते । देवदत्त युवां धर्मो रक्षतु । देवदत्त आवां धर्मो रक्षतु । देवदत्त युवयोः शीलं स्वं । देवदत्त आवयोः शीलं स्वम् । देवदत्त युष्मभ्यं शीलं दीयते । देवदत्त अस्मभ्यं शीलं दीयते । देवदत्त युष्मान् रक्षतु धर्मः । देवदत्त अस्मान् रक्षतु धर्मः। देवदत्त युष्माकं शीलं स्वं। देवदत्त अस्माकं शीलं स्वं । एवं इतरत्रापि बोध्यं ।

३५७ । न चवाहाहैवयोगे । ५ । ३ । २८ । च वा ह अह एव इत्येतैः शब्दैर्योगे संबंधे युष्मदस्मदोर्वान्नावाद्या-

---

१ । अस्य स्थाने त्वामाविपः । ५ । ३ । १९ । इति सूत्रं ।

२ । अस्य स्थाने "बोध्यमसद्वद् । ५ । ३ । २४ । इति सूत्रं।

देशाः न भवंति । ज्ञानं युवाभ्यां च दीयते । ज्ञानं आवाभ्यां च दीयते । ज्ञानं युवां च रक्षतु । ज्ञानं आवां च रक्षतु । ज्ञानं युवयोश्च स्वं । ज्ञानमावयोश्च स्वं । ज्ञानं युवाभ्यां वा दीयते । ज्ञानमावाभ्यां वा दीयते । ज्ञानमावाभ्यां ह दीयते । ज्ञानं युवाभ्यां अह दीयते । ज्ञानमावाभ्यां अह दीयते । ज्ञानं युवाभ्यामेव दीयते । ज्ञानमावाभ्यामेव दीयते । एवमन्यत्राप्युन्नेयं ।

३५८ । **दृश्यर्थैश्चिन्तायां** । ५ । ३ । २९ । दृश्यर्थैर्धुभिः चिंताविषयैर्योगे युष्मदस्मदोर्वान्नावादयो न भवन्ति । स च योगः परम्परया साक्षाच्चाभ्यूह्यः । ज्ञानं युवाभ्यां दीयमानं संदृश्यागतो जनः । ज्ञानमावाभ्यां दीयमानं संदृश्यागतो जनः । जनो युवां समीक्ष्य गतः । जन आवां समीक्ष्य गतः । जनो युवयोः कार्यमालोचयति । जन आवयोः कार्यमालोचयति । एवमपरेऽपि विज्ञेयाः । चिंतायां इति किं ? जनो वः पश्यति । चक्षुषा इत्यर्थः ।

अथाऽलिङ्गासंख्यानि शब्दरूपाणि उच्यंते ।

३५९ । [1]**ततससात्त्राशःकृत्वस्सुच्वद्धाऽऽम्क्त्वांतुम्सुम्मिङाभत्यन्यक्स्वरादयो ञिः । १ । १ । ८८ ।** तत् तस् सात् त्रा शस् कृत्वस् सुच् वत् धा आम् त्का अम् तुम् इत्येतत्प्रत्ययाताः सुम्मिङ्प्रतिरूपाः तिसंज्ञा अन्यग्भूताः स्वरादयश्च शब्दा ञिसंज्ञा भवंति । तदिति प्रत्यया-

---

१ । अस्य स्थाने असंख्यं ञिः । १ । इति सूत्रं ।

हार? । कायास्तसित्यारभ्य आएधात् तकारेण । सर्वस्मात् तस्मादिति विगृह्य कायास्तसिति तस् । सर्वतस् त तस् इत्येतस्य झित्वात् झेरिति सुप उपि पदत्वे सति रित्वविसर्जनीयौ भवतः । सर्वतः । ततः । एव तस् । पीलु मूलनैकादिक् पीलुमूलत । सात् । भस्मसाद्भवति । अत्र जश्त्वं प्रयोजनं । त्रा-राजत्रा बसति । अत्र पदत्वं । शस्-बहुश. । कृत्वस्-शतकृत्वः । सुच्-द्विः । अत्र च रित्वविसर्जनीयौ । वत्-राजवद् वृत्त । अत्र जश्त्वं । धा-बहुधा । अत्र पदत्वं । आम्-कासांचक्रे । अनुस्वारपरस्वत्वे । क्त्वा-कृत्वा । अम्-पूर्वं भोजम् । तुम्-कर्तुम् व्रजति । अत्र विकल्पेन परस्वं । सुम्मिङा[1]भाः-रात्रौ । मात्रायाम् । अस्ति । स्वस्ति । अत्र पदादपादादावित्यादि २ ति-अदःकृत्य । अत्र कृतमित्यादिना शिनिषेधः । [2]अन्यक्स्वरादि-स्वास्तिष्ठ, त्वम् । अत्र सत्व सिद्ध । के ते स्वरादयः । स्वर् । अन्तर् । पुनर् । प्रातर् । शुनुतर् । उच्चैस् । नीचैस् । शनैस् । ऋदृक् । ऋत् । युगपत् । आरात् । प्रथक् । ह्यस् । श्वस् । दिवा । साय । चिर । ईषत् । मनाक् । ज्योषम् । जोषम् । तूष्णीम् । बहिस् । अदस् । निकषा । समया । मृषा । स्वयम् । नक्तम् । इद्धा । सामि । वता । सनम् । सनात् । तिरस् । अन्तरा ।

---

१ । सुप् च मिङ् च सुम्मिङौ । तौ इव आभा येषां ते सुम्मिङाभाः ।

२ । न्यंचतीति न्यंचः । न न्यंचः अन्यंचः । अन्यंचश्च ते स्वरादयश्च अन्यस्वरादयः ।

ज्योकम् । शम् । सना । नाना । विना । अन्यत् । क्षमा । उपांशु । विहायसा । दोषा । मुधा । अमा । मिथ्या । पुरा । मिथो । मिथु । मिथस् । प्रायस् । मुहुस् । प्रवाहु । आर्य । अलम् । अभिक्षम् । साकर्द्धम् । मुहुस् । हिरुक् । अशान् । च । वा । ह । अह । एव । एवम् । नूनम् । शाश्वत् । सूपत् । कूपत् । क्वचित् । नेत् । चेत् । कच्चित् । यत्यनेह । हंत । हाकिर् । नाकिण् । माङ् । नञ् । धावत् । तावत् । त्वे । त्वै । न्वै । कै । रै । शोषत् । वौषत् । स्वाहा । स्वधा । ओम् । हिम् । खलु । किल । अदस् । अथ । स्म । अ । इ । उ । ऋ । लृ । ए । ऐ । ओ । औ । उञ् उकञ् । आवह । आतङ्क । युवत् । किम् । यत् । तत् । धिक् । हे । है । पाट । पुट् । आहो । उताहो । हो । अहो । अहो । अहो । मा । नो । ननु । हि । तु । नु । इति । इव । ऋन । पुंवत् आप् । शप् । हिकम् । शुकम् । नुकम् । नहिकम । सत्यम् । भूतम् । अद्धा । नो । हि । न चेत् । चान् । मर्मा । ईम् । किम् शिम् । प्र । पर । अप । अव । अथ । आहो । सिल । वै । है । पशु । पट्ट । सह । अनुपक् । अंग । पुत्र । तो । आंक । अरं । अवे । अयि । वट् । पड् । मुत् । तावद, हुं । आम् । कुम । वस । मया । क्लिश् । प्र । पर । अप । सम । अनु । अव । निस् । दुस् । वि । आङ् । नि । अधि । अपि । अति । सु । उत् । अभि । प्रति । परि । उप । इति स्वरादयः ।

अथ ङीत्याः ।

ङ्याम्मृदः, स्त्रियामिति च वर्तमाने–

३६० । [1]अजाद्यतां टाप् । ३ । १ । ४ । अज इत्येवमादीनां अकारांतानां च मृदां वाच्यायां स्त्रियां द्योत्यायां ततष्टाबित्ययं स्यो भवति ॥ बाधकबाधनार्थं अजादीनामुपादानं । अनकारान्तार्थं च । अजा । एडका । अश्वा । चटिका । मूषिका । कोकिला । अत्र जातिलक्षणस्य ङ्यो बाधा । बाला । होढा । पाका । मत्सा । मन्दा । वत्सा । अत्र वयोलक्षणस्य ङ्यो बाधा । पूर्वापहाणा । अपरापहाणा । परप्रहाणा । अत्र टिल्लक्षणस्य निपातनाणत्वमाद्योः । त्रिफला । अत्र रलक्षणस्य । क्रुञ्चा । उष्णिहा । देवविशा । अत्र हलंतत्वादत इति अप्राप्तः । अत खल्वपि । खट्वा । देवदत्ता । या । सा । कारिषगन्ध्या । क्रोड्या । टाबन्तानां दयाशब्दवद्रूपसिद्धिः ।

३६१ । [2]ङ्युगिदृन्नञ्चो । ३ । १ । ५ । उगिदन्तात् ऋकारान्तात् अञ्चत्यन्ताच्च मृदः स्त्रियां वर्तमानात् ङीत्यो भवति । उगितः–गोमतु । गोमती । श्रेयसु । श्रेयसी । विद्वसु । विदुषी । वसो वस्योश् । भवतु । भवती । तत्रभवती । कृतवतु । कृतवती । अतिपुसु । अतिपुंसी । ऋदितः–महतृ । महती । दधतृ । दधती । सुदतृ । सुदती । इत्यादि । ऋतः–कर्त्री । हर्त्री । धात्री । भर्त्री । भाक्त्री । पवित्री । सवित्री । क्रोष्ट्री ।

---

[1] । अस्य स्थाने अजाद्यतष्टाप् । ३ । १ । ४ । इति सूत्रं ।
[2] । अस्य स्थाने—उगिदृन्नान्ङी । ३ । १ । ६ । इति सत्रं ।

इत्यादि । नः-राज्ञी । तक्ष्णी । दंडिनी । छत्रिणी । करिणी । ब्राह्मणी । इत्यादि । अञ्चोः-प्राची । प्राञ्ची । उदीची । अमुमुइची । तिरश्ची । इत्यादि ।

३६२ । नेल्स्वस्रादेः । ३ । १ । ७ । इलसंज्ञकेभ्यः स्वस्रादिभ्यश्च स्त्रियां यदुक्तं तन्न भवति । पञ्च राहिण्यः । सप्त कुमार्यः । नान्तात् ङीप्राप्तः टाप् च न । स्वसा । परमस्वसा । सुस्वसा । दुहिता । ननान्दा । याता । माता । तिस्रः । चतस्रः ।

३६३ । मनो डाप्च । ३ । १ । ८ । मन्नंतात् मृदः स्त्रियां वर्तमानात् डाप् भवति न ङीश्च । एवं द्वैरूप्यं । डकारः टिखार्थः । पकारः समान्यग्रहणविघातार्थः । दामा । दामे । दामाः । दामा । दामानौ । दामानः । पामा । पामे । पामाः । पामानौ । पामानः । एवं सीमन्अतिमहिमन्नित्यादि ।

३६४ अनश्च वात् । ३ । १ । ९ । अनतांच्च वांतान्मृदः स्त्रियां वर्तमानान्मृदः डाप् भवति न ङीश्च । शोभनं पर्व यस्यास्तिथेः सा सुपर्वा । सुपर्वे । सुपर्वाः । सुपर्वाणौ । सुपर्वाणः । प्रियश्वा । प्रियश्वे । प्रियश्वाः । प्रियश्वानौ । प्रियश्वानः । सुधर्मा । सुधर्मे । सुधर्माः । सुधर्मा । सुधर्माणौ । सुधर्माणः । प्रियधर्मा । प्रियधर्मे । प्रियधर्माः । प्रियधर्मा । प्रियधर्माणौ । प्रियधर्माणः । इत्यादि ।

३६५ । पादो वा । ३।१।१५ । पाच्छब्दांतान्मृदः स्त्रियां वा ङीर्भवति । पूर्ववद् पद्भावः । द्विपदी । द्विपात् । त्रिपदी । त्रिपात् ।

३६६। टावृचि। ३।१ ।१६। पाच्छब्दाद् ऋचि स्त्रियां टाप् भवति। द्विपदा ऋक्। त्रिपदा ऋक्। अतः "अनीचः" इति वर्तमाने—

३६७। वयस्यनन्त्ये। ३।१।२४। वयो बाल्यादिस्तस्मिन् अनन्त्येऽचरमे वर्तमानादतोऽनीचो मृदस्त्रियां ङीर्भवति। ऐ ङ्यामित्यकारस्य खं। कुमारी। किशोरी। वधूटी। चिरंटी। तरुणी। कलभी। अनन्त्ये इति किं? वृद्धा। स्थविरा। अत इति किं? शिशुः। अनीचः इति किं? प्रियकुमारा।

३६८। रात्। ३।१।२५। रसञ्ज्ञकादतो मृदः स्त्रियां वर्तमानात् ङीर्भवति। पञ्चपूली। दशमूली। पंचखट्वी। दशखट्वी। पुरुषात्प्रमाणे वेत्यतो वेत्यनुवर्तमाने—

३६९। गुणोक्तोरुतोऽखरुस्फोङः। ३।१।३०। खरुस्फोङ्वर्जितात् उकारान्तात् गुणवाचिनो वा ङीर्भवति। पटुः, पट्वी। मृदुः, मृद्वी। पृथुः, पृथ्वी। गुरुः, गुर्वी। गुणोक्तेरिति किं? आखुरियं। उत इति किं? शुचिरियं। अखरुस्फोङ इति किं? खरुरियं। पाण्डुरियं।

३७०। इतोऽक्तेः। ३।१।३२। क्त्यन्तवर्जितादिकारान्तात्कृतः स्त्रियां वा ङीर्भवति। भूमिः, भूमी। धूलिः। धूली। अङ्गुलिः। अङ्गुली। साल्मिः, साल्मी। शुचिः। शुची। पदतिः, पदती। इत्यादि। इत इति किं? हनुः। अक्तेरिति किं? कृतिः।

३७१। [1]**पुंयोगादज्येष्ठादिभ्यः** ।३।१।४३। पुमान् यस्मिन् सति पुंस्केत्युच्यते । पुंयोगाद्धेतोः पुंवाचकात्कृतः स्त्रियां ङीत्यो भवति ज्येष्ठप्रकारान् वर्जयित्वा । प्रष्ठस्य भार्या प्रष्ठी । प्रचरी । गणकी । महामात्री । एते प्रष्ठादयः पुंयोगाद्भार्यायां वर्तंते । अज्येष्ठादिभ्य इति किं ? ज्येष्ठस्य भार्या ज्येष्ठा । कनिष्ठा । मध्यमा । गोपालिका । पशुपालिका ।

३७२। **जातेरयोङ्शूद्रात्**[2] । ३ । १ । ३३ । यकारोङ्शूद्रवर्जितात् जातिवाचिनो मृदः स्त्रियां वर्तमानादतो ङीत्यो भवति । कुक्कुटी । मयूरी । व्याघ्री । कच्छपी । ब्राह्मणी । वृषली । नटी । सारसी । वानरी । नारी । सिंही । चक्रवाकी । गर्दभी । अयोङ्शूद्रादिति किं ? इभ्या । क्षत्रिया । शूद्रा । अत इति किं ? तित्तिरिः । आखुः ।

३७३। **सख्य**[3]**शिश्वीनार्यः** । ३ । १ । ६६ । सखी अशिश्वी नारी इत्येते शब्दाः निपात्यंते । सखिशब्दान्निनोक्तेरिति विकल्पेन ङीत्ये प्राप्ते सहत्वेन वर्तते इति सखशब्दाद्वापि च प्राप्त ङीत्यो निपात्य. । सखीयं । नास्याः शिशुरस्तीति वसे ङीत्यः । अशिश्वी । नृनरयोर्ङीत्यः । नारियं चादेशः । नारी स्त्री । ङीत्यांताः गौरीशब्दवन्नेयाः ।

१। अस्य स्थाने—पुंयोगादख्यारगोपालकादेः । ३ । १ । ३८ । इति सूत्रं ।

२। अस्मिन् सूत्रे "अशूद्रात" इति नास्ति महावृत्तौ ।

३। अस्मिन् सूत्रे "नार्यः" इति नास्ति ।

३७४ । ऊ कृतोऽयोः । ३ । १ । ७६ । युशब्दवर्जितादुकारातात् मृदः जातिवाचिनः स्त्रियामूत्यो भवति । कुरूः । इक्ष्वाकूः । ब्रह्मबन्धूः । वीरबन्धूः । अयोरिति किं ? अध्वर्युरियं ।

३७५ । श्वश्रूः । ३ । १ । ७८ । श्वश्रूरिति निपात्यते । श्वशुरशब्दस्य पुंयोगलक्षणे ङीप्राप्ते अकारोकारयोः खमूत्यश्च निपात्यः । श्वशुरस्य भार्या श्वश्रूः ।

३७६ । ऊरुद्योरिवे । ३ । १ । ७९ । ऊरूत्तरपदादिवार्थे वर्तमाने स्त्रियां ऊत्यो भवति । करभाविव ऊरू यस्याः सा करभोरूः । कदलीस्तंभोरूः । ऊरुद्योरिति किं ? हस्तस्वाम्यूरुः । ईव इति किं ? पीनोरुः ।

३७७ । यूनस्तिः । ३ । १८२ । युवनित्येतस्मात् स्त्रियां तिरित्यय त्यो भवति । मृदते खं । युवतिः । मतिवन्नेय ।

इति स्त्रीत्याः

संपूर्णाः ।

अथ विभक्त्यर्थः ।

कस्मिन्नर्थे वाः ।—

३७८ । मिङैकार्थे वाः । १ । ४ । ६५ । मिङंतेन पदेन एकार्थे, समानार्थे वर्तमानात् ङ्याम्मृदो वा विभक्ती भवति । पूर्ववदेको द्विर्बहुश्चेति सज्ञाः । साधने स्वार्थे इति च

---

१ । अस्य स्थाने—ऊरुत । ३ । १ । ५६ । इति सूत्र ।

नियमः। उजकारावितौ। वीरः। वीरौ। वीराः। देवः। देवौ। देवीः। कृपा। कृपे। कृपाः। वामोरूः। वामोर्वौ। वामोर्वः। नौ। नावौ। नावः। तीर्थं। तीर्थे। तीर्थानि। तत्वविद्। तत्वविदौ। तत्वविदः। इत्यादि। यथासंभवं क्रिया च योज्या।

३७९। **संबोधने बोध्यं। १। ४। ६६।** संबोधने विहितायाः वायाः बोध्यमिति संज्ञा भवति। तच्च बोध्यांतं पदं गम्यमानक्रियापेक्षया गिडैकार्थं भवति। देवदत्त व्रजाम्यहमित्यादौ तिष्ठ न व्रज त्वमेहि इत्यादिका हि क्रिया गम्यते। क्रियाविशेषणमेतत्। तत्र क्रियाप्राधान्ये सति उपायावित्यधिकारेण मृदर्थातिरेकात् तायां प्राप्तायां सत्यां वचनमित्येके। एवं जिनदत्त एहि। गुरुदत्त तत्रैव तिष्ठ। अरे विश्वमित्र मागाः। तात भुंक्ष्व। शिशो जैनेंद्रमधीष्व। गौर्याहि। द्विवचने-हंसौ रमेथां। तनौ वर्तेथां। कुमारौ स्वैरं क्रीडतं। कोकिलौ कोकूयेथां। बहुवचने-आर्याः श्रोतुमागच्छत। पुत्राः संपश्यध्वं। हुतं तपस्विनः क्षमध्वं। पादपाः फलत। इत्यादि नेयं।

क्व पुनरिब् भवति-

३८०। **कर्मणीप्। १। ४। १।** क्रियते साध्यते इति कर्म क्रियासाधनं। तत् त्रिविधं। निर्वर्त्यं विकार्यं प्राप्यं चेति। तत्र कर्मणि इप् विभक्तौ भवति। कुम्भं करोति। दारु लुनाति। आदित्यं पश्यति। तत् त्रिविधमपि पुनस्त्रिविधं। ईप्सितमनीप्सितमुदासीनं चेति। गुडं भक्षयति। अहिं लंघयति। वने ग्रामं

पश्यति । ग्रामं गच्छन् वृक्षमूलान्युपसर्पति । पुनस्तद् द्विविधमपि मुख्यममुख्यं चेति । अजां नयति ग्रामं । गां दोग्धि पयः । पुनः सप्तधा च । तदुक्तं-

प्राप्यं विषयभूतं च निर्वर्त्यं विक्रियात्मकं ।
कर्तुश्च क्रियया चाप्यमीप्सितानीप्सितेतरत् ॥१॥ इति ।

क्रियते कटः । कृतः कटः । शय्य. कटः । प्रासादको ग्राम इत्यत्र मिङ्कृतद्धितसैरविहिते ऽभिधेयाभावान्मिष्कैकार्थत्वाच्च न भवति । प्रधानं चाभिहितमिति ।

३८१ । [1]हांतरांतरेणातिधिङ्निकषासमयाभिश्चोपाधौ । १ । ४ । २ । हा अन्तरा अन्तरेण अति धिक् निकषा समया इत्येतैर्भिसंज्ञकैर्योगे उपाधौ परार्थे ङ्याम्मृदः इब् विभक्ती भवति । परार्थमुपकारकं विशेषणं अप्रधानं । प्रधानं विशेष्यमुपकार्यं । यदर्थमन्यदुपाधीयते स उपाधिः । दृशावितौ । हा देवदत्तं वर्तयते व्याधिः । अंतरा निषधं नीलं च विदेहाः । अन्तरेण पुरुषकारं न किंचित् । अतिवृद्धं कुरून्महद्बलं । धिग् देवदत्तमयशः प्रवृद्ध । निकषा पर्वतं नदी । समया ग्रामं ग्रामाः । हा तात धिङ् मातरित्यादौ संबोधनतया विवक्षा न हादियोगे वाया इति नेव् भवति । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थस्तेन बुभुक्षितं न प्रतिभाति किंचित् । वृणीष्व भद्रे प्रतिभाति यस्त्वामित्यादि सिद्धं ।

---

१ । अस्य स्थाने महावृत्तौ वार्तिकमुपलभ्यते । अंतरांतरेण योगे । १ । ४ । ३ । इति सूत्रं च ।

३८२ । [1]पर्यभिसर्वोभयैस्तस्यैः । १ । ४ । ३ । परि अभि सर्व उभय इत्येतैः शब्दैः तस्त्यांतैर्योगे उपाधौ इच् भवति । परितो ग्रामं वसति । अभितो ग्रामं । सर्वतो ग्रामं । उभयतो ग्रामं वनानि । उपाधाविति किं ? प्रधाने वनादौ माभूत् ।

३८३ । द्विरुक्तैरधोऽभि[2]ः । १ । ४ । ४ । द्विरुक्तैः कृताद्वित्वैः अधोध्युपरिभिः शब्दैर्योगे उपाधौ इच् विभक्ती भवति । अधोधोग्रामं ग्रामाः । अध्यधिग्रामं ग्रामाः । उपर्युपरि ग्रामं ग्रामाः । द्विरुक्तैरिति किं ? उपरि शिरसः शिखा ।

३८४ । [3]कालाध्वन्यभेदे । १ । ४ । ५ । काले अध्वनि च उपाधौ वर्तमानात् ङ्याम्मृदः अभेदे अत्यंत-संयोगे द्रव्यादिना योगे इच् विभक्ती भवति । मासं गुडापूपाः । क्रोशं पर्वतः । अत्र द्रव्येनाभेदः । मासं कल्याणी । क्रोशं कुटिला नदी । अत्र गुणेनाभेदः । मासमधीते । क्रोशमधीते । अत्र क्रियया ऽभेदः । ताया ईपो वा प्राप्तौ—

३८५ । कर्माधारोऽधिशीङ्स्थासः । १ । २ । ४० । अधि-पूर्वाणां शीङ् स्था आस इत्येतेषां आधारो यत्कारकं कर्म संज्ञमेव भवति । ग्राममधिशेते । पर्वतमधितिष्ठति । प्रासादमध्यास्ते ॥ कर्मपुनर्भा विभक्ती भवति । संज्ञो मा दे, इत्यनुवर्तमाने-

---

१ । अस्य स्थाने वार्तिकं महावृत्तौ ।

२ । अस्यापि स्थाने वार्तिकं ।

३ । अस्य स्थाने कालाध्वन्यविच्छेदे । १ । ४ । ४ । इति सूत्रं ।

३८६ । **कर्तृकरणे**[1] । १ । ४ । ३२ । कर्तरि करणे च कारके उपाधौ भा विभक्ती भवति । कर्तरि-देवदत्तेन कृतं । गुरुदत्तेन भुक्तं । जायाभ्यां पीड्यते निस्वः । कन्याभ्यां कम्यते बुधः । शत्रुभिः महता मूर्खाः । करणे-दात्रेण लुनाति । परशुना छिनत्ति । लोचनाभ्यां बाधते बाला शृंगारैर्हन्यते मनः ।

३८७ । [2]**प्रकृत्यादिभ्यः** । १ । ४ । ३३ । प्रकृत्यादिभ्यो भा भवति । प्रकृत्याभिरूपः । प्रायेण वैयाकरणः । गोत्रेण काश्यपः ।

३८८ । **सहार्थेन** । १ । ४ । ३४ । सहार्थेन योगे उपाधौ भा भवति । स च तुल्ययोगो विद्यमानता च । तत्र जात्यादिसंबंधे सति तुल्ययोगे-वत्सेन सह गौः । पुत्रेण सहागतः । पुत्रेण सह स्थूलः । पुत्रेण सह श्रीमान् । मातृपितृभ्यां सह धनवान् । पुत्रैस्सह गार्ग्यः । सत्तया योगे-सहैव दशभिः पुत्रैर्भारं वहति रासभी ।

३८९ । **येनांगिविकारेत्थंभावौ** । १ । ४ । ३५ । येन अंगिविकारो विकृतत्वमित्थभावोऽनेन प्रकारेण भवनं च लक्ष्यते तस्मादुपाधौ भा भवति । अक्ष्णा काणः । पाणिना कुणिः । पादेन खंजः । शिरसा खलतिः । इत्थंभावे-अपि भवान् कमंड-

---

१ । अस्मिन् सूत्रे "भा" इत्यधिकं महावृत्तौ ।

२ । अस्य स्थाने प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानमिति वार्तिकं तच्च कर्तृकरणे भा । १ । ४ । २९ । इत्यस्मिन् पूर्वतः भाशब्दस्यानुवृत्तौ सिद्धायां पुनर्भाग्रहणेन लभ्यते ।

लुना छात्रमद्राक्षीत् । अपि भवान् अवदाताभ्यां नयनाभ्यां कुमारमैक्षिष्ट । छत्रचामरैरर्हतं श्रद्दधाति स । छात्रत्वादिमकारमापन्नो मनुष्यः कमंडल्वादिना लक्ष्यते ।

३९० । हेतौ[1] । १ । ४ । ३८ । हेतौ वर्तमानात् ङ्याम्मृदो भा भवति । दानेन कुलं । विद्यया यशः । कन्यया शोकः । चित्ताचित्ताभ्यां परिग्रहाभ्यां क्लिश्यते लोकः । फलैर्भज्यते वृक्षः ।

३९१ । संप्रदानेऽप् । १ । ४ । २४ । संप्रदाने कारके अप् विभक्ती भवति । उपाध्यायाय गां ददाति । जिनदत्ताय कन्यां प्रयच्छति । मातरपितराभ्यां काशिपुं वितरति । श्रमणेभ्यस्तोयं राति । देवदत्ताय श्लाघते । देवदत्तायापह्नुते । तुभ्यं रोचते मोदकः । मह्यं स्वदते धर्मः । देवदत्ताय शतं धारयति । देवदत्ताय राध्यति । देवदत्ताय प्रतिशृणोति । देवदत्ताय प्रतिगृह्णाति । देवदत्ताय क्रुध्यति । देवदत्ताय द्रुह्यति ।

३९२ । [2]तादर्थ्ये । १ । ४ । २५ । यन्निमित्तं किंचिद् विवक्ष्यते तदर्थः । तस्य भावस्तादर्थ्यं । तस्मिन्नर्थे अप् विभक्ती भवति । रथाय दारु । कुण्डलाय हिरण्यं । संयमाय श्रुतं धत्ते, पुमान् धर्माय संवरं ।

---

१ । लौकिकफलसाधनयोग्यपदार्थो हेतुः कारणं निमित्तमित्यर्थांतरं ।

२ । अस्य स्थाने नास्ति सूत्रं परं - अन्नप्राणीनशल्यहितसुखरक्षितैः ।१।३।३१। अनेन तदर्थेऽर्थसमभक्त्या स्ववचनेनैव चापरमा विभक्ती तदर्थे भवतीति ।

धर्मं मोक्षाय मेधावी धनं दानाय भुक्तये ॥ १ ॥

३६३ । [1]शक्तार्थनमःस्वस्तिस्वाहावषड्स्वधाहितैः । १ । ४ । २८ । शक्तार्थैः शब्दैः नमस्स्वस्तिस्वाहावषड्स्वधाहित इत्येतैश्च योगे उपाधौ अप् विभक्ती भवति । शक्तो जिनदत्तो देवदत्ताय । मल्लो मल्लाय प्रभवति । नमोस्तु परमेष्ठिने । स्वस्ति मातृपितृभ्यां । इन्द्रेद्राणीभ्यां स्वाहा । वषड् अग्निभ्यः । स्वधा उपाध्यायेभ्यः । हितं मातृपितृभ्यां । ङस्य वा कर्तरीत्यतो वेति वर्ततमाने—

३६४ । [2]मद्रक्षेमायुःशंहितात्थार्थैराशिष्यप् । १ । ४ । ८६ । मद्रार्थैः क्षेमार्थैरायुरर्थैः शमर्थैर्हितार्थैश्च शब्दैर्योगे उपाधौ वर्तमानात् ङ्याम्मृदोर्वाऽविभक्ती भवति आशीर्विषये पक्षे ता भवति । मद्रमस्तु जिनशासनाय । भद्रमस्तु जिनशासनस्य । भद्रमस्तु जैनाय । भद्रमस्तु जैनस्य । कल्याणमस्तु जैनस्य । क्षेममस्तु संघाय । क्षेममस्तु संघस्य । कुशलमस्तु संघाय । निरामयमस्तु संघाय । संघस्य वा । दीर्घमायुरस्तु भव्याय । वहुजीवितमस्तु भव्याय । भव्यस्य वा । शमस्तु प्रजाभ्यः । शुभमस्तु प्रजाभ्यः । शर्म अस्तु प्रजाभ्यः । प्रजानां वा । हितं

---

१ । अस्य स्थाने—नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालंवषड्योगे । १ । ४ । २६ । इति ।

२ । अस्य स्थाने—अप्चाशिष्यायुष्यमद्रभद्रकुशलसुखहितार्थैः । १ । ४ । ७७ । इति सूत्र ॥

भूयान्मित्राय । पथ्यं भूयान्मित्राय । हृद्यं भूयान्मित्राय । मित्रस्य वा । अर्थो भवतु जैनाय । प्रयोजनं भवतु जैनाय । कार्यं भवतु जैनाय जैनस्य वा । क्व पुनः का—

३६५ । कापादाने । १ । ४ । ४१ । अपादाने कारके का विभक्ती भवति । ग्रामादपैति । ग्रामादागच्छति । पर्वतादवरोहति । अश्वाद्धावतः पतितः । गच्छतः सार्थादवहीनः । देवदत्तो जिनदत्तादागतः । मेषौ परस्परतोऽपसर्पतः । शृंगाच्छरो जायते । बीजादंकुरो रोहति । तस्मादात्मानं प्रतिलभमानो निःसरतीति प्रतीयते । गंगा हिमवतः प्रभवति । महाहिमवतो रोहित् प्रभवति । तत्र प्रथममुपलभ्यमाना ततो निःसरतीति प्रतीयते । कुतो भवान् ? पाटलिपुत्रात् । कुतो भवानागच्छति । पाटलिपुत्रादागच्छामीति प्रतीयते । गवेधुमतः सांकाश्यं चतुर्षु योजनेषु । ततो निसृत्य गतेषु भवतीति प्रतीयते । कार्तिक्याः आग्रहायणी मासे । ततः प्रभृति मासे गते भवतीति प्रतीयते । अधर्माज्जुगुप्सते । अधर्माद्विरमति । अधर्मान् मीमांसते । धीमान् अधर्मो दुःखहेतुरिति बुद्ध्या ततो निवर्तते इति प्रतीयते । धर्माद् प्रमाद्यति । भोजनात् पराजयते । अध्ययनात्पराभवति । भावेन ततोऽन्यो निभूय निवर्तते इति प्रतीयते । व्याघ्राद्बिभेति । चौरेभ्यः त्रस्यति । चेतसः क्षोभपूर्वकं ततो निवर्तते इति प्रतीयते । चौरेभ्यः रक्षति । दस्युभ्यस्त्रायते । तदुपंनाननिष्पर्यानकारिण ततो निवर्तते इति प्रतीयते । यवेभ्यो गां वारयति । कूपान्

सुतं वारयति । कूपादंधं प्रतिषेधयति । ततो निवर्तयतीत्यर्थः । कुशूलात् पचति । आगमाच्छंसति । ततो गृहीत्वेत्यर्थः । वलाहकात् विद्युत् द्योतते । ततो निसृत्य ज्योतिः विद्योतते । विद्योतमानं वा ततो निर्द्धावतीत्यर्थः । उपाध्यायादंतर्धत्ते । उपाध्यायाल्लीयते । ततोऽदृश्यतयाऽपैतीत्यर्थः। माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्यः आढ्यतराः । देवदत्ताज्जिनदत्तः पटुः । अयमस्मान्निर्लीयतेधिकः । अयमस्मादूनः । माथुरादयः पाटलिपुत्रकादिभिः आढ्यत्वादिना समृद्धास्ततोऽतिशयादिना धर्मेण विभक्ताः प्रतीयंते । विभागश्चापायः । तद्विवक्षायामेव भवति । विवक्षांतरे तु यथाप्राप्तविभक्त्यो भवंति । शृंगं शरो जायते । अधर्मं जुगुप्सते । शत्रून् पराजयते । पथिकस्य शृणोति । चौराणां बिभेतीत्यादि ।

३६६। ल्यखे कर्माधारे । १ । ४ । ४२ । ल्यस्य खे सति कर्मण्याधारे च कारके का भवति । प्रासादात्प्रेक्षते । आसनाद् प्रेक्षते । यागात् प्रेक्षते । अत एव वचनात् ल्यखं द्रष्टव्यं । ल्यख इति किं ? प्रासादमारुह्य प्रेक्षते । आसने निविश्य प्रेक्षते । कर्माधारे इति किं ? पात्राय प्रदाय गतः ।

३६७। दिक्छब्दान्यार्थाञ्चुद्ध्वाहितराराद्बहिर्युक्ते । १ । ४ । ४३ । दिक्शब्दैरन्यार्थैरञ्चुद्यु आ आहि इतर आरात् बहिस् इत्येतैः शब्दैर्युक्ते उपाधौ का विभक्ती भवति । दिशि दृष्टाः दिक्छब्दाः इति देशकालादिवृत्तावपि दिक्छब्दा एव अत एव शब्दशब्दोपादानं । पूर्वो

ग्रामात् । अपरो ग्रामात्। पूर्वो वसंतात् । अपरो वसंतात्। अन्यार्थः—अन्यो देवदत्तात् । भिन्नो देवदत्तात् । अर्थान्तरो देवदत्तात् । अन्चुत्—प्राग्ग्रामात् । प्रत्यग्ग्रामात् । अवाग् ग्रामात् । उदग्ग्रामात् । आ-दक्षिणा ग्रामात् । उत्तरा ग्रामात् । आहि-दक्षिणाहि ग्रामात् । उत्तराहि ग्रामात् । इतर-इतरो देवदत्तात् । अस्य द्वितीय इत्यर्थः । आरात्—आरात् ग्रामात् । आरात् पर्वतात् । बहिस्—बहिर्ग्रामात् ।

३९८ । **स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयास्करणे का वाऽसत्त्वे । १ । ४ । ४९ ।** स्तोक अल्प कृच्छ्र इत्येतेभ्योऽसत्त्ववाचिभ्य. करणे का विभक्ती वा भवति । पक्षे भा । स्तोकान्मुक्तः, स्तोकेन मुक्तः । अल्पेन मुक्तः । कृच्छ्रान्मुक्तः । कृच्छ्रेण मुक्तः । कतिपयेन मुक्तः । कतिपयान्मुक्तः । असत्त्व इति किं ? स्तोकेन विषेण हतः ।

३९९ । [1]**का चारादर्थैः । १ । ४ । ५२ ।** आरादर्थैर्दूरार्थैरंतरार्थैश्च शब्दैरसत्त्ववाचिभिर्युक्ते का भवति ता च । दूरं ग्रामात् । दूरं ग्रामस्य । दूरं ग्रामाभ्यां । दूरं ग्रामयोः । दूरं ग्रामेभ्यः । दूरं ग्रामानां । विप्रकृष्टं ग्रामात् । विप्रकृष्टं ग्रामस्य । अंतरं ग्रामात् । अंतरं ग्रामस्य । अभ्याशं ग्रामात् । अभ्याशं ग्रामस्य ।

क्व पुनस्ता—

---

१ । अस्य स्थाने-दूरांतिकार्थैस्ताच । १ । ४ । ५२ । इति सूत्रं ।

४०० । ता शेषे । १ । ४ । ६८ । शेषेऽर्थे विशेषे ता विभक्ती भवति । कारकाणामविवक्षा शेषः । ततो मृदर्थादतिरेकः स्वस्वाम्यादिर्वा । नटस्य शृणोति । ग्रंथिकस्य शृणोति । स्वस्वामिसंबंधसमीपसमूहविकारावयवस्थानादयस्तार्थाः । राज्ञः पुरुषः । मद्राणां राजा ।

प्रियाणां मधुरं वाक्यं कवीनां रसवद्वचः ।
गुरूणां वचनं हृद्यं साधूनामुत्तमं वचः ॥ १ ॥

ग्रामस्य समीपं । माषाणां राशयः । वारीणां वीचयः । देवदत्तस्य हस्तः । गवां स्थानं ।

४०१ । कर्तृकर्मणोः कृति । १ । ४ । ७९ । कर्तरि कर्मणि च कारके ता विभक्ती भवति कृति युक्ते । भवतामासिका । भवतां शायिका । स्त्रीलिंगे भावे पर्यायार्हणोत्पत्तौ णवुरिति णवुः । कर्मणि-वर्षशतस्य पूरकः । पुत्रपौत्रस्य दर्शकः । अपां स्रष्टा । पुरां भेत्ता । कृति किं ? कृतपूर्वी कटं ।

४०२ । [1]न ङितलोकखार्थानवुणाम् १ । ४ । ८२ । ङि त ल उ उक खार्थ आन् वुण इत्येतेषां प्रयोगे ता विभक्ती न भवति । कर्तृकर्मणोः कृतीति ता प्राप्ता प्रतिषिध्यते । ङि-ओदनं भुक्त्वा । सक्तून् पायं पायमादीयते । त-कृतः कटो देवदत्तेन । ल-ओदनं पचति । चैत्यालयं कारयामास । उ.-कन्यामलंकरिष्णुः । धर्मं चिकीर्षुः । उक-ग्राममागामुकः ।

---

१ । अस्य स्थाने न ङितलोकखार्थतृनां । १।४।७२। इति सूत्रं ।

स्वार्थः—सुकरः कटो भवता । सुज्ञानं तत्त्वं भवता । आनिति प्रत्याहारः । पूङ्यजोः शान इत्यारभ्य तृनो नकारेण । लोके पवमानः । वदिता जनापवादान् । वुण्—एधानामाहारको व्रजति ।

क्व पुनरीप् ।

४०३ । **ईबाधारे**[1] **च । १ । ४ । ५४ ।** कर्तुः कर्मणो वा क्रियाश्रयस्याधिकरणमाधारस्तत्र ईप् विभक्ती भवति । तेभ्यश्चारादर्थेभ्यः । आसने आस्ते । स्थाल्यां पचति । गंगायां घोषः । गुरौ वसति । तिलेषु तैलं । दधिषु सर्पिः ।

स्तनयोः पतिते नेत्रे नेत्रयोः पतितं मनः ।
भूभृत्सु पादपाः सन्ति सन्ति गंगासु वालुकाः ॥ १ ॥
वार्तासु वर्तते बुद्धिः प्रियधर्मकथासु न ।
अन्यस्त्रीषु मनो याति कुलस्त्रीषु न गच्छति ॥ २ ॥

तेभ्यः-दूरे ग्रामस्य । अन्तिके ग्रामस्य ।

४०४ । [2]**क्तेनः कर्मणि । १ । ४ । ५५ ।** क्तस्य इन्विषयस्य कर्मणि ईब्विभक्ती भवति । व्याकरणमधीतमनेनेति विगृह्य - इन्पूर्वादित्यादिना इन् । अधीती व्याकरणे । आम्नाती छंदसि । परिगणिती वियद्गणिते । क्तग्रहणं किं ? इन्पूर्वी कटं । भुक्तपूर्वी ओदनं । इन्ग्रहणं किं? आराधितो गुरुः देवदत्तः ।

---

१ । अस्य स्थाने 'ईबधिकरणे च । १ । ४ । ५८ । इति सूत्रं ।
२ । अस्य स्थाने इन्विषयस्य क्तस्य कर्मणि ईबुपसंख्यानं इति वार्तिकं ।

४०५ । **हेतौ[1] तद्युक्ते** । १ । ५ । ५६ । कर्मणा युक्ते हेतौ ईब्विभक्ती भवति ।

चर्मणि द्वीपिनं हंति दंतयोर्हंति कुञ्जरं ।
केशेषु चमरीं हंति सीम्नि सीमलको हतः ॥ १ ॥

४०६ । **यद्भावाद् भावगतिः** । १ । ४ । ५७ । यस्य संबंधिनो भावात् क्रियातो भावान्तरस्य गतिः प्रतिपत्तिर्भवति तस्मिन् ईविभक्ती भवति । गोषु दुह्यमानासु गतः । दुग्धास्वागतः । प्रसिद्धेन गोदोहनभावेन गमनभावो गम्यते । एवं नांदितुर्येषु वाद्यमानेषु गतः । देवार्चनायां क्रियमाणायां आगतः । आम्रेषु कषायमानेषु गतः । पक्वेष्वागतः । जातेष्विति क्रियासामर्थ्यात् गम्यते । गम्यमानोऽपि भावः सुबुत्पत्तिनिमित्तं भवति । यथा ग्रामे वृक्षः । वृक्षे शाखेति ।

४०७ । **ता चानादरे** । १ । ४ । ५८ । यद्भावाद्भावांतरगतिस्तत्र ता भवति ईप् च अनादरे अवज्ञाने गम्यमाने । रुदतो लोकस्य प्राव्राजीत् । रुदति लोके प्राव्राजीत् । क्रोशतो बधुवर्गस्य प्राव्राजीत् । क्रोशति बन्धुवर्गे प्राव्राजीत् । किमपि बहूना वदनामय याति साधुमार्गेण । किमपि बहुषु वदत्सु याति साधुमार्गेण । तस्मिन्नाक्रोशति तपसानादृत्य प्राव्राजीत् । कथं मनुष्याणा क्षत्रियाः शूरतमाः । अध्वगानां धावन्तः शीघ्रतमाः । गवा कृष्णा गा[illegible]सपन्नक्षीरतमाः इति वा । जातिक्रियागुणैः

---

१ । अस्यापि स्थाने वार्तिकं ।

समुदायादेकदेशनिर्द्धारणं प्रतिसंविभागविवक्षायां ता भवति आधार- विवक्षायां ईप् च । यथा वृक्षस्य शाखा । वृक्षे शाखा इति । न्यस्य वेत्यनुवर्तमाने—

४०८ । तुल्यार्थैर्भा । १ । ४ । ८८ । तुल्यार्थै रुपमेयवचनैर्युक्ते उपार्थौ उपमाने भा भवति ता च । मात्रा तुल्यः । मातुः तुल्यः । पित्रा समानः । पितुः समानः । देव- दत्तेन सदृक् । देवदत्तस्य सदृक् । इप्चैनेनेति अनुवर्तमाने—

४०९ । कावर्ते । १ । ४ । ८९ । ऋतेशब्देन युक्ते का विभक्ती भवति इप्च । ऋते धर्मात्कुतः सुखम् । ऋते धर्मं कुतः सुखम् ।

४१० । पृथग्नाना भा च[1] । १ । ४ । ७ । पृथग्नाना इत्येताभ्यां युक्ते उपार्थौ भा भवति का च । पृथग् देवदत्तेन जिनदत्तः । पृथग् देवदत्तात् । नाना देवदत्तेन देवदत्तात् ।

४११ । विना निञः । १ । ४ । ८ । विनाशब्देन युक्ते उपार्थौ अनन्तरोक्ता भाकेपः विभक्तयः भवन्ति । विना ध्यानेन । विना ध्यानात् । विना ध्यानं न मोक्षः ।

४१२ । [2]हेतौ सर्वाःप्रायः । १ । ४ । ४० । हेतु- रित्यर्थनिर्देशपरोऽयम् । अर्थं तु [illegible] । [illegible] निमित्तं प्रयोजनमिति पर्यायः । [illegible]

१ । तस्य स्थाने—पृथग्विनानानाभिस्तृतीयाऽन्यतरस्याम् । [illegible]

२ । अस्य स्थाने या हेतौ । १ । ४ । ३५ । इति सूत्रं ।

तद्वाचिनो ङ्याम्मृदः सर्वाः विभक्तयः प्रायेण भवंति । धनेन हेतुना वसति । धनाय हेतवे वसति । धनाद्धेतोर्वसति । धनस्य हेतोर्वसति । धने हेतौ वसति । एवं कारणनिमित्तप्रयोजनशब्दैरपि योगे नेयं । इत्याद्यनेकभेदभिन्नो विभक्त्यर्थोऽधिगंतव्यः ।

इति विभक्त्यर्थसिद्धिः ।

एवं प्रक्रियावतारे नामद्वितीयं समाप्तं ।

—:○:—

अथ सवृत्तमनुवर्णयिष्यामः ॥

तच्च सुबंतत्वात् सुबंतपदाश्रितत्वाच्च पदविधिः । स च समर्थपदसंबंधित्वात् समर्थः । तत् सामर्थ्यं द्विधा । एकार्थीभावो व्यपेक्षा च । तत्र पृथगर्थानां परस्परसंबंधिनां पदानामेकार्थीभवनमेकार्थीभावः । समासो यः पदैरुच्यते स च "स" इति सामान्यसंज्ञां लभते । ह ष य र व द्वंद्वा इति विशेषसंज्ञाश्च । पदानां परस्परं प्रत्याकांक्षा व्यपेक्षा वाक्यविषया । तत्र हस्त्रिविध. । पूर्वपदार्थप्रधान उत्तरपदार्थप्रधान अन्यपदार्थप्रधानश्च । तत्र पूर्वपदार्थप्रधाने-अधि स्त्री । दुस् यवन । सु मद्र । निस् मक्षिका । निस् शीत । अति कंबल । इति पूज्यपाद । अनु रथ । अनु रूप । सह व्रत । प्रति अर्थ । अनु ज्येष्ठ । सह चक्री । सह वृत्त । सह तृण । उप कुम्भ । सह माभृत । इति स्थिते-अधिप्रभृतिभ्य. पूर्वपदेभ्यो झिभ्यः झेरुबित्युब्वचनसामर्थ्यादेकवचन सु । स्त्रीशब्दात्सुप् । यवनादिभ्यस्ता । भागे चानुप्रतिपरिणा इति अर्थशब्दादिप् । चक्रतृणाभ्यां टा । प्राभृतशब्दादिप् । सुप्

वर्तमानं झिसंज्ञकं सुबंतं समर्थं सुबंतेनोत्तरपदेन समर्थेन सह समस्यते । विवक्षायां ह इति विशेषसंज्ञा च भवति । तत्र वेति विकल्पाधिकाराभावादसति स्वपदवाक्ये तदर्थद्योतनोपायेनास्वपदविग्रहेणार्थः प्रदर्श्यते । स्त्रीषु वर्तते । यवनाना व्यृद्धिः । मद्राणां ऋद्धिः । मक्षिकाणामभावः । शीतस्यातीतिः । कंबलस्यायमकालः । पूज्यपादस्य शब्दख्यातिः । रथानां पश्चात् । रूपस्य योग्यं । व्रतस्य सदृश । अर्थमर्थं प्रति । ज्येष्ठाना अनतिक्रमं । चक्रिणा युगपत् । वृत्तस्य सपत् । तृणेन सह । कुंभस्य समीपं । प्राभृतमंतं कृत्वेत्येव हसंज्ञायां सत्यां—कृद्धृत्सा इति मृतसंज्ञाप्रतिलभात् सुपो धुमृदोरिति सुप उप् ।

४१५ । **वोक्तं पूर्वं**[1] । १ । ३ । १०६ । साधिकारे वया निर्दिष्टं पूर्वं प्रयोक्तव्य । इति अधिप्रभृतीनां पूर्वनिपातः । हश्चेति नप् । प्रो नपीति प्रादेश । ड्याम्मृद इत्याधिकृत्य पुनः स्वादिविधिः ।

४१६ । **हात्** । १ । ४ । १६६ । हसविधेरुत्तरस्य सुप उप् भवति । अधिस्त्रि ।

४१७ । **नातोम्त्वकाया:** । १ । ४ । १७० । हादकारांतात् परस्य सुप उप् न भवति अमादेशस्तु भवति अकायाः । दुर्यवनं । सुमद्र । निर्मक्षिक । निःशीत । अतिकवल । इति पूज्यपाद । अनुरथं । अनुरूप । सहस्य सः । द्याविति

१ । अस्य स्थाने वोक्तं न्यक् । १ । ३ । ९३ । पूर्वं । १ । ३ । ९७ । इति सूत्रद्वय ।

वर्तमाने—

४१८ । हेऽकाले । ४ । ३ । २४८ । हसे सहस्य सादेशो भवति अकालवाचिनि द्यौ परतः । इति सादेशः । सव्रतं । प्रत्यर्थे । अनुज्येष्ठं । सचाक्रि । सवृत्तं । सतृणं । उपकुंभं । सप्राभृतं । एवं सर्वत्र सुप्सु योज्यं ।

४१९ । [1]भाया वा । १ । ४ । १७१ । हसादकारांतात् परस्या भाया अमादेशो वा भवति । दुर्यवनं कृतं । दुर्यवनेन कृतं । दुर्यवनाभ्यां, दुर्यवनैः कृतं । अकाया इति वचनात् काया अम्न भवति । दुर्यवनात् । दुर्यवनाभ्यां । दुर्यवनेभ्यः ।

४२० । [2]ईपः । १ । ४ । १७२ । हादकारांतात् परस्या ईपो वा अमादेशो भवति । दुर्यवनं निधेहि । दुर्यवने, दुर्यवनयो, दुर्यवनेषु निधेहि ।

४२१ । स्यिनद्यृद्धेः । १ । ४ । १७३ । स्यिसंज्ञाया नदीलक्षणात् ऋद्धिलक्षणाच्च हादकारांतादीपो नित्यममादेशो भवति । एकविंशति भारद्वाजं । पंचाशतगौतमं । नदी-द्वियमुन । सप्तगोदावरं । ऋद्धि- सुमद्रं निधेहि । सुमगधं निधेहि ॥ यावत् ओदन । यपा वृद्ध इति स्थिते—उभयत्र वाः । यावान् ओदनः । ये ये वृद्धा इति विगृह्य—

४२२ । [3]यावद्यथैवानिवे । १ । ३ । ६ । यावद्

१ । २ । अनयोः स्थाने - ईब्भयोर्विभाषा । १।४।१५२ । इति सूत्रं महावृत्तौ ।

३ । यावद्यथावधृत्यसादृश्यं । १ । ३ । ६ । इति सूत्रमस्य स्थाने ।

यथा इत्येतौ शब्दौ सुबंतौ एवार्थेऽनिवार्थे च गम्यमाने सुबतेन सह हसो भवति । प्रसक्तस्य परिमाणावधारणमेवशब्दार्थः । सादृश्याभावोऽनिवशब्दार्थः । पूर्ववदन्यत् । यावदोदनमतिथीन् भोजय । यथावृद्ध साधूनर्चय ॥ उत्तरपदार्थप्रधाने-सूप प्रति इति स्थिते— सूपशब्दाद् ङस् । प्रतिशब्दात्सुः । सूपस्य मात्रा इति विगृह्य—

४२३ । **प्रतिनाऽल्पे**[1] । १।३।७ । प्रातिशब्देन अल्पेऽर्थे वर्तमानेन सुबतेन सुबंतं पूर्वपदं समस्यते । स इति सामान्यसंज्ञा ह इति विशेषसंज्ञा भवति । पूर्ववदन्यत् । सूपप्रति । एव शाकप्रति । घृतप्रति । इत्यादि ।

४२४ । **परिणा स्य्यक्षशलाकाः**[2] । १ । ३ । ८ । स्यिसंज्ञमक्षशब्दशलाकाशब्दौ च सुबतं सुबंतेन परिणा सह समस्यते हसो भवति । स्यि- एकेनेद न तथा वृत्तं यथाजये एकपरि । द्विपरि । त्रिपरि । चतुष्परि । अक्षेणेदं न तथा वृत्तं यथाजये अक्षपरि । शलाकया नेद तथा वृत्त यथा जये शलाकापरि । परिणेति किं ? मा भूत् सुबंतमात्रेण । स्य्यादय इति किं ? पाशकेनेदं न तथा वृत्तं यथा जये । अन्यपदार्थप्रधाने नदीभिश्चेति वर्तमाने—

४२५ । **स्वौ**[3] । १।३।१८ । सुबंतं नदीवाचिभिः सुबंतैः

---

१ । अस्य स्थाने - स्तोके प्रतिना । १ । ३ । ७ । इति सूत्रं ।
२ । अस्य स्थाने-परिणाऽक्षशलाकासंख्याः । १।३।८ । इति सूत्रं ।
३ । अस्य स्थाने : स्वावन्यपदार्थे । १ । ३ १८ । इति सूत्रं ।

सह हसो भवति खुविषये । प्रतिपदे नात्र संज्ञा गम्यते । इति नित्यः सविधिः । सादृश्यमात्रेणार्थकथनाय विग्रहः । उन्मत्तगंगा यस्मिन्निति उन्मत्तगंगं । लोहितगंगं । शनैर्गंगं । तूष्णींगंगं ॥ एवं नामानो देशाः ॥ केश केश । दण्ड दण्ड । इति स्थिते-सर्वतो जस् । केशाश्च केशाश्च परस्परस्य ग्रहणं यस्मिन् युद्धे । दण्डाश्च दण्डाश्चान्योन्यप्रहरणं यस्मिन् युद्धे इति विगृह्य—

४२६ । [1]त्र ग्रहणे प्रहरणे च सरूपं युद्धे ।१।३।१६।

गृह्णंति यस्मिन् तत् ग्रहणं । प्रहरंति येन तत् प्रहरणं । त्रार्थे कर्मव्यतिहारे वर्तमाने ग्रहणे प्रहरणे च समानश्रुतिकं सुबंतं प्रत्यासत्त्या तत्रैव वर्तमानेन सुबंतेन सह हसो भवति युद्धेऽभिधेये । पूर्ववदन्यत् । संत इति वर्तमाने—

४२७ । त्र इच् । ४।२।२०१ । त्रार्थे यः सविधिरुक्तः तदंतं इच् त्यो भवति । चकारः तिष्ठद्ग्वादिषु इजिति विशेषणार्थः । एरित्यकारस्य खं ।

४२८ । इच्यात् ।४।३।२६८। त्र इजिति य इजुक्तस्तदंते द्यौ पूर्वस्य प्रायः आकारो भवति । ततः स्वादयः । केशेषु च केशेषु च गृहीत्वा युध्यंते तत् केशाकेशीत्युच्यते । एवं कचाकचि । दंडैश्च दंडैश्च प्रहृत्य युध्यंते तद् दंडादंडि । मुष्टामुष्टि । प्राय इति किं ? अस्यासि । प्राय इत्यधिकारात् क्वचिदाकारो न भवति ॥

इति हसः ।

---

[1] । अस्य स्थाने - तत्रेदमिति सरूपे । १ । ३ । ८९ । इति सूत्रं ।

अथ षः ।

षसो द्विप्रकारः । पूर्वपदार्थप्रधान उत्तरपदार्थप्रधानश्चेति । तत्र पूर्वपदार्थप्रधानो यथा- पूर्व काय इति स्थिते- पूर्वशब्दात्सुः । कायशब्दात् ङस् । पूर्वं कायस्येति विग्रहे—

४२९ । पूर्वापराधरोत्तरमभिन्नेनांशिना । १ । ३ । ६७ । अंशोऽवयव एकदेशस्तद्वान् अंशी । पूर्वादीनि सुबंतानि अंशवाचीनि अंशिवाचिना सुबंतेनाभिन्नेन सह षसो भवति । पूर्ववदन्यत् । पूर्वकायः । एवमपरकायः । अधरकायः । उत्तरकायः ॥ अर्द्धं पिप्पल्या इति विगृह्य—

४३० । अर्द्धन्नप् । १ । ३ । ६८ । अर्द्धमित्येतन्नपुंसकलिंगं अंशवाचि सुबंतं सुबंतेनांशिवाचिना सह षसो भवति न चेत्सोंऽशी भिन्नः । पूर्ववदन्यत् । स्त्रीगोर्नीच इति प्रादेशःप्राप्तः नांशीयसो वे"-इति प्रतिषिद्धः । अर्द्धपिप्पली । अर्द्धकोशातकी । अर्द्धखट्वा ॥ उत्तरपदार्थप्रधानो यथा- धर्म श्रित इति स्थिते- धर्मशब्दादम् । श्रितशब्दात्सुः । धर्मं श्रित इति विगृह्य—

४३१ । [1]इप्ताच्छ्रितादिभिः । १ । ३ । २२ । इबंतं पूर्वपद ताभ्यां प्राप्तापन्नाभ्यां श्रितादिभिश्च सुबंतैः सह षसो भवति । पूर्ववच्छेषं । श्रितशब्दस्य क्रियावाचित्वाद्वाच्यालिंगता । धर्मश्रितः । धर्मश्रिता । धर्मश्रितं । एवं दुःखातीतः । इत्यादि ॥ शकुला खण्डवदिति स्थिते- शकुलाशब्दाट्टा । खण्डवच्छब्दात्सुः ।

---

१ अस्य स्थाने-इप्ताच्छ्रितातीतपतितगतात्यस्तैः । १ । ३ । २१ । इति सूत्रं महावृत्तौ ।

शंकुलया कृतः खंडवानिति विगृह्य—

४३२। [1]भा तत्कृतयार्थेनोनैः। १। ३। २८। भांतं भांतार्थकृतार्थया गुणोक्त्या अर्थशब्देन ऊनवाचिभिश्च सह षसो वा भवति। गुणोक्तेर्विन्मतोरुप्। शंकुलाखंडः। वृत्तौ कृतशब्दार्थोऽतर्भूत इति न कृतशब्दः प्रयुज्यते। एवं गिरिकाणः। क्षारशुक्लः। मदपटुः। धान्यार्थः। माषोनः। माषविकलः॥ आत्मन् कृत। दात्र लून इति स्थिते- आत्मनूदात्रशब्दाभ्यां टा। कृतलूनशब्दाभ्यां सुः। आत्मना कृतं। दात्रेण लूनं। इति विगृह्य—

४३३। साधनं कृता बहुलं। १। ३। ३०। साधनं कारकं क्रियानिर्वर्त्तकं तद्वाचि भातं पूर्वपदं कृतेन सह षसो भवति बहुलं। शेषं पूर्ववत्। नो मृदंते खमिति नखं। आत्मकृतं। दात्रलूनं। एवं परकृतं। परशुच्छिन्नं॥ रथाय दारु। कुंडलाय हिरण्यं। इति विगृह्य—

४३४। [2]अप्प्रकृतितदर्थार्थादिभिः। १। ३। ३१। प्रकृतिः परिणामि द्रव्यं। तद्वाचिना सुबंतेनोत्तरपदेन अर्थाद् विकृतिवाचिपूर्वपदं अबंतं तदर्थार्थशब्देन तदादिभिश्चान्यैः सह षसो भवति। अन्यत् पूर्ववद्। रथदारु। कुंडलहिरण्यं। एवं पित्रे इदं पित्रर्थं। देवाय वलिः देववलिः। प्रजाभ्यो हितं प्रजाहितं। इत्यादि॥ वृकात् भीः। चौरेभ्यो भयमिति विगृह्य—

१। अस्य स्थाने-भा गुणोक्त्यार्थेनोनैः। १।३। २७। इति सूत्रं।
२। अप् तदर्थार्थवलिहितसुखरक्षितैः। १। ३। ३१। इति सूत्रं।

४३५ । **का भ्यादिभिः**[1] । १ । ३ । ३३ । कांतं पूर्वपदं भी इत्येवमादिभिः सुवंतैः सह षसो भवति । पूर्ववच्छेषं । वृकभीः । चौरभयं । मृत्युभयं ॥ मोक्षस्य मार्गः । स्वर्गस्य सुखमिति विगृह्य--

४३६ । **ता** । १ । ३ । ७० । तांतं पूर्वपदं सुवतेन सह षसो भवति । पूर्वमिवान्यत् । मोक्षमार्गः । स्वर्गसुखं । एवं जिनधर्मः । राज्ञः पुरुष॰ राजपुरुषः । एवं राज्ञ॰ गोक्षीरं राजगोक्षीरं ॥ अक्षेषु शौड. । पानेषु शौंडः इति विगृह्य—

४३७ । **ईप् शौंडादिभिः**[2] । १ । ३ । ३५ । ईवंतं पूर्वपदं शौडादिभिरुत्तरपदैः सुवंतैः सह षसो भवति वा । अन्यत् पूर्ववत् । अक्षशौडः । पानशौडः । एवं अक्षे धूर्तः अक्षधूर्तः । इत्यादि ॥ नञ् गो । नञ् अश्व । इति स्थिते- ञकार इत् नञोऽनिति विशेषणार्थः । उभयत्रापि सुः । न गौः । न अश्वः । इति विगृह्य—

४३८ । **नञ्** । १ । ३ । ६५ । नञित्येतद् सुवंतं सुवंतेन सह षसो भवति ।

४३९ । **नञोऽन्** । ४ । ३ । २४१ । नञः अनादेशो भवति यौ परतः । अचीति पुनरनादेशसामर्थ्यात् अचि नख न भवति । अदोऽनन्ने इति निर्देशात् डमुडागमो न भवति ।

---

१ । अस्य स्थाने - का भीभिः । १ । ३ । ३२ । इति सूत्रं ।
२ । ईप् शौंडैः । १ । ३ । ३५ । इदमस्य स्थाने सूत्रं ।

अगौः । अनश्वः ॥ इति सामान्यषः ॥

अथ यसः ।

यसो द्विप्रकारः । उत्तरपदार्थप्रधानः पूर्वपदार्थप्रधानश्चेति । तत्रोत्तरपदार्थप्रधानो यथा-पूर्वं स्नातः पश्चादनुलिप्तः । इति विगृह्य-

४४० । पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलं यश्चैकाश्रये । १ । ३ । ४२ । पूर्वः कालो यस्य स पूर्वकालः । तद्वाचि एक सर्व जरत् पुराण नव केवल इत्येतानि च सुबंतानि सुबंतैः सह यः संज्ञः सो भवति षसश्च एकाश्रये समानाधिकरणे । पूर्ववदन्यत् । स्नातानुलिप्तः । एवं पूर्वं कृष्टः पश्चान्नधिकृतः । एकश्च स पुरुषश्च स एकपुरुषः । सर्वे च ते देवाश्च ते सर्वदेवाः । जरती च सा गौश्च सा जरद्गवी । पुराणश्च स पुरुषश्च स पुराणपुरुषः । नवं च तत् अन्नं च नवान्नं । केवलं च तत् ज्ञानं च केवलज्ञानं । यसंज्ञायां पुंवद्यजातीयदेशीय इति पुंवद्भावः । षसंज्ञायां च षेऽगुलेरित्यधिकृत्य गोरद्भृदुपीति टः सिद्धः । नीलं च तत् उत्पलं चेति विगृह्य—

३४१ । विशेषणं विशेष्येणेति । १ । ३ । ४८ । अनेकप्रकाराधारतया प्रतीतं वस्तु विशेष्यं । प्रकारांतरेभ्यो व्यावृत्यैकत्र प्रकारे व्यवस्थापनप्रवणं विशेषणं । विशेषणवाचि सुबंतं विशेष्यवाचिना सुबंतेन सह यसो भवति षसश्च एकाश्रये । पूर्वमिवान्यत् । नीलोत्पलं । एवं कृष्णतिलः । कृष्णकम्बलः । इत्यादि । कडारश्च स जैमिनिश्च स इति विगृहे-यसे सति नित्यं पूर्वनिपाते प्राप्ते—

४४२ । **ये कडारादयः**[1] । १ । ३ । १२६ । यसे कडारादयः पूर्वं वा प्रयोक्तव्याः । इति विकल्पेन पूर्वनिपातः । कडारजैमिनिः । जैमिनिकडारः ॥ पूर्वपदार्थप्रधानो यथा-क्षत्रियश्च स भीरुश्च स इति विगृह्य—

४४३ । **कुत्स्योऽपापा[2]णकैः** । १ । ३ । ४५ । पापाणकवर्जितैः सुबंतैः अर्थात् कुत्स्यैनैः सह कुत्स्यवाचि सुबंतं यसो भवति षसश्च एकाश्रये । पूर्ववदन्यत् । क्षत्रियभीरुः । भिक्षुविटः । वैयाकरणखसूचीत्यादि ॥ विशेष्यत्वात् क्षत्रियादेरत्र प्राधान्यं । मयूरश्च स व्यंसकश्चेति विग्रहे—

४४४ । **मयूरव्यंसकादयश्च** । १ । ३ । ६३ । मयूरव्यंसक इत्येवं प्रभृतयः कृतवृत्तिपूर्वनिपाता निपात्यते । मयूरव्यंसकः । एवं धातृव्यंसकः । इत्यादि ॥ इति यसः ।

अथ रसः ।

रसस्त्रिविधः । स्वाद्विषयः, घुपरः, समाहारार्थश्चेति । तत्र स्वाद्विषये यथा-पंचन् कपाल इति स्थिते उभयत्रापि सुप् । पंचसु कपालेषु संस्कृतमिति विगृह्य- संस्कृतेऽर्थे स्वदुत्पत्स्यते तदुत्पत्तेः प्रागेव—

४४५ । **स्यि[3]ः समाहारे च रश्चाऽखौ** । १।३।४४ । स्यिसंज्ञावाचि सुबंतं सुबंतेन सह षसो भवति रश्च एकाश्रये

---

१ अस्य स्थाने-ये कडाराः । १ । ३ । १०४ । इति सूत्रं ।

२ । अस्य स्थाने कुत्स्यं कुत्सनैः । १ । ३ । ४८ । पापाणके कुत्स्यैः । १ । ३ । ४९ । इति सूत्रद्वयं ।

३ । अस्य स्थाने दिक्संख्यं खौ । १ । ३ । ४५ । संख्यादी रश्च । १ । ३ । ४७ । इति सूत्रद्वयं ।

यौ च परतः स्वद्विषये समाहारे चार्थेऽभिधेये रसंज्ञकश्च न चेत्तोषं खौ भवति। यः प्राप्तः। तत्रेति वर्तमाने-

४४६। **संस्कृतं भक्ष्यः**[1]। ३। २। १८। तत्रेति ईप् समर्थात् संस्कृतमित्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं त्यो भवति यत् तत् संकृतं भक्ष्यश्चेद्भवति। प्राग् द्रोरण्। सुप उप्। अणस्तु--

४४७। **रादुचनपत्ये**। ३। १। १०६। रादनुवंतात् परो यः प्राग्द्रवीयोऽपत्यवार्जितोऽजादिर्हत् तस्योप् भवति। इत्युप्। ततः स्वादयः। पंचकपालः पुरोडाशः। पंचसु गुरुषु भवः पंचगुरुर्नमस्कारः॥ घुपरो यथा-पंचन् गो धन इति स्थिते- पंचन्गोशब्दाभ्यां जस्। धनशब्दात् सुः। पंच गावो धनमस्येति विगृह्य एकार्थमिति त्रिपदो वसः। धनशब्दे घौ-पंचन्-शब्दस्य गोशब्देन पसो रसश्च। ततः पेऽगुल्लेरिति वर्तमाने गोरह्दुपीति टः सांतः। अवादेशः। घौ च सविधिः। घु च सविधौ भवतीति नित्यः सविधिः। किं घुः?

४४८। **उत्तरपदं घुः**। ३। १। १२७। से यदुत्तरपदं तत् घुसंज्ञं भवतीति घुः। पंचगवधनः। एवं पंच गावः प्रिया अस्येति पंचगवप्रियः। गावो रादिति टः। समाहारे- अनेकस्य कथंचिदेकत्वं समाहारः। तदर्थे यथा-पंचानां पूलानां समाहारः इति विगृह्य समाहारार्थे यसे रसे च सुप उप्। रः समाहारे "स्त्रच पात्राद्यादिति स्त्रीलिंगत्वात् रादिति ङीः। ऐडत्योमित्यकारस्य खं-

---

[1] अस्य स्थाने संस्कृतं भक्षाः। ३। २। ११। सूत्रं

ततः स्वादिः । पंचपूली । दशपूली । षण्णागरी । इत्यादि ॥

इति रसः ।

अथ बस ।

बसश्चतुर्विधः । पूर्वपदार्थप्रधान उत्तरपदार्थप्रधान उभयपदार्थ प्रधान अन्यपदार्थप्रधानश्चेति। तत्र पूर्वपदार्थप्रधानो यथा-आसन्नाः दशानामिति विगृह्य-अवान्यार्थेऽनेकं वामिति वर्तमाने-

४४६ । संख्येये[1] स्थिनासन्नादूराधिकाध्यर्द्धार्द्धादिड्ड् च । १ । ३ । ८२ । आसन्न अदूर अधिक अध्यर्द्ध इत्येतानि अर्द्धपूर्वडडंतानि भिसंज्ञानि च सुवतानि संख्येये वर्तमानेन स्थिसंज्ञावाचिना सह वसो भवति । पूर्ववदन्यत् । स्थि· बादबहोरिति डः । डिति टेः खं । ततः स्वादयः । आसन्नदशाः । एवं अदूरा दशानामिमे अदूरदशाः । अधिकदशाः । इत्यादि । उत्तरपदार्थप्रधाने यथा- द्वि दशन् इति स्थिते-द्विशब्दात् कालाध्वन्यभेदे इतीप् । दशन्शब्दाज्जस् । द्वौ वारौ दशेति विगृह्य-

४५० । स्थि[2]: सुज्वार्थे । १ । ३ । ८३ । सुजर्थे वाऽर्थे च स्थिसज्ञावाचि सुवंतं संख्येये वर्तमानेन स्थिसज्ञावा-

---

१ अस्य स्थाने-संख्येये संख्यया ह्यासन्नादूरसंख्यं । १ । ३ । ८७ । इति योगो महावृत्तौ ।

२ । अस्य स्थाने नास्त्यपरं सूत्रं परसुपर्येवं सूत्रे संख्याग्रहणात् सो विहितः ।

विना सुवंतेन बसो भवति । सुजर्थो वारः काल इत्युच्यते । स चाभ्यावर्तमानया क्रियया सह संबध्यमानो द्विः संख्यायते । अत्र भवतिक्रियाभ्यावृत्तिः। दशभावो हि द्विरावर्तते । द्व्यर्थस्य पुनः पुनः पाठ आवृत्तिः। पूर्ववदन्यत् । स्यिवादबहोरिति डः । डिति टेः खं च । बसस्याश्रयलिंगत्वात् त्रिष्वपि लिंगेषु नेया । द्विदशाः पुमांसः । द्विदशाः स्त्रियः । द्विदशानि वस्त्राणि । विंशतिरित्यर्थः । एवं त्रीन् वारान् दश त्रिदशाः । चतुरो वारान् दश चतुर्दशाः । पंचदशाः । इत्यादि ॥ उभयपदार्थप्रधानो यथा-द्विशब्दादौ । त्रिशब्दाज्जस् । द्वौ वा त्रयो वा इति विगृह्य सुज्वार्थे इत्यनेन वार्थे संशये विकल्पे वा बसो भवति । पूर्ववच्छेषं । द्वित्राः स्त्रियः । द्वित्राणि वस्त्राणि । अत्र संशय्यमाना विकल्प्यमाना वा पूर्वोत्तरपदार्था इत्यर्थः । अन्यपदार्थप्रधानो यथा-सु धर्म इति उभयत्र सुः । शोभनो धर्मो यस्येति विगृह्य-

४५१ । [1]एकार्थे । १ । ३ । ९० । एकः समानोऽर्थो द्रव्यमधिकरणमस्य तदेकार्थं समानाधिकरणमनेकं सुबन्तं भवति अवान्यार्थेऽभिधेये । ततः सुबुप् । गुणास्त्रिस्विबे इति सुश-

---

१ । अस्य स्थाने नास्ति किमपि सूत्रं । परं ईब्विशेषणे बहुव्रीहौ । १ । ३ । १०१ । अनेन बहुव्रीहौ ईब्तस्य पूर्वनिपातो ज्ञापयति व्यधिकरणेऽपि बहुव्रीहिर्भवतीति महावृत्तौ । अत्र तु अनेन समानाधिकरणः । अवान्यार्थेनेकं बमित्यनेन व्यधिकरणस्तेन कंठेकाल इत्यादयः सिध्यंति । एवं च ईब्तस्य पूर्वनिपातविधायकं शास्त्रं प्रत्याख्यातं ।

ऽदस्य पूर्वनिपातः। स्वांगाद्वेक्षिसक्थ्न इति वर्तमाने धर्मादन् केवलादान्तीति वसांतोऽन्। भस्येत्याधिकृत्य-एरित्यखं। सुधर्मा। सुधर्माणौ। सुधर्माण। इत्यादि सुचर्मन्शब्दवत्। एवमनन्तधर्मेत्यादयः। दर्शनीया भार्या अस्य इति विगृह्य वस सुबुप्। पुवादिति वर्तमाने—

४५२। [1]स्त्र्युक्तपुंस्कादनूरेकार्थेऽडङ्प्रियादौ स्त्रियां। ४। ३। १८८। उक्तपुंस्काद् परो यः स्त्रीत्यः ऊत्यवर्जितस्तदतशब्दः स्त्रियां वर्तमाने डडतप्रियादिवर्जिते धावेकार्थे समानाधिकरणे पुंवद् पुंलिंगवद् भवति। इति दर्शनीया शब्दस्य पुभाव। प्रो नपीति वर्तमाने—

४५३। स्त्रीगोर्नीचः। १। १। १३। स्त्रीत्यांतस्य गोशब्दस्य च न्यग्भूतस्य प्रो भवति। इति भार्याशब्दस्य प्र.। दर्शनीयभार्यः। एवं शोभनभार्यः। चित्रा गावो यस्य स चित्रगु.। शवलगुः। इत्यादि। प्राप्तमुदकं यं। ऊढो रथो येन। उपहृता बालिर्यस्यै। उद्धृत ओदनो यस्याः। आसीद्द्वितीयो यस्य। वीरा पुरुषा यस्मिन्। इति विगृह्य अवान्यार्थेषु वस.। पूर्ववच्छेष। प्राप्तोदको ग्रामः। ऊढरथोऽनड्वान्। उपहृतबालिर्यक्षी। उद्धृतोदना स्थाली। अत्र से कृते टाप्। आसिद्द्वितीयः पुरुषः। वीरपुरुषो ग्रामः। अत्र शेषाद्वेति कप्सांतः। पकारो

१। अस्मिन् सूत्रे पुंवदित्याधिकं। अत्रतु पुंवदिति भिन्नमधिकारसूत्र।

न कपीति विशेषणार्थः । उच्चैर्मुखं यस्य । अस्ति क्षीरं यस्याः इति विगृह्य—

४५४ । ञ्कि[1]: । १ । ३ । ९१ । ञिसंज्ञं सुबंतं बसो भवति । उच्चैर्मुखः पुरुषः । अस्तिक्षीरा गौः । पश्चात्ताप् । कण्ठे कालो यस्येति विगृह्य- वैयधिकरण्येऽपि—

४५५ । [2]अवान्यार्थेऽनेकं । १ । ३ । ८९ । वाविभक्त्यन्तवर्जितस्य अन्यपदार्थस्यार्थेऽनेकं सुबंतं बसंज्ञः षो भवति ।

४५६ । ईपोऽद्धलः । ४ । ३ । १५५ । अकारांतात् हलंताच्च परस्या ईपोऽनुप् भवति घौ परतः । इत्यनुप् । कण्ठेकालः । उरसिलोमा । धर्मात्केवलादन्निति वचनाद् त्रिपदोऽपि बसो भवति । त्रयः कालाः गोचरा यस्य तत् त्रिकालगोचरं द्रव्यं । एवं लोहिततक्षकप्रियः पुरुषः ॥ इति बसः ।

अथ द्वंद्वः ।

द्वंद्वो द्विप्रकारः । इतरेतरयोगः समाहारश्चेति । तत्र पृथग्भूतानामर्थानामेककालविषयाक्रियाभिसंबंधेनान्योन्यानतिक्रमलक्षणोऽवयवप्रधान इतरेतरयोगः । स एव समुदायप्रधानः समाहारः । तद्यथा- प्लक्षश्च न्यग्रोधश्चेति विगृह्य—

४५७ । चार्थे द्वंद्वः । १ । ३ । ९६ । चकारोऽर्थश्चार्थस्तस्मिन्नर्थे वर्तमानमनेकं सुबन्तं द्वन्द्वसंज्ञः सो भवति । चत्वार-

---

१ । अस्य स्थाने वार्तिकं ।

२ । अस्य स्थाने अन्यपदार्थेऽनेकं बं । १ । ३ । ८९ । इति सूत्रं ।

श्चार्थाः । तत्र क्रमयौगपद्याभ्यामनियतानामर्थानामेकस्मिन् अध्यारोपः समुच्चयः । गामश्वं पुरुषं पशुमहरहर्नयमानो वैवस्वतो न तृप्यति मद्येनेव दुर्मदीति । प्रधानाप्रधानविवक्षायामन्वाचयः भो पटो भिक्षामट यदि पश्यसि गां नयेति यथा । तयोश्चांतरेण प्रयोगादसामर्थ्याच्च वृत्तिर्नास्तीति । इतरेतरयोगे द्वन्द्वः । सुलुप् । द्वंद्वे घिस्वेकमिति वर्तमाने—

४५८ । अल्पाच्तरं । १ । ३ । ११४ । द्वंद्वे से अल्पाच्तरं पदमेकं पूर्वं प्रयोक्तव्यं । इति प्लक्षशब्दस्य पूर्वनिपातः ।

४५९ । द्वंद्वे द्युवाल्लिंगं । १ । ४ । ११९ । द्वंद्वेऽवयवप्रधानलक्षणे द्योरिव लिंगं भवति । इति पुंलिंगं । द्व्यर्थत्वाद् द्विवचनं । प्लक्षन्यग्रोधौ । एवं बहुत्वविवक्षायां बहुवचनं । धवखदिरपलाशाः । समाहारविवक्षायां पाणी च पादौ चेति विगृह्य—

४६० । [1]प्राणितूर्यांगद्वंद्व एकवत्तुल्यं । १।४।९० । प्राण्यंगानां तूर्यांगानां च तुल्यानां द्वंद्व एकवद् भवति ।

४६१ । [2]द्वंद्वे घिस्वेकं । १ । ३ । ११२ । द्वंद्वे से घिसंज्ञं सुसंज्ञं चैकं प्रयोक्तव्यं । इति पाणिशब्दस्य पूर्वप्रयोगः ।

४६२ । स नप् । १ । ४ । १०६ । स एकवद्भावो नपुंसकलिंगो भवति । इति नपुंसकलिंगं । पाणिपादं । एवं दंतोष्ठं ।

---

१ । अस्य स्थाने-प्राणितूर्यसेनांगानां द्वंद्व एकवत् ।१।४।७८ इति ।
२ । अस्य स्थाने-द्वंद्वे सु । १ । ३ । ९८ । इति सूत्रं ।

शंखपटहं । भेरिमृदंगं ॥ कुडं च वदरं चेति विगृह्य—

४६३ । **अप्राणिजातेः** । १ । ४ । ९४ । प्राणिवर्जित-द्रव्यजातिवाचिनां द्वंद्वो एकवद्भवति । पूर्ववदन्यत् । कुंडवदरं ॥ धानाशष्कुलि ॥ वदराणि च आमलकानि चेति विगृह्य—

४६४ । [1]**फलसेनांगक्षुद्रजीवं बह्वर्थांशं** ।१।४।९९। बहवोऽर्था अभिधेया येषां ते बह्वर्थाः । बह्वर्था अंशा यस्य सः । फलांशः सेनांगांशः क्षुद्रजीवश्च बह्वर्थांशो द्वंद्व एकवद्भवति । पूर्ववदन्यत् । वदरामलकं । एवं अश्वाश्च रथाश्च अश्वरथं । यूकाश्च लिक्षाश्च यूकालिक्षं ॥ प्लक्षाश्च न्यग्रोधाश्चेति विगृह्य—

४६५ । [2]**वा तरुमृगतृणधान्यपाक्षि** । १।४।११० । तरुमृगतृणधान्यपाक्षिवाचिनो ये बह्वर्थांशाः तेषां बह्वर्थांशानां द्वंद्व एकवद्भवति वा । प्लक्षन्यग्रोधं । प्लक्षन्यग्रोधाः । धवखदिरं । धवखादिराः । एवं रुरुपृषतं । रुरुपृषताः । कुशकाशं । कुशकाशाः । व्रीहियवं । व्रीहियवाः । हंसचक्रवाकं । हंसचक्रवाकाः । बह्वर्थांशमिति किं ? प्लक्षन्यग्रोधौ ॥ दधि च पयश्चेति विगृह्य—

४६६ । **न दधिपयआदिः**[3] । १ । ४ । १०३ ।

---

१ । अस्य स्थाने नास्ति सूत्रं परं- वा तरुमृगेत्यादिसूत्रे वेति व्यवस्थितविभाषातः कार्यसिद्धिः । २ । अस्य स्थाने वा तरुमृगतृणधान्यव्यंजनपश्वश्ववडवपूर्वापराधरोत्तरपाक्षिणः । १ । ४ । ८८ । इति सूत्रं । ३ । अत्र आदीनीति पाठो महावृत्तौ ।

दधिपय इत्येवमादिः कृतद्वंद्वो नैकवद्भवति ॥ पूर्ववच्छेपं । दधिपयसी । दीक्षातपसी । आद्यवसाने ।

इति द्वंद्व ।

सुबन्तसमुदायेऽपि सविधिर्यथा— त्रिकालगोचरानंतपर्यायोपचितजीवाजीवादिद्रव्यतत्त्वाधिगमसमर्थविज्ञानविशेषसमर्थः । त्रयः काला गोचरा येषां ते त्रिकालगोचराः । इति त्रिपदो बसः । न विद्यतेऽतो येषां ते अनंताः । इत्येषोऽपि बसः । अनताश्च ते पर्यायाश्च ते अनंतपर्यायाः । इति विशेषणयसः । त्रिकालगोचराश्च ते अनतपर्यायाश्च ते त्रिकालगोचरानंतपर्यायाः । इत्येषोऽपि यस. । त्रिकालगोचरानंतपर्यायैरुपाचितानि त्रिकालगोचरानतपर्यायोपचितानि । इति साधन कृतेति पसः । जीव आदिर्येषां तानि जीवादीनि । इति बसः । तानि च तानि द्रव्याणि च तानि जीवादिद्रव्याणि । इति यसः । त्रिकालगोचरानंतपर्यायोपचितानि च तानि जीवादिद्रव्याणि च तानि त्रिकालगोचरानंतपर्यायोपचितजीवादिद्रव्याणि । इति यस. । त्रिकालगोचरानंतपर्यायोपचितजीवादिद्रव्याणां तत्त्वं त्रिकालगोचरानतपर्यायोपचितजीवादिद्रव्यतत्त्व । इति षसः । त्रिकालगोचरानतपर्यायोपचितजीवादिद्रव्यतत्त्वस्याधिगमः त्रिकालगोचरानंतपर्यायोपचितजीवादिद्रव्यतत्त्वाधिगम । इति तासः । त्रिकालगोचरानतपर्यायोपचितजीवादिद्रव्यतत्त्वाधिगमस्य समर्थः । त्रिकालगोचरानंतपर्यायोपाचितजीवादिद्रव्यतत्त्वाधिगमसमर्थः । इत्येषोऽपि तासः । विज्ञानमेव विशेषः विज्ञानविशेषः । इति यसः । त्रिकालगोच-

रानंतपर्यायोपचितजीवादिद्रव्यतत्त्वाधिगमसमर्थः विज्ञानविशेषो यस्य स भवति त्रिकालगोचरानंतपर्यायोपचितजीवादिद्रव्यतत्त्वाधिगमसमर्थविज्ञानविशेषः। इति बसः। कोऽसौ श्रीवर्द्धमानः। एवं 'भव्यजनकमलाकरावबोधनकरनयकरस्याद्वाददिनकरप्रभाप्रहतमिथ्यावादांधकारः। भव्याश्च ते जनाश्च ते भव्यजनाः। इति यसः। 'कमलानां आकराः कमलाकराः। इति तासः। भव्यजनाश्च ते कमलाकराश्च ते भव्यजनकमलाकराः। इति यसः। भव्यजनकमलाकराणां अवबोधनं भव्यजनकमलाकरावबोधनं। इति तासः। भव्यजनकमलाकरावबोधनं कुर्वतीत्येवं शीलाः भव्यजनकमलाकरावबोधनकराः। इति वागमिङिति षसः। नयाश्च ते कराश्च ते नयकराः। इति यसः। भव्यजनकमलाकरावबोधनकरा नयकराः यस्य स भव्यजनकमलाकरावबोधनकरनयकरः। इति बसः। दिनं करोतीत्येवं शीलः दिनकरः। इति वाक्सः। स्याद्वादश्च स दिनकरश्च स स्याद्वाददिनकरः। इति यसः। भव्यजनकमलाकरावबोधनकरनयकरश्चासौ स्याद्वाददिनकरश्च भव्यजनकमलाकरावबोधनकरनयकरस्याद्वाददिनकरः। इत्यापि यसः। भव्यजनकमलाकरावबोधनकरनयकरस्याद्वाददिनकरस्य प्रभा भव्यजनकमलाकरावबोधचकरनयकरस्याद्वाददिनकरप्रभा। इति तासः। मिथ्यावाद एवांधकारः मिथ्यावादांधकारः। इति यसः। भव्यजनकमलाकरावबोधनकरनयकरस्याद्वाददिनकरप्रभया प्रहतः। भव्यजनकमलाकरावबोधनकरनयकरस्याद्वाददिनकरप्रभाप्रहतः। इति साधनं कृतेति षसः। भव्य-

जनकमलाकरावबोधनकरनयकरस्याद्वाददिनकरप्रभाप्रहतो मिथ्या-वादांधकारो येन स भव्यजनकमलाकरावबोधनकरनयकरस्याद्वाद-दिनकरप्रभाप्रहतमिथ्यावादांधकारः। इति बसः। कोऽसौ श्रीशांतिनाथः।

अथ द्वंद्वापवाद एकशेषः।

वक्रश्च कुटिलश्चेति विग्रहे द्वद्वसे प्राप्ते तदपवादः—

४६७। [1]**समानामेकः**। १।३।६७। समानां तुल्यार्थानां शब्दानां चार्थे वर्तमानानामेक एव प्रयोक्तव्यः। सुबुपमर्द्दत्वैव द्वद्वापवादोयमेकशेषः क्रियते। इति नात्रावयवसुपो नाशः संभवति। वक्रौ कुटिलौ वा प्रयुज्यमानः शब्दोऽप्रयुज्यमानानां शब्दानां अर्थं ब्रूते। इतरथा चार्थे वृत्त्ययोगादिति द्विवचनबहुवचनेऽपि भवतः। वक्रौ कुटिलौ वा। वाक्यवद् वक्रकुटिलौ इति न भवति॥ अक्षश्च शकटाक्षः। अक्षश्च देवनाक्षः। अक्षश्च विभीतकाक्षः। इति विगृह्य—

४६८। **सुप्यसंख्येयः**। १। ३। ६८। सुपि सर्वत्र ये समा एकरूपा शब्दास्तेषां द्वद्वे प्राप्ते एक एव प्रयोक्तव्यः संख्येयवाचि शब्दरूपं वर्जयित्वा। अक्षाः। एवं पादश्च पादश्च पादश्च पादाः। विंशतिश्च विंशतिश्च विंशतिश्च विंशतयः। असंख्येय इति किं? एकश्च एकश्च। द्वौ च द्वौ च।

१। स्वाभाविकत्वादभिधानस्यैकशेषानारंभः। १। १। १००। इति योगस्तेन एकशेषविधिरेव न विहितः।

द्वंद्वोऽप्यनभिधानान्न भवति। स च देवदत्तश्चेति विगृह्य-

४६९। त्यदादेः। १।३।६९। त्यदादिनाऽन्येन च सह त्यदादेर्द्वंद्वे प्राप्ते त्यदादिरेक एव प्रयुज्यते। तौ। अयं च देवदत्तश्च इमौ। त्यदादीनां मिथो यद् यद् परं तद् तदेवैकं प्रयुज्यते। स च त्वं च युवां। त्वं च अहं च आवां॥

इति सविधिसिद्धिः।

अथानुब्विधिः।

क्वचित् सविधौ सत्यपि सुप् श्रूयते। स किं सविधिरसविधिर्वेत्यारेकोपजायते। तन्निवृत्त्यर्थः सुपोऽनुप् प्रक्रम्यते। स्तोक मुक्त। अल्प मुक्त। कृच्छ्र मुक्त। कतिपय मुक्त। दूर आगत। अंतिक आगत। इति स्थिते-स्तोकादेः "स्तोकाल्पेत्यादिना का। दूरादेः "का चारादर्थे" इति का। मुक्तागताभ्या सुः।

४७०। [1]स्तोकारादर्थकृच्छ्रं क्तेन। १।३।३४। स्तोकाराद् इत्येवमर्था शब्दाः क्तांताः कृच्छ्रशब्दश्च क्तांतेन सह समस्यते षसो भवति। इति षसः। सुपो धुमृदोरिति सुप उपि प्राप्ते-द्यावनुबित्यनुवर्तमाने-

४७१। कायाः स्तोकादेः। ४।३।१४८। स्तोकादेः परस्याः कायाः द्यौ परतोऽनुब्भवति। स्तोकान्मुक्तः। अल्पान्मुक्तः। कृच्छ्रान्मुक्तः। कतिपयान्मुक्तः। दूरादागतः।

१। अस्य स्थाने - स्तोकांतिकदूरार्थकृच्छ्रं क्तेन। १। ३। ३४। इति सूत्रं।

अत्त्किादागतः ॥ ओजस् कृत । अंभस् कृत । तपस् कृत । अंजस् कृत । इति स्थिते- ओजसादिभ्यः कर्तरि करणे वा भौ । कृतात्सुः । साधन कृतेति षसः । सुप उपि प्राप्ते-

४७२ । [1]ट ओजस्सहोंभस्तपोंऽजसः । ४ । ३ । १५१ । ओजसादिभ्यः परस्य भैकवचनस्य घावनुब्भवति । ओजसाकृतं । सहसाकृतं । अंभसाकृतं । तपसाकृत । अजसाकृतं । तमोंजस इत्येके । तेषां तमसाकृत ॥ पर पद । आत्मन् पद इति स्थिते--परात्मन्शब्दाभ्यां "तादर्थ्ये" इत्यप् । परस्मै पदं । आत्मने पदं । इति विगृह्य- अप्प्रकृतितदर्थार्थादिभिरिति तादर्थ्ये षसः । सुप उपि प्राप्ते खाविति वर्तमाने—

४७३ । ङेः परा[2]त्मनः । ४ । ३ । १५६ । परात्मन् शब्दाभ्यां परस्य ङेरवेकवचनस्य घावनुब्भवति खौ विषये । परस्मैपद । आत्मनेपदं । एव परस्मैभाषः । आत्मनेभाषः । खाविति किं ? परहितं ॥ अरण्य तिलक । त्वच् सार । इति स्थिते- अरण्यादेरीप् । तिलकादेर्वाः । अरण्ये तिलकाः । त्वचि सार इति विगृह्य—

४७४ । खौ । १ । ३ । ३७ । खुविषये ईबतं सुबतेन षसो भवति । ततः सुपं उपि प्राप्ते—

४७५ । ईपोऽद्भुतः । ४ । ३ । १५७ । अकारांतात्

---

१ । अस्य स्थाने - भाया ओजस्सहांभस्तमोंजसः । ४ । ३ । १२२ । इति सूत्रं । २ । अस्य स्थाने - ङेः खौ पराच्च । ४।३।१२६ । इति सूत्र ।

हलंताच्च मृदः परस्या ईपः खुविषये द्यौ अनुप् भवति। अरण्येतिलकाः। एवं अरण्येमाषकाः। वनेहरिद्राः। त्वचिसारः। एवं दृषदिमाषकाः॥ स्तूप शाण, दृषद् माषक इति स्थिते- स्तूपादेरीप्। शाणादेः सुः। स्तूपे स्तूपे शाणो दातव्य इत्यादि विगृह्य- खाविति षः। सुबुपि प्राप्ते-

४७६। कारे [1]प्राचां हालि। ४। ३। १५८। प्रजानां रक्षार्थं राज्ञे धर्म्यं देयं करः। अदंतात् हलंताच्च मृदः परस्या ईपोऽनुब्भवति हलादौ द्यौ परतः प्राचां देशे कारविषये। स्तूपेशाणः। दृषादिमाषकाः। एवं मुकुटेकार्षापणः। समिधिमाषकः। ईप्साधनार्थयोर्वृत्तावंतर्भावः। कार इति किं? अभ्याहितपशुः। प्राचां इति किं? यूथपशुः॥ मध्ये गुरुः। अन्ते गुरुः। इति विगृह्य-ईप्शौण्डादिभिरिति षसः। मध्ये गुरुर्यस्य अन्ते गुरुर्यस्येति वा बसः। सुप उपि प्राप्ते-

४७७। मध्यांताद् गुरौ। ४।३।१५९। मध्यांताभ्यां परस्याः ईपोऽनुप् भवति गुरौ द्यौ परे। मध्येगुरुः। अंतेगुरुः॥ कंठे कालो यस्य। उरसि लोमानि यस्येति विगृह्य-अवान्यार्थेऽनेकं बमिति बसः। ततः सुप उपि प्राप्ते-

४७८। अकामेऽमूर्द्धमस्तकात्स्वांगात्।४।३।१६०। मूर्द्धमस्तकशब्दवर्जितात् स्वांगवाचिनो मृदोऽद्धलंतात् परस्याः

---

[1] अस्य स्थाने कारे प्रायः। ४। ३। १२८। हालि। ४। ३। १२९। इति सूत्रद्वयं।

ईपोऽनुप् भवति अकामे द्यौ परतः । कंठेकालः । उरसिलोमा । एव बहेगडुः । शिरसिशिखा ॥ अकाम इति किं ? मुखे कामो यस्य स मुखकामः । अमूर्द्धमस्तकादिति किं ? मूर्द्धशिखः । मस्तकशिखः ॥ हस्ते बद्ध इति विगृह्य-ईप्छौडादिभिरिति षस. । हस्ते बंधो यस्य इति वा बसः । ततः सुप उपि प्रासे–

४७९ । [१]बंधे घञि वा । ४ । ३ । १६१ । अद्धलंतात् परस्या ईपः घञन्ते बध्नातौ द्यौ परतोऽनुब्भवति वा । हस्तेबंधः । हस्तबंधः । एव चक्रेबंधः । चक्रबंधः । घञीति किं ? हस्तबंधनं ॥ स्तम्बे रमः । कर्णे जपः इति स्थिते वागमिडिति नित्यः षसः । ततः उपि प्रासे–

४८० । षे कृति बहुलं । ४ । ३ । १६२ । अद्धलंतात् परस्या ईपः षसे कृदन्ते द्यौ अनुब्भवति बहुलं । तेन क्वचित् प्रवृत्तिः । स्तम्बेरमः । कर्णेजपः । एव भस्मनिहुतं । क्वचिदप्रवृत्तिः । मद्रचरः । ग्रामचरः । क्वचिद्विभाषा । सरसिरुहं । सरोरुहं । क्वचिदन्यदेव । हृदयं स्पृशति इति हृदस्पृक् । पद्दन्नोमास्हृन्निशसन्यूषन्दोषन्यकन्शकन्नुदन्नासंश्चाभ्ये इति हृदयस्य हृदादेशः । एव दिवं स्पृशतीति दिविस्पृक् । इवर्थे ईप् । तदनुप् च । विधेर्विधानं बहुधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुलकं वदन्ति । खे शेते इति खशयः । खेशयः । बिले शेते इति

[१] अस्य कार्यं षे कृति बहुलं । ४ । ३ । १३२ । अत्रस्थबहुलपदसामर्थ्यात् कृत ।

विलशयः । विलेशयः । वने वासि । वनवासि । ग्रामे वासः ग्रामेवासः । इत्यत्रापि वागामिडिति षसः । ततः सुबुपि प्राप्ते–

४८१ । [1]शयवासिवासेऽकालात् । ४ । ३ । १६७ । अकालवाचिनः परस्या ईपः शयवासिवास इत्येतेषु द्युषु वानुब् भवति । अकालादिति किं ? पूर्वाह्णशयः । अद्धल इति किं ? गुहाशयः । भूमिशयः ॥ चौरस्य कुलं । दासस्य भार्या । दास्याः पतिरित्यत्रापि तासे कृते सुबुपि प्राप्ते–

४८२ । तायाः शापे[2] । ४ । ३ । १७१ । शापे आक्रोशे गम्यमाने तायाः द्यावनुब् भवति । आक्रोशः क्षेपो निंदा । अन्यत्र चौरकुलं । दासभार्या । दासिपतिः ॥ दास्याः पुत्रः दासिपुत्रः । वृषल्याः पुत्रः वृषलिपुत्रः । इत्यत्रापि तासे कृते सुबुपि प्राप्ते–

४८३ । पुत्रे वा । ४ । ३ । १७२ । पुत्रशब्दे द्यौ परतः ताया वानुब् भवति शापे गम्यमाने । अन्यत्र दासिपुत्रः । वृषलिपुत्रः ॥ वाचो युक्तिः । दिशो दंडः । पश्यतो हर, इत्यत्रापि तासे सति ततः उपि प्राप्ते—

४८४ । [3]वाग्दिक्पश्यतो युक्तिदंडहरे ।४।३।१७३। वागादिभ्यः परस्याः तायाः यथासंख्यं युक्त्यादिषु द्युषु अनुब् भवति । होतुः पुत्रः । होतुरंतेवासी । पितुः पुत्रः । पितुरंते-

---

१ । अस्यापि कार्यं बाहुल्यात् । २ । अत्र "आक्रोशे" इति महावृत्तौ । ३ । अस्य स्थाने वार्तिकं ।

वासी । इत्यत्रापि तासे कृते उपि प्राप्ते—

४८५ । [1]ऋतां विद्यायोनिसंबंधात् । ४।३।१७६ ।
ऋकारांतानां विद्याकृतात् योनिकृताच्च संबधात् प्रवर्तमानाना सबधन्यास्तायाः सामर्थ्यात् विद्यायोनिकृतसंबधनिमित्ते एव द्याव नुप् भवति । अन्यत्र भर्तृगृह । भर्तृशिष्यः ॥ होतुः स्वसा । होतृस्वसा । दुहितुः पतिः । दुहितृपतिः । इत्यत्रापि तासे उपि प्राप्ते—

४८६ । वा स्वसृपत्योः ।४।३। १७७ । विद्यायोनिसंबधाद्धेतौ प्रवर्तमानानां ऋकारांतानां सबधिन्यास्तायाः स्वसृपतिशब्दयोर्योनिसंबधनिमित्तयोर्द्यौ अनुब्भवति वा ॥ मातुः स्वसा । पितुः स्वसेत्यत्रापि उपि प्राप्ते-तेनैव विकल्पेनानुपि यदा उप् तदा—

४८७ । मातृपितुः स्वसुः । ५ । ४ । ६६ । मातृपितृभ्यां परस्य स्वसृशब्दस्य षत्व भवति । इति षत्व । यदा तु अनुप् तदा वानुनिति विभाषया षत्व । मातृष्वसा । मातुःष्वसा । मातुःस्वसा । पितृष्वसा । पितुःष्वसा । पितुःस्वसा ॥ माता च पिता च इति विगृह्य- द्वंद्वे से सत्युपि च कृते—

४८८ । [2]ङान् द्वंद्वे । ४ । ३ । १७८ । विद्यायोनिसबंधात् प्रवर्तमानानां ऋकारांतानां यो द्वंद्वस्तस्मिन् पूर्वपदस्य ङानादेशो भवति द्यौ । ङकारोऽत्यविध्यर्थः । नकारो रतनिरासार्थः । मातापितरौ । एवं होता च पोता च होतापोतारौ । नेष्टा च उद्गाता च नेष्टोद्गातारौ । होतापोतारौ च नेष्टोद्गातारौ च होता-

---

[1] एकवचनमत्रमहावृत्तौ । [2] । अस्य स्थाने-आनङ् द्वंद्वे । ४ । ३ । १३८ । इति सूत्रं ।

पोतानेष्टोद्गातारः ।

४८९ । [1]द्वंद्वे घिस्वेकं । १ । ३ । ११२ । द्वंद्वे से घिसंज्ञं सुसंज्ञं चैकं पूर्वं प्रयोक्तव्यं । इत्यत्रैकग्रहणात् बहूनामपि द्वंद्वो भवति । होता च पोता च नेष्टा च उद्गाता च होतृपोतृनेष्टोद्गातारः । होता च पोता च नेष्टोद्गातारौ च होतृपोतानेष्टोद्गातारः । धुरंत्यामिति विवक्षायां आकारः ।

४९० । अग्नेंद्रादिषु देवतानां । ४।३।१८० । अग्नेन्द्र इत्येवमादिषु देवतावाचिषु द्वंद्वेषु ङान् भवति । अग्निश्च इंद्रश्च अग्नेंद्रौ । अग्नाविष्णू । इन्द्रासोमौ । इन्द्रावरुणौ । सूर्याचद्रमसौ ॥ एतेष्विति किं ? सूर्यचन्द्रौ ।

४९१ । षोमवरुणेऽग्नेरीः । ४ । ३ । १८१ । अग्निशब्दस्य सोमवरुणयोर्द्व्योर्देवताद्वंद्वे ईकारो भवति । अग्निश्च सोमश्च अग्नीषोमौ । अग्निश्च वरुणश्च अग्नीवरुणौ । षोमं इत्यत एव निपातनाद् अग्नेरीत्वे सोमस्य षत्वं ।

४९२ । नैप्यविष्णिवद्रे । ४ । ३ । १८२ । अग्नेरैपि विषये विष्णिवद्रवर्जिते घौ ङानीकारश्च न भवति । अग्निश्च मरुच्च देवते अस्य आग्निमारुतं कर्म । अग्निश्च वरुणश्च देवतेऽस्याः आग्निवारुणी अनड्वाही । ऐपीति किं ? अग्नीमारुतौ । अग्नीवरुणौ । अविष्णिवद्रे इति किं ? आग्नावैष्णवं । आग्नेन्द्रं ।

इति श्रीजैनेन्द्रप्रक्रियावतारे तृतीयं सवृत्तं समाप्तं ॥ ३ ॥

---

[1] अस्य स्थाने - द्वंद्वे सु । १ । ३ । ९८ । इति ।

अथ हृद्विधिः ।

श्रीवीरं सन्मतिं शंभुं सिद्धं बुद्धं जितेंद्रियं ।
वंद्य चतुर्मुखं विष्णुं वंदेहं लोकमंगलं ॥ १ ॥

अथ सुबंतपदाश्रितत्वात् सुबते हृद्विकल्पः सत्तेपेणोपक्रम्यते । हृतो द्विविधाः । मृदर्थादर्थांतरवृत्तयः स्वार्थिकाश्चेति । तत्राद्याः द्विप्रकाराः । अनेकार्थाः एकार्थाश्चेति । अनेकार्थाः अणादयः । एकार्था इञादयः । स्वार्थिका अपि द्विप्रकारा । प्रकृत्यर्थविशेषप्रकाशिनस्तावन्मात्रवृत्तयश्चेति । तत्राद्याः द्विप्रकारा । मृदर्थप्रधानाः सुबर्थप्रधानाश्चेति । मृदर्थप्रधानाश्च ठडादयः । सुबर्थप्रधाना द्व्यादयः । तावन्मात्रवृत्तयोऽपि पूर्ववद् द्विप्रकाराः । तत्र मृदर्थप्रधानाष्टचणादयः । सुबर्थप्रधानास्तसादयः । प्रकृत्यर्थ एव ये भवति ते स्वार्थिकाः ॥ उपगोरपत्यमिति विगृह्य अपत्यार्थविवक्षायां वाद्यात् समर्थादिति प्राद्रेराणित्येवमादिके चानुवर्तमाने—

४६३ । **तस्यापत्यं** । ३ । १ । १११ । तस्येति तासमर्थात् सूत्रे प्रथममुक्तादपत्यमित्येतास्मिन्नर्थे यथाविहितं अणादयस्त्या भवति वा । यो यतो विहितः स ततो भवतीत्यर्थ । वेत्यधिकाराद् वाक्यमपि साधु भवति । तत्र सामान्यचोदनाश्च विशे-

षेष्ववतिष्ठंते इति तस्य विशेषेभ्यस्तांतेभ्यो यथाविहितं त्यो भवति। कोऽसौ त्यः। "त्यः" परः "ङ्यत:" इत्यधिकृत्य—

४९४। प्राग्द्रोरण्। ३। १। ९२। द्रोः प्राग् येऽर्थाः वक्ष्यंते तेषु त्यः परो हृत्संज्ञकः अण्णित्याधिकृतो वेदितव्यः। तेनोक्तार्थत्वात् अपत्यशब्दस्य निवृत्तिः। णकार इत्संज्ञः ञ्णित्यच इति हृत्यक्ष्वादेरिति विशेषणार्थः। कृद्धृत्साः इति मृत्संज्ञा। सुपो धुमृदोरिति सुबुप्। यत्ये तदादिगुरिति गुसंज्ञायां-गोः मृजेरैबित्याधिकृत्य-ञ्णित्यच इत्यनुवर्तमाने—

४९५। [1]हृत्यक्ष्वादेः। ५।२।५। गोरक्ष्वादेरचो हृति ञ्णिति परत ऐप् भवति। स्वासन्न इत्युकारस्य औकारः। स्वांदावधे इति पदत्वे प्राप्ते-याचि भ इति भत्वात्-भस्येति हृतीति च प्रस्तुत्य—

४९६। कद्रूवोरोऽस्वयंभुव[2]ः। ४।४। १४७। कद्रूशब्दस्य उवर्णातस्य च गोर्भस्य ओकारादेशो भवति हृति परतः स्वयंभुशब्दं वर्जयित्वा। इत्युकारस्योकारः। अवादेशः। ततः स्वादिः। औपगवः। एवं कापटव.। स्त्रियामिञ्टिठ्ढाणञित्यादिना ङी भवति। औपगवी। वृद्धिवत्ताया—

४९७। पौत्रादि वृद्धं। ३। १। ११२। परमप्रकृतेरपत्यवतो यदपत्यं पौत्रादि तत् वृद्धसंज्ञं भवति। उपगोरपत्यं

१। अस्य स्थाने-हृत्यचामादेः। ५। २। ५। इति सूत्र।
२। कद्रूशब्दस्याप्युवर्णांतत्वेन सिद्धे पृथक्वचनं ढे खाद्यादार्थं। कद्रूशब्दश्च उश्च कद्र्वौ तयोः।

वृद्धमित्येवं विगृह्य-पौत्राद्यपत्यमापरमप्रकृतेः पूर्वेषामपत्यं भवतीति तत्संबधविवक्षायामनतरादिभ्योऽपि त्यः प्राप्तः स आद्यान्मूल-प्रकृतेरेवेति नियमान्निवर्तते । पुनरनेन त्यप्रसगे एक इत्यनेन नियम्यते ततः उपगोरेव अणेव भवति । औपगवः । एवं काप-टवः । युवापत्यविवक्षायां-

४९८ । [1]सति वंश्ये युवाऽस्त्री । ३ । १ । ११५ । वंशे भवो वंश्यः पित्रादिरात्मनः कारणं । पौत्रादेर्यदपत्य चतुर्था-दिक स्त्रीवर्जित सति जीवति वंश्ये तद् युवसंज्ञं भवति । उपगो-रपत्य युवेति विगृहे-

४९९ । ततो यूनि । ३ । १ ।११४। ततो वृद्धत्यांतात् यून्यपत्ये विवक्षिते सत्याद्यात् वृद्धप्रकृतेस्त्येक एव च त्यो भवति । त्ययुवापि नियमः। ततो न परमानतरयुवप्रकृतेर्भवति । औपग-वशब्दादकारांतात् तस्यापत्यमिति प्रस्तुत्य—

५०० । [2]इञतः । ३ । १ । ११६ । अकारातान्मृदस्ता-समर्थात् अपत्येऽर्थे इञ् त्यो भवति । अणोपवादः । ञकार ऐवर्थ । पूर्ववदन्यत् । औपगविर्युवा । दक्षस्यापत्यमिति पूर्वव-दिञ् । एरित्यख । दाक्षिः । स्त्रियां-

५०१ । [3]नुरितः । ३ । १ । ७५ । नृजातिवाचिनः इतः स्त्रियां ङीर्भवति । दाक्षी । दक्षस्यापत्य वृद्धामिति वृद्धापत्यवि-

---

१ । अस्य स्थाने--जीवति तु वंश्ये युवाऽस्त्री ।३।१।८१। इति सूत्र।
२ । अस्य स्थाने -अद्‌वाह्वादेरिञ् । ३ । १ । ८५ । इति महावृत्तौ,
३ । अस्य स्थाने - इतो मनुष्यजातेः । ३।१।५५ । इति महावृत्तौ ।

वक्षायां पूर्ववद् प्रकृतित्यनियमान्मूलप्रकृतेरेव दक्षशब्दादिञेव भवति । दाक्षिः । दक्षस्यापत्यं युवेति यून्यपत्ये विवक्षिते ततो यूनीति नियमान्नडादिभ्यः फण् इत्यधिकृत्य—

५०२ । यञिञोः । ३ । १ । १३२ । यञंतादिञंतात् वृद्धे वर्तमानाद्यून्यपत्ये फण् भवति । णकार ऐवर्थः ।

५०३ । फढखछघ आयनेयीनीयियः[१] । ५ । १।२ । फढखछघ इत्येतेषां वर्णानां गोनिमित्तभूतानां यथासंख्यं आयन् एय ईन् ईय् इय् इत्येते आदेशा भवति । इति फस्यायन् । एरित्यखं । णत्वं । दाक्षायणः । गर्गस्यापत्यमिति विगृह्य पूर्ववदिञादि । गार्गिः । गर्गस्यापत्यं वृद्धमिति विगृह्य—

५०४ । गर्गादेर्यञ् । ३ । १ । १३६ । गर्गादिभ्यो वृद्धेऽपत्ये विवक्षिते यञ् भवति । पूर्ववच्छेषं ॥ गार्ग्यः । गार्ग्यौ । बहुषु-बहुष्वस्त्रियामिति वर्तमाने—

५०५ । [२]यञञोऽगोपवनादेः । १ । ४ । १५८ । यञंतस्य इञंतस्य च बहुत्वे गोत्रे वर्तमानस्य यस्त्यस्तस्यास्त्रियामुब्भवति गोपनादिभ्यो विहितं वर्जयित्वा । गर्गाः । स्त्रियां—

५०६ । यञोऽषावटात् । ३ । १ । १६ । यञंतात् स्त्रियां वर्तमानात् ङीर्भवति न चेत् स यञ् षकारादवटशब्दाच्च परो भवति । इति ए ङ्यामिति खं ।

---

१ । अस्य स्थाने आयनेयीनीयियः फढखछघां त्यादीनां । ५ । १ । २ । इति । २ । अस्य स्थाने इञो बह्वचः प्राच्यभरतेषु । १ । ४ । १३७ । न गोपवनादेः । १ । ४ । १३८ । इति सूत्रद्वयं ।

५०७ ॥ **हलो हृतः** । ४ । ४ । १५४ । हलः परस्य हृत्सबधिनो यकारस्य खं भवति ङ्यां परतः । गार्गी । गार्ग्यौ । गार्ग्यः । इत्यादि ।

५०८ ॥ **फट्** । ३ । १ । २० । यञंतान्मृदः स्त्रियां वर्तमानात् फट् त्यो भवति । टकारः स्त्रियां ङयर्थः । फस्यायन्, इञटिड्ढाणञित्यादिना ङी, णत्वं । गार्ग्यायणी । गार्ग्यायण्यौ । गार्ग्यायण्यः । इत्यादि । युवापत्यविवक्षाया—गर्गस्यापत्यं युवेति विगृह्य "यञिञः" इति गार्ग्यशब्दात् फण् । पूर्ववच्छेषं । गार्ग्यायणः । करीषस्येव गधो यस्येति बसे—इवार्थस्य वृत्तावतर्भावादिवशब्दस्याप्रयोगं । "सुपूत्युत्सुरभेर्गुणे गधस्येः" इति वर्तमाने—

५०९ ॥ **वोपमानात्** । ४ । २ । १७० । उपमानवाचिनः परस्य गधस्य बसे सात इकारादेशो भवति वा । तदा—करीषगधेरपत्यमिति विगृह्य— तस्यापत्यमित्यण् । कारीषगंधः । एव कौमुदगंधः । यदा न सांतस्तदा—करीषगंधस्यापत्यं "इञतः" इतीञ् । कारीषगधिः । एवं—कौमुदगाधिः । स्त्रियां—

५१० ॥ **ष्योऽक्षु रूपांत्ययोर्गोत्रेऽनार्षेऽणिञोः** । ३ । १ । ८४ । अक्षु मध्ये रूपांत्यौ गोत्रेऽनार्षे विहितौ यावणिञौ तदतस्य वृद्धस्त्रिया वर्तमानस्य ष्य इत्ययमादेशो भवति । षकारः "ष्यस्येश् वेऽद्वत्के मातरि" इति विशेषणार्थः । ततः टाप् । कारीषगंध्या । एवं—कौमुदगंध्या ॥ कुसुभेन रक्तमिति विगृह्य—

५११ ॥ **तेन रक्तं रागात्** । ३ । २ । १ ॥ रज्यतेऽनेन स रागः । कुसुभादिद्रव्यविशेषः । शुक्लस्य वर्णांतरापादनमिह रंजार्थः । तेनेति भासमर्थात् रागवाचिनो रक्तमित्येतास्मिन्नर्थे यथावि

हित त्यो भवति । इत्यण् । पूर्ववच्छेषं । कौसुंभः पटः । कौसुंभं वस्त्रं । कौसुंभी शाटी । एवं–काषायः । हारिद्रः ॥ लाक्षया रक्तमिति विगृह्य—

५१२ ॥ **लाक्षारोचनाट्ठण्** । ३ । २ । २ । लाक्षारोचनाभ्यां भासमर्थाभ्यां रक्तेऽर्थे ठण् भवति । "इकु ठः" इति ठस्येकादेशः । लाक्षिकः । एवं–रौचनिकः । पूर्ववत् त्रिषु लिंगेषु योज्य । शकलेन रक्तमिति विगृहे–

५१३ ॥ **शकलकर्दमाद्वा** । ३ । २ । ३ । शकलकर्दम इत्येताभ्यां भासमर्थाभ्यां रक्तार्थे ठण् वा भवति । पक्षेऽण् । पूर्ववदन्यत् ॥ शाकलिकः, शाकलः । एवं–कार्दमिकः, कार्दमः ॥ गुरूदयेन पुष्येण युक्तः संवत्सरः इति विगृह्य–तेनेति वर्तमाने–

५१४ ॥ **गुरूदयाद् भाद् युक्तोऽब्दः** । ३ । २ । ५ । गुरुर्बृहस्पतिरुदेति यस्मिन् नक्षत्रे तद्वाचिनो भासमर्थात् युक्त इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं त्यो भवति योऽसौ युक्तः स चेदब्दः संवत्सरः स्यात् । इत्यण् । एरित्यखं । "तैषपौष मे" इति यख । पौषः संवत्सरः, पौषं वर्षं । एवं–फाल्गुनः संवत्सरः, फाल्गुनं वर्षं ॥ चन्द्रोपेतेन पुष्येण युक्तः काल इति विगृह्य—

५१५ ॥ **चंद्रोपेतात्कालः** । ३ । २ । ६ । यस्य नक्षत्रस्य क्षेत्रे चंद्रो वर्तते तन्नक्षत्रं चंद्रोपेतं । तद्वाचिनो भासमर्थात् युक्त इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहित त्यो भवति योऽसौ युक्तः स चेत् कालो भवति । पूर्ववदन्यत् । पौषः कालः, पौषोऽहोरात्रः, पौषमहः, पौषी रात्रिः । एवं–माघः कालः, माघोऽहोरात्रः, माघमहः, माघी रात्रिः ॥ पौषी पौर्णमासी अस्य मासस्य इति विगृहे–

५१६ ॥ **सास्य पौर्णमासीति त्वौ ३ । २ । २३** । सेति वासमर्थादस्येति तार्थे यथाविहित त्यो भवति यद् तद् वांतं सा चेत् पौर्णमासी । इतिशब्दो विवक्षार्थस्तेन मासेऽर्द्धमासे संवत्सरे सवत्सरपर्वाणि वा त्यः । त्यातेन चेत्संज्ञा गम्यते । पूर्ववच्छेत्रं । पौषो मासः, पौषोऽर्द्धमासः, पौषः संवत्सरः । एवं—माघः ॥ अर्हन् दवताऽस्येति विगृहे—सास्येति वर्तमाने—

५१७ ॥ **देवता । ३ । २ । ३६** । सेति वासमर्थादस्येति तार्थे यथाविहित त्यो भवति यद् तद् वांतं सा चेत् देवता भवति । पूर्ववदन्यत् । आर्हतः । एव—जैनः । ऐंद्र हवि. ॥ अग्निश्च विष्णुश्च देवताऽस्येति विगृह्य द्वंद्वे ङानि च कृते देवतार्थेऽण् । "द्वसिघुभगे द्वयोः"इति वर्तमाने—

५१८ ॥ **देवतानां ङानि ५ । २१ २६** । देवताना द्वयोः पदयोः ङानि विषये ऐब् भवति । आग्नावैष्णवं । एव—आग्निमारुतं । आग्निवारुण । "नैप्यविष्णिवद्रे"इति ङानीत्वयोर्निषेधः । अग्नेंद्रो देवतेऽस्येति विगृह्य—अण् ।

५१९ ॥ **नेंद्रवरुणस्यात् । ५ । २ । २७** । अवर्णांतात देवतार्थात् परस्य इद्रशब्दस्य वरुणस्य चाचामादेरच्च ऐप् न भवति । आग्नेंद्रः । एवं—ऐंद्रावरुणः । त्रिलिंगेष्वपि योज्यं ॥ महेंद्रो देवतास्येति विग्रहे—

५२० ॥ **महेन्द्राद् घाण् च । ३ । २ । ३१** । महेन्द्रशब्दादेवतार्थे घ अण् इत्येतौ त्यौ भवत. चकाराच्छश्च । घस्य इय्, छस्य ईय् । महेन्द्रियः । माहेंद्रः । महेंद्रीयः ॥ को देवताऽस्येति विग्रहे—

५२१ ॥ **कसोमाट्ट्यण् । ३ । २ । ३२** । कसोमाभ्यां दे-

व्रताऽर्थे ञ्यण् त्यो भवति। टकारो ङ्यर्थः। णकार ऐवर्थः। धः खात्परत्वादैप्। कार्यं हविः। एवं—सौम्यं। स्त्रियां टित्वान्ङी। कायी दिक्। सौमी। "हलो ह्लः" इति यखं॥ वृकाणां समूह इति विग्रहे—

५२२॥ तस्य समूहः ३।२।३८। तस्येति तासमर्थात् समूह इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं त्यो भवति। इत्यण्। पूर्ववच्छेष। वार्कं। एवं काकं। वार्हस्पत्यं। वानस्पत्यं। "यमदित्यदित्यादित्यपतिद्योण्योंऽणपवादे चास्त्रे" इति ण्यः। आग्नेयः—कल्यग्नेर्ढणिति ढण्, एय्। हस्तिनां समूह इति विग्रहे—

५२३॥ हस्तिकवच्यचिताच्च ठण्। ३।२।४३। हस्तिन् कवचिन् शब्दाभ्यां अचित्तवाचिभ्यः केदारशब्दाच्च तस्य समूह इत्यस्मिन् विषये ठण् भवति। ठस्य इक्। भस्याऽनोऽख। "डिति टेः" ह्रतीति च वर्तमाने—

५२४॥ नः ४।४।१४२। नकारांतस्य गोर्भस्य टेः ख भवति ह्रति परतः। हास्तिकं। एवं—कवचिनां समूहः कावचिकं। अचित्तेभ्यः—अपूपानां समूहः—आपूपिकं। शाष्कुलिक। केदाराणां समूहः—कैदारिकं।

५२५॥ धेनोरनञः ३।२।४४। धेनुशब्दात् समूहेऽर्थे ठण् भवति न चेत्स धेनुशब्दो नञः परो भवति। धैनुकं।

५२६॥ दोसिसुसुगशश्वदकस्मात्तः कः ५।२।६३। दोसशब्दात् इसुस इत्येवमताद् उगंताच्च शश्वद् अकस्माद् शब्दवर्जितात् तकारांताच्च परस्य ठस्य ककारादेशो भवति। धैनुकं। अनञ इति किं? आधेनवं॥ निमित्त वेत्तीति विगृह्य—

५२७ ॥ **तद् वेत्त्यधीते । ३ । २ । ७२ ।** तदिति इप्-समर्थात् वेत्तीत्यस्मिन् अधीते इत्येतस्मिंश्चार्थे यथाविहित त्यो भवति । इत्यण् । नैमित्तः । एवं—मौहूर्तः । व्याकरणं वेत्तीति विगृह्य—तेनैवाणि—आदेरैपि प्राप्ते—

५२८ ॥ **पदे य्व ऐयौव् । ५ । २ । ९ ।** पदे परतो ऽचामादेरच स्थाने निष्पन्नयोर्यकारवकारयोरैय् औव् इत्येतावादेशौ भवतो ह्रति ञ्णिति परतः । वैयाकरणः । एवं—सौवागमः । सैद्धांतः । छान्दसः ॥ उदुम्बरा अस्मिन् देशे सन्तीति विगृह्य—

५२९ ॥ **सोऽत्रास्तीति देशः खौ ३ । २ । ८४ ।** स इति वासमर्थात् अत्रेतीवर्थे यथाविहितं त्यो भवति, योऽसौ वातः स चेदस्ति, यः ईपानिर्दिष्टः स चेद्देशः, समुदायेन चेत्सञ्ज्ञा गम्यते । औदुंबरं राष्ट्रं । एवं—बाल्वजं, पार्वतं ॥ कुशाम्बेन निर्वृत्तेति विगृहे—

५३० ॥ **तेन निर्वृत्तः ३ । २ । ८५ ।** तेनेति भासमर्थात् निर्वृत्त इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहित त्यो भवति देशः खौ । इत्यण् । कौशाम्बी नगरी । ककंदेन निर्वृत्ता काकंदी । मकंदेन निर्वृत्ता माकंदी । सगरैः सागरः ॥ ऋजुनावो निवास इति विगृह्य—

५३१ ॥ **तस्य निवासादूरभवौ ३ । २ । ८६ ।** तस्येति तासमर्थान्निवास इत्यस्मिन् अदूरभव इत्यस्मिंश्चार्थे यथाविहित त्यो भवति । इत्यण् । आर्जुनावं नगरं । उदिष्टस्य निवास औदिष्टः । सकलाया निवासः साकलं नगरं । अदूरे भवोऽदूरभवः ।

तत्र—वराणसाया अदूरभवा वाराणसी नगरी । विदिशाया अदूरभवं वैदिशं नगरं ॥ चक्षुषा गृह्यते इति विगृह्य—

५३२ ॥ शेषे । ३ । २ । ९९ । अपत्यादिभ्यश्चतुरर्थान्तेभ्योऽन्यः शेषः । तस्मिन् शेषेऽर्थे विशेषे यथाविहितं त्यो भवति । इत्यण् । चाक्षुषं रूपं । एवं—श्रावणः शब्दः, रासनो रसः, दार्शनं, स्पार्शनं च द्रव्यं, दृषदि पिष्टा दार्षदाः सक्तवः ॥ सर्वस्मिन् लोके जातः कृतो भवो वेति विगृहे—

५३३ । लोकद्व्यध्यात्मादिभ्यष्ठण् ३ । २ । १६८ । लोकद्योरध्यात्मादिभ्यश्च शेषे ठण् भवति । ठस्य इक् ।

५३४ ॥ अनुशतिकादीनां ५ । २ । २४ । अनुशतिक इत्येवमादीनां गूनामवयवयोः पूर्वोत्तरपदयोरचामादेरच ऐप् भवति ञ्णिति परतः । सार्वलौकिकः । पारलौकिकः । ऐहलौकिकः ॥ आत्मन्यधीति विगृहे—सुबर्थे हसे "अनः" इत्यः सांतः । "नः" इति टेः खे कृते—अध्यात्मं भवः—आध्यात्मिकः । एवं—आधिदैविकः । आधिभौतिकः ॥ समाने भव इति विगृह्य—

५३५ ॥ समानात्तदादेश्च ३ । २ । १६९ । ठण् । पूर्ववदन्यत् । सामानिकः । एवं-सामानग्रामिकः । एवं-सामानदेशिकः ॥ स्रुघ्ने जात इति विगृह्य—

५३६ । तत्र जातः ३ । ३ । १ । तत्रेति ईप्समर्थात् जात इत्यस्मिन्नर्थे यथाविहितमणादयस्त्या भवंति । स्वजन्मन्यनपेक्षितपरव्यापारः कर्तृभूतो जातः । प्राग् द्रोरण्—स्रौघ्नः । एवं माथुरः ॥ उत्से जातः ।

५३७ । उत्सादेश्चाञ् । ३ । १ । ९७ । औत्सः । एवं औदपानः ॥ राष्ट्रे जातः—

५३८ ॥ **राष्ट्रदूरोत्तराद् घैत्याहञ्** ३ । २ । १०० ।
राष्ट्र दूर उत्तर इत्येतेभ्यो यथाऽसङ्ख्यं घ एत्य आहञ् इत्येते स्या भवति । इति घस्तस्य इय्—राष्ट्रियः । एवं—दूरे जातः—दूरेत्य । उत्तरास्मिन् जात—औत्तराहः ॥ स्रुघ्ने कृतः लब्धः क्रीतः सम्भूतो वेति विगृह्य—तत्रेति वर्तमाने—

५३९ ॥ **कृतलब्धक्रीतसंभूताः** ३ । ३ । १७ । तत्रेति ईप्ससमर्थात् कृतादिष्वर्थेषु यथाविहितमणादयस्या भवति । स्वभाव-निष्पत्तावपेक्षितपरव्यापारः कर्मभूतो भावः कृतः, सामान्येन प्राप्त लब्ध, मूल्येन संप्राप्त क्रीत, संभूतिः संभावना, अवक्लृप्तः तत्-क्रियाकर्तृभूतः संभूत. । पूर्ववदणादयः । स्रौघ्नः, औत्सः, राष्ट्रियः, दूरेत्य, औत्तराहः ॥ कत्रौ जातः इति विग्रहे—

५४० ॥ **कत्र्यादेः** । ३ । २ । १०४ । एभ्यो ढकञ् स्याच्छेषे । ढस्य एय्—कात्रेयकः । एवं—नद्यादेर्ढण्—नादेयः ॥ स्रुघ्ने भव इति विगृह्य—तत्रेति वर्तमाने—

५४१ ॥ **भवः** । ३ । ३ । ३१ । तत्रेतीप्समर्थात् भव इत्यास्मिन्नर्थे यथाविहितमणादयस्या भवति । सत्तार्थो भवार्थः । पूर्ववच्छेष । स्रौघ्नः, औत्सः, राष्ट्रियः, कात्रेयकः, नादेयः ॥ दिशि भव इति विगृह्य—

५४२ ॥ **दिगादेर्यः** ३ । ३ । ३२ । दिगित्येवमादिभ्य ईप्समर्थेभ्यः शेषे भवार्थे यो भवति । दिश्य । एवं-वर्गे भव वर्ग्यः ।

५४३ ॥ **देहांगात्** । ३ । ३ । ३३ । देहाङ्गवेभ्यः ईप्समर्थेभ्यः शेषे भवार्थे यो भवति । अणादेरपवादः । कंठ भवः क-

ण्ठ्यः । एवं—ओष्ठ्यः, दंत्यः, पाण्यः, पद्यः ॥ अंतरगारे भव इति विगृह्य—हादिति वर्तमाने—

५४४ ॥ अंतःपूर्वाट्ठञ् ३ । ३ । ४० । हसादंतःशब्द- पूर्वात् भवार्थे ठञ् भवति । अगारस्यांतः अंतरगारं। "पारेमध्येऽन्त- स्तया" इति हसः । पूर्ववदन्यत् । आंतरगारिकः। एवं-आंतर्गेहिकः, आंतःपुरिकः ॥ श्रुघ्नादागत इति विगृह्य—

५४५ ॥ तत आगतः । ३ । ३ । ५६ । तत इति कास- मर्थात् आगत इत्यस्मिन्नर्थे यथाविहितं त्यो भवति । शेषं पूर्ववत् । श्रौघ्नः, राष्ट्रियः, नादेयः ॥ शुल्कशालाया आगतमिति विगृह्य— ठणिति वर्तमाने—

५४६ ॥ आयस्थानात् । ३ । ३ । ६० । स्वामिग्राह्यो भाग आयस्तस्योत्पत्तिस्थानवाचिनः कासमर्थात् आगतेऽर्थे ठण् भवति । पूर्ववच्छेषं । शौल्कशालिकं । एवं—आपणिकं । आकरिक । गौल्मिकं ॥ श्रुघ्नो निवासोऽस्येति विगृह्य—

५४७ ॥ सोऽस्य निवासः । ३ । ३ । ७४ । स इति वासमर्थात् निवास इत्यस्मिन्नर्थे यथाविहितं त्यो भवति । श्रौघ्नः । राष्ट्रियः । नादेयः । भद्रबाहुणा प्रोक्तमिति विगृह्य—

५४८ ॥ तेन प्रोक्तं । ३ । ३ । ८५ । तेनेति भासमर्थात् प्रोक्तमित्यस्मिन्नर्थे यथाविहित त्यो भवति । प्रकर्षेण व्याख्यातम- ध्यापितं वा प्रोक्तं । भाद्रबाहवाण्युत्तराध्ययनानि ॥ पाणिनिना प्रो- क्तमिति विगृह्य—

५४९ ॥ दोश्छः । ३ । २ । १२५ । दुसंज्ञकाच्छैषिकेऽर्थे भवति । छस्य ईय् । को दुः ?

५५० ॥ **यस्याक्वाद्यैब्दुः** । १ । १ । ८३ । यस्य शब्दस्याचा मध्ये आदिरजैप् भवति स दुसञ्ज्ञो भवति । इत्यादिना विहितः । पूर्ववच्छेष । पाणिनीयं । पूज्यपादीय । पाणिनीय वेत्त्यधीते वेति विगृह्य—तद्वेत्त्यधीते" इत्यण् । प्रोक्तादित्युप् । पाणिनीयः छात्रः । एव--पूज्यपादीयश्छात्रः ॥ समतभद्रेण कृतमिति विगृह्य—

५५१ ॥ **कृते ग्रंथे** । ३ । ३ । ९८ । तेनेति भासमर्थात् कृते ग्रंथेऽर्थे यथाविहित त्यो भवति । सामतभद्र वार्त्तिकं । वाररुचानि वाक्यानि ॥ उपगोरिदमिति विगृह्य—

५५२ ॥ **तस्य स्वं** । ३ । ३ । १०२ । तस्येति तासमर्थात् स्वमिति द्वितीये संबधिनि यथाविहितमणादयस्त्या भवति । पूर्ववच्छेषं । औपगव । एव—कापटवं । औत्स । गार्गं । वार्हस्पत्य । राष्ट्रिय । कात्रेयक । नादेयं ॥ भस्मनो विकार इति विगृह्य—

५५३ ॥ **तस्य विकारः** । ३ । ३ । १२३ । तस्येति तासमर्थात् विकार इत्यस्मिन् अर्थे यथाविहितमणादयो भवति । तस्येति वर्तमाने पुनस्तस्यग्रहण शेष इत्यस्य निवृत्यर्थ।"नः" इति टेः खं प्राप्तं " अन " इति प्रतिषिद्ध । भास्मनः । एव—मार्त्तिकः ॥ अक्षैर्दीव्यतीति विग्रहे—प्राग्याद्वाणिति वर्तमाने—

५५४ ॥ **तेन दीव्यत्खनज्जयज्जितं** । ३ । ३ । १५३। तेनेति भासमर्थात् दीव्यति खनति जयति जिते चार्थे ठण् भवति । आक्षिकः । एव—शालाकिकः । अभ्र्या खनति आभ्रिकः । एव कौद्दालिकः । पाशकैर्जयति जितो वा पाशकिकः । आक्षिकः ।

तेनेति करणे भैषा नान्यत्रानभिधानतः॥ दध्ना संस्कृतमिति विगृह्य—

५५५ ॥ संस्कृतं। ३। ३। १५५। तेनेति भासमर्थात् संस्कृतमित्यस्मिन्नर्थे ठण् भवति। सतः उत्कर्षाधानं संस्कारः। दाधिकं। एवं-शार्ङ्गवेरिकं। मारीचिकं। औपाध्यायः शिष्यः। वैदिकः॥ उडुपेन तरति इति विगृह्य—

५५६ ॥ तरन्। ३। ३। १५६। तेनेति भासमर्थात् तरत्यर्थे ठण् भवति। औडुपिकः। कांडप्लाविकः। गौपुच्छिकः। हस्तिना गच्छतीति विगृह्य—

५५७ ॥ चरन्। ३। ३। १५८। तेनेति भासमर्थात् चरति गच्छति भक्षयति चार्थे ठण् भवति। हास्तिकः। शाकटिकः। दध्ना भक्षयति दाधिकः। एवं-शार्ङ्गवेरिकः॥ शब्द करोतीति विगृह्य—

५५८ ॥ शब्ददर्दुरललाटकुक्कुटाद् रूढौ। ३। ३। २०१। शब्द दर्दुर ललाट कुक्कुट इत्येतेभ्यः इप्समर्थेभ्यष्ठण् भवति रूढौ रूढिक्रियाभिधे विषये। शाब्दिकः वैयाकरणः। शब्दमविनष्टं जानन्नुच्चरतीत्यर्थः। एवं-दर्दुरं वादित्रं करोतीति दार्दुरिकः। ललाटं पश्यतीति लालाटिकः सेवकः। कुक्कुटीं पश्यतीति कौक्कुटिकः। कुक्कुटीवाल्पेन देशेन गच्छन् संयतो भिक्षुरुच्यते॥ अपूपा पण्यमस्येति विगृहे—

५५९ ॥ तदस्य पण्यं। ३। ३। २०६। तदिति वासमर्थात् अस्येति तार्थे ठण् भवति यत्तद् वांत तच्चेद् पण्यं भवति। आपूपिकः। शाष्कुलिकः। लाड्डुकिकः। पण्यार्थस्य वृत्तावंतर्भावात् तदप्रयोगः॥ नृत्तं शिल्पमस्येति विगृहे तदिति वर्तमाने—

५६० ॥ शिल्पं । ३ । ३ । २०९ ॥ तादिति वासमर्थात् अस्येति तार्थे ठण् भवति यद् तद् वांतं तच्चेच्छिल्पं विज्ञानं भवति । नार्तिकः । वादनिकः । मृदङ्गवादनं शिल्पमस्येति मार्दङ्गिकः । मौरजिकः । पाणविकः । वादनशिल्पार्थयोर्वृत्त्यावतर्भावादप्रयोगः ॥ अपूपाः शीलमस्येति-तदस्येति वर्तमाने—

५६१ ॥ शीलं । ३ । ३ । २१६ । तादिति वा समर्थात् अस्येति तार्थे ठण् भवति यत्तद्वातं तच्चेच्छील स्वभावो भवति । आपूपिकः । तद्भक्षणशील इत्युच्यते । तत्स्थस्य ताच्छन्दयात् । एव—शाष्कुलिकः । ताम्बूलिकः ॥ छत्रं शीलमस्येति विग्रहे—

५६२ ॥ छत्रादेरञ् । ३ । ३ । २१७ । छत्र इत्येवमादिभ्यस्तदस्य शीलमित्यस्मिन् विषये अञ् भवति । छात्रः । छत्रवेत् गुरुच्छिद्राच्छादनप्रवृत्त. शिष्यः उच्यते । एव शिक्षाशील: शैक्षः । भिक्षाशील भैक्षः । शुल्कशालाया नियुक्त इति विगृह्य—

५६३ ॥ तत्र नियुक्तः । ३ । ३ । २२६ । तत्रेतीप्समर्थात् नियुक्त इत्यस्मिन्नर्थे ठण् भवति । नियुक्तोऽधिकृतो व्यापृत इत्यर्थः । शौल्कशालिकः । आपणिक. । आक्षपटलिकः । दौवारिकः—"द्वारादेः" इत्यैच् । रथं वहतीति विगृह्य—

५६४ ॥ तद् वहन् रथप्रासंगाद्यः ॥ ३ । ३ । २३२ । तादितीप्समर्थात् रथशब्दात् प्रासगशब्दाच्च वहत्यर्थे यस्त्या भवति । रथ्यः । वत्सानां स्कंधे प्रासज्यते इति प्रासगो युक्तः । तद्वहति प्रासंग्यः ॥ धुरं वहातीति विगृहय—

५६५ ॥ धुरो ढण् च ३ । ३ । २३३ । धुर इत्येतस्मात्समर्थात् वहत्यर्थे ढण् भवनि यश्च । धौरेयः । धुर्य. ॥ सामानि साधुरिति विगृह्य—

५६६ ॥ तत्र साधुः ३ । ३ । २४९ । तत्रेतीप्समर्थात् साधुरित्यस्मिन्नर्थे यो भवति । "नः" इति टेः खं प्राप्तं—

५६७ ॥ येऽङौ ४ । ४ । १७८ । भावकर्मण्यामन्धण ये टिखं न भवति । सामन्यः । एवं-वैमन्यः । कर्मण्यः । शरण्यः । सभ्यः । साधुः समर्थः प्रवीणः उपकारको वा । वत्सेभ्यो हितमिति विग्रहे-

५६८ ॥ तस्मै हितेऽराजाचार्यब्राह्मणवृष्णः ३ । ४ । ७ । तस्मा इत्यप्समर्थात् राजादिवर्जितात् हित इत्यस्मिन्नर्थे यथाविहितं प्राक् ठणश्छ इत्यादिस्त्यो भवति । वत्सीयः । करभीयः । उष्ट्रीयः । पित्रीयः ।

५६९ ॥ युगाद्योर्यः । ३ । ४ । ३ । युगादेरुवर्णांताच्च मृदो यस्त्यो भवति । युग्यः । पिचव्यः कार्पासः ।

५७० ॥ प्राण्यंगरथखलयवमाषवृषब्रह्मतिलाद्यः । ३ । ४ । ८ । प्राण्यंगवाचिभ्यो रथादिभ्यश्च तस्मै हित इत्यस्मिन् विषये यो भवति । दंतेभ्यो हितः दंत्यः । एवं—कर्ण्यं । चक्षुष्यं । नाभ्यं तैलं । रथ्या भूमिः । खल्यमग्निरक्षणं । यव्यस्तुषारः । माष्यो वारः । वृष्यं क्षीरपानं । ब्रह्मण्यो देशः । तिल्यं वात्या ॥ सप्तत्या क्रीतमिति विग्रहे-

५७१ ॥ मूल्यैः क्रीतं । ३ । ४ । ४५ । मूल्यवाचिनिर्देशादेव भातान्मृदः क्रीतमित्यस्मिन्नर्थे, यथाविहित्त अर्हाट्ठण् इत्येवमादयस्त्याः भवंति ॥ साप्ततिकं । आशीतिकं । नैष्किकं । पाणिकं । प्रस्थस्य वाप इति विग्रहे-

५७२ ॥ तस्य वापः । ३ । ४ । ४६ । तस्येति तास-

मर्थात् वाप इत्यस्मिन्नर्थे यथाविहितं त्यो भवति । इति ठण् । प्रास्थिक । कौट्टविक । द्रौणिक ।। राजानमर्हतीति विग्रहे—

८७३ ।। इपोऽर्हे वत् कृत्ये । ३ । ४ । १३२ । इप इतीप्समर्थात् अर्ह इत्यस्मिन् अर्थे वत् भवति यत्तदर्ह इति तच्चेत्कृत्यं कर्तव्य क्रिया भवति । राजवत् वृत्तमस्य राज्ञः । राजतायोग्यमस्य राज्ञः वृत्तमित्यर्थः । एव-कुलनिवत् । साधुवत् ।

८७४ ।। सुप इवे । ३ । ४ । १३३ । सुबन्तादिवार्थे वत् भवति । सादृश्यमिवार्थः । तच्चेद् सादृश्य कृत्य क्रिया विषय भवति । क्षत्रिय इव क्षत्रियवद् युध्यते । देवमिव देववद् गुरुं पश्यति । साधुनेव साधुवदाचरितं देवदत्तेन । पात्राय इव पात्रवद् अपात्राय दत्त । पर्वतादिव पर्वतवत् कुतुपादवरोहति ।

८७५ ।। तत्र । ३ । ४ । १३४ । तत्रेतीप्समर्थात् इवार्थे वद् भवति । मथुरायामिव मथुरावन्मान्यखेटे प्रासादाः । पाटलिपुत्रवत् साकेते परिखा । अक्रियार्थोऽयमारभः ।

८७६ ।। तस्य । ३ । ४ । १३५ । तस्येति तासमर्थात् इवार्थे वद् भवति । देवदत्तस्येव देवदत्तवत् जिनदत्तस्य गावः । राजवत् जिनदत्तस्य दता ।

८७७ ।। भावे त्वतल् । ३ । ४ । १३६ । तस्येति तासमर्थात् भावेऽभिधेये त्वतल् इत्येतौ त्यौ भवत । भवतोऽस्मादभिधानप्रत्ययौ इति भावः । शब्दप्रत्ययप्रवृत्तिनिमित्तं वा भाव । त्वान्त स्वभावतो नपुंसकलिंग । तलन्तः स्त्रीलिंगः । गोर्भावः गोत्व । गोता । इह सामान्यं भाव । शुक्लत्व, शुक्लता पटस्य—अत्र गुणः । शुक्लत्वं शुक्लता रूपस्य-अत्र गुणसामान्य । पाचकत्व पाचकता । औप-

गवत्वं । औपगवता । राजपुरुषत्वं । राजपुरुषता । अत्र संबंधः । देवदत्तत्वं । देवदत्तता । डित्थत्वं । डित्थता—अत्र संज्ञासंज्ञित्वं संबंधः । शब्दस्वरूपं बाल्यादिपर्यायान्वयवस्तुस्वरूप वा भावः ॥ सुराज्ञो भावः कर्म वा इति विगृह्य—

५७८ ॥ राजपत्यंतगुणोक्तिराजादिभ्यः कृत्ये च ३ । ४ । १४१ । राजान्तेभ्यः पत्यंतेभ्यो गुणवाचिभ्यो राजादिभ्यश्च शब्देभ्यस्तस्येति तांतेभ्यः कृत्ये कर्तव्ये कर्मणि क्रियायां भावे च ष्यण् भवति । टकारो ङ्यर्थः ।

५७९ ॥ आत्वादगडुलादेः । ३ । ४ । १३७ । गडुलादिवर्जितात् त्वतलावाधिकृतावाब्रह्मणस्त्व इति त्वशब्दात् पूर्वं इति पक्षे त्वतलौ भवतः । सौराज्य । न इति टित्वं । सुराजत्वं । सुराजता । एवं—यौवराज्यं । युवराजत्व । युवराजता । पत्यंतेभ्यः— वृहस्पतेर्भावः कृत्यं कर्म वा बार्हस्पत्यं । वृहस्पतित्वं । वृहस्पतिता । गुणे उक्तिर्येषां ते गुणोक्तयः । गुणद्वारेण च ये द्रव्यवृत्तयस्तेभ्यः जडस्य भावः कृत्यं वा जाड्यं । जडत्वं । जडता । मौर्ख्यं । मूर्खत्वं । मूर्खता । राज्ञो भावः कृत्यं वा राज्यं, राजत्वं । राजता । कवेर्भावः कृत्यं वा काव्यं । कवित्वं । कविता ॥ तारकाः संजाता अस्य इति विगृहे—

५८० ॥ तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतः । ३ । ४ । १९७ । तारकादिभ्यस्तदस्य संजातमित्यस्मिन् विषये इत इत्ययं प्रत्ययो भवति । तारकितं नभः । पुष्पितं । कुसुमितं । पल्लवितं ॥ ऊरु प्रमाणमस्येति विगृहे—

५८१ ॥ प्रमाणे मात्रट् । ३ । ४ । १९९ । तार्थे वा समर्थात् प्रमाणे वर्तमानात् अस्येति

मात्रट् भवति। टकारो ङ्यर्थः। प्रमाणमायाममानं। तद् द्विविधं। उत्सेधमान, शय्यामान च। तत्रोर्ध्वमाने–ऊरुमात्रमुदकं। ऊरुमात्री परिखा। तिर्यग्माने--धनुर्मात्री भूमिः॥ हस्ती प्रमाणमस्येति विगृहे-

५८२॥ हस्तिपुरुषाद् वाऽण्। ३। ४। २००।

तदिति वासमर्थात् प्रमाणवाचिनो हस्तिन्शब्दात् पुरुषशब्दाच्च तार्थे अण भवति वा। पक्षे प्राप्तं च। न इति टिखं प्राप्त "अनपत्येऽणीनः" इति निषिद्ध। हास्तिनं जलं, हस्तिमात्रं। पौरुषं, पुरुषमात्र॥ ऊरु प्रमाणमस्येति विगृहे–

५८३॥ वोद्ध्र्वे दघ्नट्द्वयसट्। ३। ४। २०१।

ऊर्ध्वे प्रमाणे वर्तमानात् मृदो वातादस्येति तार्थे द्वयसट् दघ्नट् इत्येतौ त्यौ वा भवतः। पक्षे मात्रट्। टकारो ङ्यर्थः। ऊरुद्वयसं। ऊरुदघ्न। ऊरुमात्र जल। हास्तिद्वयसं। हास्तिदघ्नं। हास्तिमात्रं। पुरुषद्वयस। पुरुषदघ्न। पुरुषमात्रं। इद मानमस्येति विगृहे—

५८४॥ घत्विदंकिमः। ३। ४। २०७। इदशब्दात् किम्शब्दाच्च मानवृत्तेस्तदस्येत्यास्मिन् विषये घतु इत्ययं त्यो भवति। उकार उगिद्कार्यार्थः। मानं चतुर्विधं। ऊन्मानं निष्कादि। परिमाणं प्रस्थादि। प्रमाणं वितस्त्यादि। संख्या च एकत्वादीति। घस्य इयु।

५८५॥ किमिदमः कीश ४। ३। २५४ किम् इदम् इत्येतयोर्यथासंख्य की इश इत्येतावादेशो भवतः घतुदृगृदृशदक्षेषु घुषु परतः। एरिति खं। नुम्यस्फांतसुखानि। ङ्यान्लिक्वः। इयान्, इयती शाटी। इयन्तो गुणिनः। एवं कियान्, कियत्, कियती, कियन्तः।

५८६ ॥ **वैतदो घः** । ३ । ४ । २०८ । एतदः परस्य घतोरादेर्घकारस्य वकारादेशो भवति ।

५८७ ॥ **आः** । ३ । ४ । २०८ । घतुदृग्दशदृक्षेषु परतः पूर्वस्यात्व भवति । इति दकारस्यात्वं । एतन्मानमस्येति विगृहे— एतावान्निष्कः । एतावद्धान्यं । एतावती शाटी । एतावंतो गुणिनः ।

५८८ ॥ **यत्तदः** । ३ । ४ । २०९ । यत्तद्भ्यां परस्य घतोर्घकारस्य वकारादेशो भवति । पूर्ववच्छेषं । यन्मानमस्य यावान् । यावत् । तावान् । तावत् । ज्ञापकमिदमेवादेशवचनमेतत्— यत्तद्भ्यो घतुर्भवतीति ॥ चत्वारोऽवयवा अस्येति विगृह्य— स्येरिति वर्तमाने—

५८९ ॥ **अवयवे तयट्** । ३ । ४ । २११ । स्यिसंज्ञावाचिनोऽवयवे वर्तमानात् वांतात् अस्येति तर्थेऽवयविनि तयट् भवति । टकारो ङ्यर्थः । स्वादावधे इति पदत्वे रेफस्य "छवि" इति सत्वं ।

५९० ॥ **प्रात्सुपस्त्ये** । ५ । ४ । ७८ प्रात्परस्य सकारस्य सुबंताद्विहिते तकारादौ त्ये परत. पत्वं भवति । इति षत्वं । चतुष्टयं । चतुष्टय समन्तभद्रस्य । चतुष्टयशब्दानां प्रवृत्तिः । पंचतयो यमः । दशतयो धर्मः ॥ एकादशानां पूरण इति विगृहे—

५९१ ॥ **तस्य स्यिपूरणे डट्** । ४ । १ । १९ तस्येति तासमर्थात् स्यिसंख्यावाचिनः स्यिसंज्ञापूरणेऽभिधेये डट् त्यो भवति । टकारो ङ्यर्थः । डकारष्टिखार्थः । एकादशः । एव—द्वादशः । त्रयोदशः । एकादशी तिथिः ॥ पंचानां पू इति विगृहे—

५९२ ॥ नोऽसे मट् । ४ । १ । २ । नकारांतात् स्त्रिसंज्ञावाचिनो मृद. स्त्रिपूरणे मडित्ययं त्यो भवत्यसे । पंचम । सप्तमः । सप्तमी तिथिः ॥ षण्णां पूरणमिति विगृह्य—

५९३ ॥ षट्कतिकतिपयस्य थुक् । ४ । १ । ५ । षट् कति कतिपय इत्येतेषा थुगागमो भवति डटि परतः । ष्टुत्व । षष्ठः । षष्ठी तिथिः । कतिथः । कतिपयथः । ज्ञापकमिदमेव डटि थुग्वचन-कतिपयादपि डट् भवतीति ॥ चतुर्णां पूरण इति विगृह्य—

५९४ ॥ चतुरः । ४ । १ । ६ । चतुर् इत्येतस्य थुगागमो भवति डटि परतः । चतुर्थः । चतसृणा पूरणी चतुर्थी । तसादित्वात् पुम्भावः ।

५९५ ॥ छयौ चखञ्च । ४ । १ । ७ । चतुर् इत्येतस्मात् छयौ त्यौ भवतश्चकारस्य खं । तुरीयः । तुरीया । तुर्य. । तुर्य्या । एवं चतुरस्त्रैरूप्य ॥ द्वयोः पूरण इति विग्रहे—

५९६ ॥ द्वेस्तीयः । ४ । १ । ८ । द्वि इत्येतस्मात् तीयो भवति । डटोऽपवादः । द्वितीयः । द्वितीया ॥

५९७ ॥ त्रेस्तृ च । ४ । १ । ९ । त्रि इत्येतस्मात् तीयो भवति त्रेश्च तृ इत्ययमादेशो भवति । त्रयाणां पूरणः तृतीयः । तृतीया ॥ गावोऽस्य सतीति विगृह्य—

५९८ ॥ तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुः । ४ । १ । ४० । तदिति थासमर्थात् अस्तीत्येवमर्थविशिष्टात् अस्येति तार्थे अस्मिन्नितीबर्थे वा मतुर्भवति । उकार उगिद्कार्यार्थः । पूर्ववच्छेष । गोमान् । एवं—श्रीमान् । वृक्षा अस्मिन् संति—वृक्षवान् ,प्लक्षवान् पर्वतः ।

५९९ ॥ मृमोङ्झयो मतोर्वोऽयवादिभ्यः । ५ । ३ । ४६

मकारांतादवर्णांतान्मकारोङोऽवर्णोङो झयंताच्च परस्य मतोर्वकारादेशो भवति यवादीन् वर्जयित्वा। किंवान्। गुणवान्। शालावान्। शमीवान्। अहवान्। विद्युत्वान्। इति करणो विवक्षार्थः। तेन-

भूमनिंदाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने।
संसर्गेऽस्तिविवक्षाया प्रायो मत्वादयो मताः॥

भूमा प्राचुर्यं तस्मिन् भूम्नि-गोमान्। निंदायां-ककुदावती। प्रशंसाया--शीलवती। नित्ययोगे-क्षीरिणो वृक्षाः। अतिशायने-उदरिणी कन्या। संसर्गे--दंडी। छत्री। भूमादिदर्शन प्रायः किं? सत्तामात्रेऽप्यय दृश्यते। व्याघ्रवान् पर्वतः। स्पर्शरसगंधवर्णवंतः पुद्गलाः। वागस्यास्त्यस्मिन् वेति विगृह्य—

६०० ॥ वाचो ग्मिन्। ४। १। ४५। वाच् इत्येतस्मात् मत्वर्थे वा ग्मिन् भवति। अत्र गकार इत्। गकारादित्वात् "त्ये" इति सूत्रेण पूर्वस्य अनुनासिकादेशो न भवति। गकारा नासिक्यनिवृत्यर्थः। वाग्मी। वाग्वान्।

६०१ ॥ क्षिप्यालाटौ। ४। १। ४६। वाच् इत्येतस्माद् मत्वर्थे क्षिपि क्षेपे गम्यमाने आल आट इत्येतौ त्यौ भवतः। वाचालः। वाचाटः। यः फल्गु भाषते स एव क्षिप्यते॥ माया अस्यास्त्यस्मिन्निति वा विगृह्य-

६०२ ॥ मायाऽऽमयामेधास्रक्तपोऽसो विन्। ४। १। ७४। माया आमया मेधा स्रज् तपस् इत्येतेभ्योऽसंतेभ्यश्च शब्देभ्यो मत्वर्थे विन् वा भवति। मायावी। आमयावी। अत एव निपातनादीत्व। मेधावी। स्रग्वी। तपस्वी। यशस्वी। वर्चस्-वर्चस्वी। मत्वर्थे स्ताविति भसंज्ञाया पदकार्यं रुत्वादि न भवति।

पक्षे तु मतुः । मायावान् । आमयावान् । मेधावान् । स्रग्वान् । तापसः—ज्योत्स्नादिभ्योऽण् । यशस्वान् । यशस्वती । सरस्वती ॥ नौरस्यास्त्यस्मिन्निति वा विगृह्य—

६०३ ॥ नौशिखादिभ्यां ठेनौ । ४ । १ । ७५ । नावादिभ्यश्शिखादिभ्यश्च यथासख्यं मत्वर्थे ठ इन् इत्येतौ त्यौ वा भवतः । पूर्ववच्छेष । नाविक । नौमान् । कुमारिकः । कुमारीमान् । एव-शिखी । शिखावान् । माली । मालावान् ।

६०४ ॥ अतोऽनेकाचः । ४ । १ । ७६ । अकारातादनेकाचो मृदो मत्वर्थे वा ठेनौ त्यौ भवतः । दंतोऽस्यास्तीति दंतिकः । दंती । दंतवान् । छत्रिक । छत्री । छत्रवान् ॥ अतः पर मायश स्वार्थिकास्त्या । तत्र विशेषण प्रकृतेर्विज्ञायते । तच्च त्येन द्योत्यते ।

६०५ ॥ किंस्निबहोरद्व्यादिवैपुल्यात् । ४ । १ । १०८ । किम्शब्दात स्निसज्ञकात् द्व्यादिवर्जितात् बहुशब्दाच्चावैपुल्यवाचिनो वक्ष्यमाणास्त्याः भवंति । इत्ययमधिकारः "ते सुपः" इत्यतः प्राग् वेदितव्य. इति वर्तमाने-

६०६ ॥ कायास्तस् । ४ । १ । ११३ । किमादिभ्यः कातेभ्यस्तस् भवति । कस्मादिति विगृह्य—तस् । पूर्वस्य सुपः उप् । "ते सुप." इति सुप्सज्ञाया पुनस्त्यदादिकार्यं । कुस्तसोरिति क्वादेश । कुतः । एव—सर्वस्मात्—सर्वतः । विश्वतः । यत । ततः । अस्मात्—इतः । इदम इशिति इशादेश. ॥ एतस्माद् अतः ।

६०७ ॥ अश् ४ । १ । ११२ । एतदोऽशित्यादेश. स्यात् । शकारः सर्वादेशार्थः । बहुभ्यः—बहुतः । तसादावीति पुंभावे स्त्रियाभ्येवं रूपं । तसाद्यतस्य झित्वात् सुप उप् ॥

६०८ ॥ **ईपस्त्रः । ४ । १ । ११६ ।** किमादिभ्यो-ऽक्ष्यादिवर्जितादीबंतात् त्र इत्ययं त्यो भवति । सर्वस्मिन् सर्वत्र । यत्र । तत्र । बहुषु बह्वीषु वा बहुत्र ॥

६०९ ॥ **किमोऽश्च । ४ । १ । ११७ ।** किम्शब्दा-दीबंतात् अश् इत्ययं त्यो भवति त्रश्च । कस्मिन् क । कुत्र ॥

६१० ॥ **इदमो हः । ४ । १ । ११८ ।** इदम्शब्दा-दीबंतात् ह इत्ययं त्यो भवति । अस्मिन्-इह । त्रापवादोऽयं ।

६११ ॥ **भवत्वायुष्मद्दीर्घायुर्देवानांप्रियैकार्त्थाच्च । ४ । १ । ११९ ।** भवतु आयुष्मद् दीर्घायुस् देवानांप्रिय इत्येतत्समानाधिकरणात् किंस्निबहोरक्ष्यादिवैपुल्यात् सुब्मात्रातात् त्रत्यो भवति तश्च । स भवान् । तत्र भवान् । ततो भवान् । स आयुष्मान्, तत्रायुष्मान्, तत आयुष्मान् । स दीर्घायुः, तत्र दीर्घायुः, ततो दीर्घायुः । स देवानांप्रियः, तत्र देवानांप्रियः, ततो देवानां-प्रियः । एवमुत्तरत्रापि योज्यं । सर्वविभक्तीषु नेयं ॥

६१२ ॥ **कालेऽनद्यतने र्हिः । ४ । १ । १२० ।** किमादेरीबंतादनद्यतने काले यथासंभवं वर्तमानात् र्हित्यो भवति । कस्मिन् अनद्यतने काले कर्हि । यर्हि । तर्हि । काले इति किं ? कस्मिन्नद्यतने भोजने--कुत्र । यत्र । अनद्यतने इति किं ? कस्मिन् काले-कदा । यदा ॥

६१३ ॥ **इदमः । ४ । १ । १२१ ।** काले वर्तमाना-दीबंतात् इदमो र्हित्यो भवति । अस्मिन् काले एतर्हि ।

६१४ ॥ **एतेतौ र्थोः । ४ । १ । ११० ।** रेफादौ थकारादौ च त्ये परत इदमः एतेतादेशौ भवतः ॥

६१५ ॥ अधुना । ४ । १ । १२२ । काले वर्तमानादीबतात् इदमः अधुना त्यो भवति । अस्मिन् काले--अधुना । इदम इश् । एरिति ख ।

६१६ ॥ दानीं । ४ । १ । १२३ । काले वर्तमानादिदम ईबतात् दानीमित्यय त्यो भवति । अस्मिन् काले इदानीं ।

६१७ ॥ तदः । ४ । १ । १२४ । तच्छब्दात् काले वर्तमानादीबतात् दानीमित्यय त्यो भवति । तस्मिन् काले तदानीं ।

६१८ ॥ यत्किंतत्सर्वैकान्याद्दा । ४ । १ । १२५ । यद् किम् तत् सर्व एक अन्य इत्येतेभ्यः काले वर्तमानेभ्यः ईबतेभ्यो दात्यो भवति । यस्मिन् काले यदा । कदा । तदा । सर्वदा । एकदा । अन्यदा । काले इति, किं ? यत्र । क्व । तत्र ।

६१९ ॥ सदासद्यः । ४ । १ । १२६ । सदा सद्यस् इत्येतौ शब्दौ निपात्येते । सर्वशब्दादीबतात् काले वर्तमानात् दात्यो निपात्यः सभावश्च । सर्वस्मिन् काले सदा । सद्यः इति समानशब्दाद् द्यस्त्यः सभावश्च, समाने काले सद्यः । समानेऽहनि इति वा सद्यः ।

६२० ॥ प्रकारे था । ४ । १ । १३१ । यथाविहित सुप्सबंधः । सामान्यस्य भेदाभेदांतरानुवृत्तः प्रकारः । तत्र वर्तमानात् किमादेरद्व्यादिवैपुल्याद् यथासभव सुबंतात् थात्यो भवति । सर्वेण प्रकारेण सर्वथा । यथा । तथा ॥

६२१ ॥ कथमित्थं । ४ । १ । १३२ । कथमित्थमिति किमिदम्यामेतदश्च प्रकारे थमिति त्यो निपात्यते । केन

प्रकारेण कथं । अनेन, एतेन च प्रकारेण ▇ । एततौ थौरिति इदमेतदोस्थकारादाविदादेशो भवति ॥

६२२ ॥ **स्येर्विधार्थे धा** । ४ । १ । १४८ । स्यिसंज्ञकाच्छब्दाद् विधार्थे प्रकारे धात्यो भवति । एकेन प्रकारेण एकधा । द्विधा । त्रिधा । चतुर्धा । पंचधा । बहुधा ॥

६२३ ॥ **याप्ये पाशः** । ४ । १ । १५४ । याप्यंतेऽपनीयंतेऽस्माद् गुणा इति याप्यो निंद्यस्तस्मिन् अर्थे वर्तमानान्मृदः स्वार्थे पाश इत्ययं त्यो भवति । याप्यो वैयाकरणो वैयाकरणपाशः । तार्किकपाशः ॥

६२४ ॥ **तमः प्रकृष्टे मिङश्च** । ४ । १ । १६० । मिङंतान्मृदश्च प्रकृष्टे प्रकर्षवत्यर्थे वर्तमानात् स्वार्थे तम इत्यय त्यो भवति । सर्वे इमे पचंत्ययमेषां प्रकृष्ट पचतीति तमः ।

६२५ ॥ **झ्येन्मिङ्किंझादामद्रव्ये** । ४ । २ । १८ । झिसंज्ञकादेकारांतात् मिङः किम्शब्दाच्च परो यो झस्तमतरौ तदंतात् आमित्यय त्यो भवति न चेत्स द्रव्ये वर्तते । इति आम् । पचतितमां देवदत्तः । आमतस्य झित्वात्सोरुप् । एवं—पचतस्तमा । पचंतितमां ॥ सर्वे इमे शुक्लाः अयमेषां प्रकृष्टः शुक्लः शुक्लतमः । आढ्यतमः । साधकतमः ॥

६२६ ॥ **द्विविभज्ये तरः** । ४ । १ । १६१ । द्वयोरर्थयोस्तद्गुणयोर्मध्ये यः प्रकृष्टस्तस्मिन् विभज्ये विभक्तव्ये च प्रकृष्टेऽर्थे वर्तमानान्मिङंतात् मृदश्च तरस्त्यो भवति । तमोऽपवादः । द्वाविमौ पचतः, अयमनयोः प्रकृष्टं पचति पचतितरां । पठतितरां । अधीततरां पूर्ववदाम् । द्वाविमौ पटू । अयमनयोः प्रकृष्टः—पटुतरः । पाचकतरः ।

विभज्ये-मिङः-सांकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रका पचतितरां, पचतेतरां ।
मृदः-सांकाश्यकेभ्यः पाटलिपुत्रकाः आढ्यतरा, अभिरूपतराः । ब-
हव इमे पटव अयमेषां प्रकृष्टः पटुः, द्वाविमौ पटू अयमनयोः प्रकृष्टः
पटुरिति च विगृह्य-पूर्वेण सूत्रद्वयेन विहितयोः-

६२७ ॥ गुणांगाद्वेष्ठेयसू । ४ । १ । १६३ । गुणांग-
मप्रधानं यस्य तस्माद् गुणांगाद् गुणमभिधाय द्रव्ये वर्तमानाच्छब्दात्
परयोस्तमतरयोः स्थाने यथासंख्य इष्ठ ईयसु इत्येतावादेशौ भवतः ।
तुरिष्ठेयस्सु "टेरिति टिखं । उकार उगित्कार्यार्थः । पटिष्ठः । पटीयान् ।
अघिष्ठः । अघीयान् ॥

६२८ ॥ प्रशस्यस्य श्रः । ४ । १ । १६४ । प्रशस्यशब्दस्य
श्र इत्ययमादेशो भवति इष्ठेयस्वोः परतः । सर्वेषामय प्रशस्यः-श्रेष्ठः ।
अयमनयोरस्माद् वा प्रशस्यः-श्रेयान् ॥

६२९ ॥ प्रशस्ते रूपः । ४ । १ । १७० । मिङ तान्मृ-
दश्च प्रशस्तेऽर्थे वर्तमानात् रूप इत्यय त्यो भवति । प्रशस्त प-
चति-पचतिरूपं । पचतोरूपं । पचतिरूपं । प्रशस्तो वैयाकरणः, वैया-
करणरूपः । पंडितरूपः । दर्शनीयरूपेति तसादित्वात् पुंभावः ।

६३० ॥ आसिद्धेऽज्ञादेर्देश्यदेशीयकल्पाः । ४ । १ । १७१ ।
मिङंतात् ङ्याम्मृदश्च ज्ञाद्यंतवर्जितात् आसिद्धेऽर्थे वर्तमानात् स्वार्थे
देश्य देशीय कल्प इत्येते त्या भवति । आसिद्धमीषत्समाप्त पचति
पचतिदेश्यं । पचतिदेशीयं । पचतिकल्प । आसिद्ध पटुः पटुदेश्यः
पटुदेशीय. । पटुकल्पः ।

६३१ ॥ मिङ्स्नेरक् प्राग्टेः । ४ । १ । १७६ ।
मिङतस्य स्निसञ्ज्ञकस्य च टेः प्राग् अगित्यय त्यो भवति ।

कापवादः । कुत्सितमज्ञातमल्पं वा पचति पचताकि । पचतकः । पचंताकि । सर्वकः । सर्वकौ । सर्वके । विश्वकः । विश्वकौ । विश्वके । असुकः । असुकौ । असुके । असुकाः । "वासुकः" इत्यकोऽकारस्य पक्षे उकारो निपात्यते । साकोऽपि किमः कादेश इति कः का किमित्यादि ।

६३२ ॥ किंयत्तदन्याद् द्वयोर्निर्धार्ये डतरः । ४ । १ । १९९ । किं यत् तत् अन्य इत्येतयोर्द्वयोर्निर्धार्येर्थे वर्तमाने- भ्यः डतर इत्ययं त्यो भवति । समुदायादेकदेशस्य प्रकृष्य निष्कृ- स्य धारणं निर्धारणं । को भवतोः कठः कतरो भवतोः कठः पटुः कर्ता देवदत्तो वा । एवं--यतरः । ततरः । अन्यतरः । स आगच्छतु ॥

६३३ ॥ वैकात् । ४ । १ । २०० । एकशब्दाद् द्वयोरेक- स्मिन् निर्धार्ये वर्तमानात् डतरत्यो वा भवति । एको भवतोः कठः, एकतरो भवतोः कठः । पटुः कर्ता वा । वावचनादग- पि । एककः ॥

६३४ ॥ बहूनां प्रश्ने डतमश्च । ४ । १ । २०१ । किमादेर्बहूनां मध्ये निर्धार्ये वर्तमानात् प्रश्नविषये डतमो भवति डतरश्च वा । बहुष्वासीनेषु कश्चित् कंचित् पृच्छति--को भवतां मध्ये कठः कतमः कतरो वा भवतां कठः । एवं-यतमः, यतरो वा । ततमः, ततरो वा । अन्यतमः अन्यतरो वा भवतां कठः स आगच्छतु ॥

६३५ ॥ एकात् । ४ । १ । २०२ । एकशब्दात् बहू- नामेकस्मिन्निर्धारणे वर्तमानात् डतमो भवति । एकतमो भवतां

कठः। पटुर्गता वा । वावचनादगपि । एककः । महाधिकाराद्वाक्यमपि एकः ॥

६३६ ॥ प्रकारोक्तौ जातीयः । ४ । २ । १० ।
प्रकारोक्तौ वर्तमानात् मृदो जातीयस्त्यो भवति । पटुः प्रकारः पटुजातीयः । मृदुजातीयः । तज्जातीयः । यज्जातीयः । नानाभूतः प्रकारोऽस्य नानाजातीयः । एवजातीयः । यथाजातीयः । तथाजातीयः ।

६३७ ॥ स्येर्वारे कृत्वस् । ४ । २ । २१ ।
क्र्यर्थस्यायौगपद्येन वृत्तिस्तत्कालो वारस्तस्मिन्नर्थे वर्तमानात् स्यिसंज्ञकान्मृदः स्वार्थे कृत्वसित्ययं त्यो भवति । पंच वारान् भुक्ते पंचकृत्वः । षट्कृत्वः । शतकृत्वः। सहस्रकृत्वः । बहुकृत्वः। यावत्कृत्वः।

६३८ ॥ चतुस्त्रिद्वेः सुच् । ४ । ३ । २२ । चतुर् त्रि द्वि इत्येतेभ्यः स्यिसंज्ञकेभ्यो वारे वर्तमानेभ्यः सुच् इत्ययं त्यो भवति कृत्वसोऽपवादः । चतुरो वारान् भुक्ते चतुर्भुक्ते । त्रिर्भुक्ते । द्विर्भुक्ते । कृत्वस्सुजतस्य झित्वात्सुपो झेरित्युप् ॥

६३९ ॥ भेषजादिभ्यष्ट्यण् । ४ । २ । २८ ।
भेषज इत्येवमादिभ्यः स्वार्थे ष्यण् त्यो वा भवति । भिषज्यतीति भेषजं । भिषजः कड्वादियगतत्वात् पचाद्यचि सत्यखे च निपातनादत एव एप् । भेषजमेव भैषज्यं । अनतमेवानन्त्यं । इतिहेत्येव ऐतिह्यं । इतिहेति निसंघात उपदेशपरंपरायां वर्तते । चत्वार एव वर्णाः चातुर्वर्ण्यं । चातुराश्रम्यं । त्रैकाल्यं । शीलमेव शैलीयमाचार्यस्य । कर्मणोऽणिति वर्तते ।

६४० ॥ प्रज्ञादिभ्यः । ४ । २ । ५२ । प्रज्ञ इत्येवमादि-

भ्यः स्वार्थे अण् भवति। प्रजानातीति प्रज्ञः। प्रज्ञ एव प्राज्ञः। प्राज्ञी कन्या। प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तेर्णः" इति मत्वर्थाण्णादस्य स्त्रिया विशेषः। णे त्ये-प्रज्ञा अस्या अस्तीति प्राज्ञा कन्या इति भवति। एवं वणिगेव वाणिजः। मन एव मानसं।

६४१ ॥ **वर्णात् कारः** । ४ । २ । ५६ । वर्णवाचिनो मृदः कारस्त्यो भवति स्वार्थे। ल एव लकारः। ककारः। हकारः। बहुलमित्यनुवर्तमानात् क्वचिन्न भवति। अभिनिष्ठानो विसर्जनीय इति। क्वचिद्विभाषा-स्यात्कारः, स्याच्छब्दः। एवकारः, एवशब्दः। क्वचिदन्यदेव-रादिफः रेफः। रकारः इति साधुः।

६४२ ॥ **देवादिभ्यस्त्रेबीभ्यः** । ४ । २ । ५७ । इबंतेभ्यः ईबंतेभ्यश्च देवादिभ्यः स्वार्थे त्रात्यो भवति। देवाँस्तुहि। देवत्रा स्तुहि। देवत्रा गच्छति। मनुष्यत्रा गच्छति। देवेषु वसति देवत्रा वसति। मनुष्यत्रा वसति॥ इत्यादिसर्वो हृद्वीधिमहोदधेरधिगतव्यः।

इति प्रक्रियावतारे हृद्विधिर्नाम चतुर्थः॥

अथ मिङधिकारः।

अथ भवामीत्येवमादिकस्य सामान्याकारेण लोके प्रसिद्धेरनुत्पादविगमात्मकत्वान्नित्यतामवलंबमानस्यान्वाख्यानाय विशेषाकारेण करणसन्निपातोपनीतोत्पादविगमात्मकत्वादनित्यतामादधानस्योत्पत्तये च प्रकृत्यादिप्रक्रियावतारो व्यवहाररूपार्थकालकारकसंप्रतिपत्तये व्याख्येयः। तत्र प्रकृत्यधीनत्वादितरेषां प्रवृत्तेः प्रकृतिरेव तावद् व्याख्यायते। प्रथमं क्रियत इति प्रकृतिः। सा द्विधा, सकर्मकेतरभेदेन। त्रिधा-म-दो-भयवद्भेदेन। सप्तधा-विकरणभेदेन। दशधा-गणभेदेन॥ तत्र—भू सत्तायां। भू इत्येषा प्रकृतिः सत्तायामर्थे

वर्तते । इत्युक्तार्थत्वात् सत्ताशब्दस्य निवृत्तिः । लोके प्रयोगार्हत्वाद् असत्यामित्संज्ञायामूकारस्यावस्थानं ।

६४३ ॥ भूवादयो धुः । १ । २ । १ । भू इत्येवमादयो वा इत्येवंप्रकाराः पाठतोऽर्थतश्च परिच्छिन्नात्मनो धुसंज्ञका भवति ॥ इति धुसंज्ञा । यद्यप्येव क्रियावचनस्य धुत्वं सत्ता च द्रव्यधर्मः परिस्पदरूपो न भवति । तथापि प्रसिद्धक्रियावाचिषु पचत्यादिष्विवात्रापि कालत्रयाभिव्यक्तिदर्शन । वृक्षादिनामशब्देष्वनुपलभ्यमानं क्रियारूपं कुक्कुपत्तिनिमित्त भवतीति धुवाच्या सती सत्ता क्रियाव्यपदेशमर्हतीत्यविरोधः । धोस्त्यः परः" इत्यनुवृत्तौ त्रिषु कालेषु त्रिषु साधनेषु च यथासभवं तव्यादिषु प्राप्तेषु वक्तुर्विवक्षापूर्विका शब्दप्रवृत्ति साध्यानुरूपसाधनोपादानस्य साध्यत्वात् लोकवदिति भवामीत्यादिकस्य निष्पादने ये एव योग्यास्त्यास्त एवोपादीयते, वर्तमाने काले विवक्षिते लडित्यधिकृत्य—

६४४ ॥ सति । २ । २ । ११८ । सति वर्तमानकाले या क्रिया तद्वाचकाद् धोः परो लट् भवति । स च वर्तमानकालो द्विविधः । परमार्थरूपो व्यवहाररूपश्चेति । तत्र अणोरण्वंतरव्यतिक्रमणसमयविभागरूपः परमार्थरूप. । आरभात् प्रभृत्या उपरमाद् व्यवहाररूपः । टकारः "टिद्टेरे" इति विशेषणार्थ. । अकारो "विदो लटो वा" इति विशेषणार्थः । कृत् कर्तरीत्यनुवर्तमाने—

६४५ ॥ लः कर्मणि च भावे च धेः । २ । ४ । ८७ । सकर्मकेभ्यो धुभ्यः कर्मणि कर्तरि च लकारा भवंति, धिसज्ञकेभ्यो भावे च कर्तरि च लकारा भवंति । को धि. ?

६४६ ॥ अकर्मको धिः । १ । २ । २ । अविधैमानकर्मकोऽविवक्षितकर्मको वा यो धुः स धिसज्ञको भवति ।

तत्र विवक्षातः कर्तरि लकारस्तस्य कृत्त्वात् मृत्संज्ञायां स्वादिः प्राप्तः। वल्देरिडिति इट्, गागयोरित्यपि च। एवमेतेषु विधिषु प्राप्तेषु अनवकाशत्वात्।

६४७ ॥ लो । २ । ४ । ६४ । विशेषकाननुबंधानुत्सृज्य सामान्यस्य लकारमात्रस्य स्थाने वक्ष्यमाणा आदेशा भवंति। इत्यधिकृत्य-

६४८ ॥ **मिब्वस्मस्सिप्थस्थतिप्तस्झीड्वहिमहिथासाथांध्वंतातांझङ्** । २ । ४ । ६५ । मिप् वस् मस् सिप् थस् थ, तिप् तस् झि, इट् वहि महि, थास् आथां ध्वं, त आतां झङ् इत्येते आदेशा भवंति। इत्यनियमेन मिङां लगे निगमः क्रियते।

६४९ ॥ **ङैदितो दः** । १ । २ । ६ । ङकारेत एकारेतश्च धोः परस्य लकारस्य स्थाने द एव भवंति।

६५० ॥ **ङौ** । १ । २ । ७ । भावे कर्मणि च द एव भवति। एवं प्रकृत्यर्थनियमे कृते मिङामनियमात् पुनरस्य विशेषेण प्राप्ताविदमुच्यते।

६५१ ॥ **मं** । १ । २ । ८९ । यत्र मं च दश्च प्राप्नोति तत्र ममेव भवति। किं मं?

६५२ ॥ **लो मं** ॥ १ । २ । १७७ । लस्य स्थाने विधीयमाना आदेशा मसंज्ञका भवंति। लो मं, इडानं दः इति चानुवर्तमाने-

६५३ ॥ **मिङस्त्रिशोऽस्मद्युष्मदन्याः** । १ । २ । १७९ । मसंज्ञकस्य दसंज्ञकस्य च मिङस्त्रीणि त्रीणि वचनानि यथासंख्यं अस्मद् युष्मद् अन्य इत्येवं संज्ञकानि भवंति। मिप् वस् मस् इत्य-

स्मद् । सिप् थस् थ इति युष्मद् । तिप् तस् झि इत्यन्यः । दस्य खल्वपि-इट् वहि महि इत्यस्मद् । थास् आथा ध्वं इति युष्मद् । त आसा झङ् इत्यन्यः ।

६५४ ॥ एको द्विबहुश्चैकशः । १ । २ । १८३ । तेषा अस्मद्युष्मदन्यसंज्ञकाना त्रिकाणामैकैक एको द्विर्बहुरित्येव संज्ञो भवति । मिबित्येकः । वसिति द्वि । मसिति बहुः । एव शेषाणामपि योज्य । तेषा सकरेण प्राप्तौ सत्या नियमः क्रियते ।

६५५ ॥ साधने स्वार्थे । १ । २ । १८० । तेऽस्मदादय एकादयश्च स्वार्थे साधने भवति । अस्मत्पदस्यार्थे साधने अस्मत्त्रिक भवति । युष्मत्पदस्यार्थे साधने युष्मत्त्रिक भवति । आभ्यामन्यस्य पदस्यार्थे साधने अन्यत्त्रिक भवति । तथा एकत्वविशिष्टेऽर्थे साधने एको मिप् भवति । एवमितरत्रापि योज्य । पकारा इत्संज्ञा गे पीति विशेषणार्थाः । यत्ये तदादि गुरिति पूर्वस्य गुसंज्ञा ।

६५६ ॥ मिङशिद् गः । २ । ४ । ९४ । धोर्विहितो यो मिङ् शिच्च स गसंज्ञो भवति । इति परस्य गसंज्ञा । गागयेरित्येप् प्राप्तः " नेटः " इति वर्तमाने—सृब्धोऽथस्य मिङीति प्रतिषिद्ध. । गे यगिति वर्तमाने—

६५७ ॥ कर्तरि शप् । २ । १ । ८१ । कर्तृवाचिनि गे परतो धो. परतः शवित्यय त्यो भवति ।

६५८ ॥ ईप्केत्यासन्नः प्राक्परयोः । १ । १ । ६९ । ईबर्थोऽयत्र निर्दिश्यते तत्र पूर्वस्यासन्नस्य कार्य भवति । कार्थो यत्र निर्दिश्यते तत्र परस्यासन्नस्य कार्य भवति । इति पूर्वपरयो. स्थाने

निझीति-अनवकाशत्वादिर्एनिर्देशस्य पूर्वस्य स्थाने प्राप्ते त्यः पर एवेति नियमात् पूर्वपरयोर्मध्ये विकरणत्वात् भवति। शकारो मिङ् शिदः, इति विशेषणार्थः। पकारो गेऽपीति विशेषणार्थः। तस्मिन् पूर्वस्य यणादेशः प्राप्तः। बाधित्वा त उवादेशः प्राप्तः। तमपि बाधित्वा परत्वादेप् प्राप्तः। "येन नाप्राप्तिस्तद्बाधनमिति यणमेव पुनरप्यनच्कादौ सावकाशमेपं बाधित्वा उवादेश एव प्राप्तः। मध्येऽपवादाः पूर्वान् विधीन् बाधंते नोत्तरानिति यणमेवोवादेशो बाधेत न पुनरेप। अतः मिदेरेविति वर्तमाने-गोगयोरित्येप् एकः स्थाने भवति। स्वमिन्न इत्युकारस्यौकारः। अवादेशः। गोरिति "सूभ्वोऽथस्य मिङि" इति च प्रस्तुत्य—

६५९ ॥ यञ्यतो दीः। ५। २। १०५। यत्रादौ मिङि परतो गोरकारांतस्य दीर्भवति। गोरिति वर्तमाने—

६६० ॥ ञोऽतः। ५। १। ३। ञ इत्येतस्य गोर्निमित्तभूतस्य त्यावयवस्य अत इत्ययमादेशो भवति। स चानजतादेशः। नकारस्यानुस्वारपरस्वत्वे "एप्यतः" इति अकारस्य परस्वत्वं। सुम्मिङन्तं पदमिति मिङंतस्य पदसंज्ञायां पूर्ववद् रत्वविसर्जनीयौ। भवामि। भवावः। भवामः। भवसि। भवथः। भवथ। भवति। भवतः। भवंति। यथैव ह्येकादिशब्दप्रयोगे सत्यसति चैकादयो भवंति। तथा अस्मदादिशब्दप्रयोगे सत्यसति चास्मदादयः। तेन-केवलोऽपि प्रयोगस्तैस्सह च भवति। यथा-अहं भवामि। आवां भवावः। वयं भवामः। त्वं भवसि। युवां भवथः। यूयं भवथ। स भवति। तौ भवतः। ते भवंति। यत्र चास्मदादिपदं प्रयोक्तुं शक्यते तत्रास्मदादयो नान्यत्र। यथा-भवान् भवति। भवंतौ भवतः। भवंतो भ-

वंति । अत्र हि युष्मच्छब्दपर्यायस्य भवच्छब्दस्य प्रयोगे युष्मच्छब्दस्य प्रयोक्तुमशक्यत्वात् सिप्थस्था न भवति ।

६६१ ॥ पूर्वः सहोक्तौ । १ । २ । १८१ । युगपद्वचनेऽस्मदादीना पदापेक्षया यः पूर्वः स भवति । स च त्व च भवथः । त्व चाह च भवावः । स च त्व च अह च भवामः । एक नित्य मे प्राप्तेऽर्थविशेषणो दो विधीयते । तत्रार्थविशेषाभिव्यक्तये "गेर्द्धोर्यत् कार्य तदंतरंगमिति धुर्गिना युज्यते पश्चात् साधनवाचिना त्येनेति कर्मव्यतिहाराभिव्यक्त्यर्थमतिरित्यय गिर्धोः प्राक् प्रयुज्यते । अतिविनृ शिष्टा क्रिया विर्विशिनष्टि इति विरत्ययं च गिः । ताभ्यां सुपः । झेस्त्रिुप् । यणादेशः । व्यतिभू इत्यत पूर्ववल्लट् । तस्य "ङैदितो दः" इत्यधिकृत्य—

६६२ ॥ कर्तरि ञे । १ । २ । ८० । ञार्थे वर्तमानात् धो परस्य कर्तरि विहितस्य लस्य स्थाने दो भवति । कः पुनः ञार्थः ।

६६३ ॥ कर्मव्यतिहारे ञः । २ । ३ । ८५ । कर्मव्यतिहारेऽर्थे ञस्त्यो भवति । इति विहितः । तत्र शब्दे कार्यस्यासंभवात् अर्थे कार्यं विज्ञास्यते । इति ञार्थः कर्मव्यतिहारः कृतस्य प्रतिकरण ग्रहस्य प्रतिग्रहणं हरणस्य प्रतिहरणमित्यर्थः । क्रो दः ?

६६४ ॥ इङानं दः । १ । २ । १७८ । इङिति प्रत्याहारः आन इति स्वरूपग्रहणं । तौ दसंज्ञौ भवतः । इति । इट् वहि महि, थास् आथां ध्व, त आता झङ्, इत्येते आदेशा भवंति पूर्ववदस्मदाद्येकत्वादिनियमः । टकारः "रञ्ज्झेट." इति विशेषणार्थः । ङकार. प्रत्याहारार्थः ।

६६५ ॥ टिद्दटेरे । २ । ४ । ६६ । टितो लकारस्य

स्थाने विहितस्य दस्य टेरेकारो भवति। यत्र एक एवाच् तत्र व्यपदेशिवद्भावेनांत्यादित्वे सति टित्वं।

६६६॥ **थासः सेः।** २। ४। ६७। टितो लकारस्य स्थाने विधीयमानस्य थासः से इत्ययमादेशो भवति। शबेववादेशाः। पुंभ्यतो दीरिति दीत्व। अतो येयित्यधिकृत्य–

६६७॥ **आतोऽपः।** ५। १। १५६। गोरकारांतादुत्तरस्य पिद्वर्जितस्य आकारस्य इयादेशो भवति। इत्याथे आते इत्यनयोराकारस्य इयादेशः।

६६८॥ **व्योः खं वल्कौ।** ४। ३। ६३। वकारयकारयोः खं भवति त्यावयवे त्यकार्ये च वलि क्कौ च परतः। इति यकारस्य खं। आदेब्विट्प। झोऽत इत्यंतादेशः। इटि च एप्यत इति पररूपं। व्यतिभवे। व्यतिभवावहे। व्यतिभवामहे। व्यतिभवसे। व्यतिभवेथे। व्यतिभवध्वे। व्यतिभवते। व्यतिभवेते। व्यतिभवंते। एधै वृद्धौ। ऐकारोऽप्रयोगी दार्थः। तत. "सति" इति लट् पूर्ववन्नीतिः। एधे, एधावहे, एधामहे। एधसे, एधेथे, एधध्वे। एधते, एधेते, एधते। डुपचाञ् पाके। डुशब्दपकाराकारञकारा इतः। ततो लडादयः। पचामि। पचावः। पचामः। पचसि। पचथः। पचथ। पचति। पचतः। पचंति। कर्त्र्यफलविवक्षायां–

६६९॥ **ञितः फलेशे।** १। २। ८१। ञकारेतो धोः परस्य फले कर्तरि वर्तमानस्य लस्य दो भवति। शेषं पूर्ववत्। पचे। पचावहे। पचामहे। पचसे। पचेथे। पचध्वे। पचते। पचेते। पचंते। तेभ्य एव धुभ्यः "त्यः,, व्यऽभौ भ्वो भूते"– इति वर्तमाने–

६७० ॥ **अनद्यतने लङ्** । २ । २ । १०९ । आन्याय्यादुत्थानादान्याय्यात् संवेशनादेषोऽद्यतनः कालः । अहरुभयतोऽर्द्धरात्रं वा । न विद्यतेऽद्यतनोऽस्मिन् स तथा । तस्मिन् भूते वर्तमानात् धोर्लङ् भवति । ङकारो "ङितः सखं" इति विशेषणार्थः । लकारो लुङ्लङ्लृङिति विशेषणार्थः । लस्य पूर्ववन्मन्त्रिधिः ।

६७१ ॥ **मिप्थस्थतसोऽमंतंतताम्** । २ । ४ । ८४ । ङितो लकारस्य स्थाने विहितानां मिप् थस् थ तस् इत्येतेषां यथासंख्यं अम् तम् त ताम् इत्येते आदेशा भवति ।

६७२ ॥ **ङितः सखं** । २ । ४ । ८२ । अस्मदुसञ्ज्ञकस्य ङितः सकारस्य खं भवति । इत्यंत्यसकारस्य खं ।

६७३ ॥ **एर्म्मे** । २ । ४ । ८३ । ङितो लकारस्य सिप्तिब्झीनामिकारस्य खं भवति । पूर्ववच्छन्नेववादेशाः । यञ्यतोदीरिति दीत्व ।

६७४ ॥ **लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वमाङाट्** । ४ । ४ । ७४ । लुङ्लङ्लृङ्विषये गोरडागमो भवति न चेन्माङ् प्रयुज्यते । टकारष्टिदादिरिति विशेषणार्थः । अभव । अभवाव । अभवाम । अभवः । अभवत । अभवत । अभवत् । अभवता । अभवन् । स्फांतस्य खमिति तकारस्य खं । ङितो लस्यादेशेषु टित्त्वाभावात् "टिद्टेरे-रित्यादि नास्ति । पूर्ववदन्यत् नीतिः । व्यत्यभवे । व्यत्यभवावहि । व्यत्यभवामहि । व्यत्यभवथाः । व्यत्यभवेथां । व्यत्यभवध्वं । व्यत्यभवत । व्यत्यभवेतां । व्यत्यभवत ॥ अचीति वर्तमाने—

६७५ ॥ **अटश्च धौ** । ४ । ३ । ९० । अट ऐबेव भवतोजादौ धौ परतः । इत्यैप् । ऐधे । ऐधावहि । ऐधामहि । ऐधथाः

ऐधेथां । ऐधध्वं । ऐधत । ऐधेतां । ऐधंत ॥ अपचं । अपचाव । अपचाम । अपचः । अपचत । अपचत । अपचत् । अपचतां । अपचन् । अपचे । अपचावहि । अपचामहि । अपचथाः । अपचेथां । अपचध्वं । अपचत । अपचेतां । अपचंत । तेभ्य एव धुभ्यः-

६७६ ॥ विधिनिमंत्रणामंत्रणाधीष्टसंप्रश्नप्रार्थने लिङ् २ । ३ । १५२ । विधिर्नियोगः । अज्ञातज्ञापनमित्येके । निमंत्रणं नियोगतः कर्तव्यं । क्रियास्वाभिमुख्यकरणमित्येके । आमंत्रणं यत्कामचारतः कर्तव्यं । कर्तव्येष्वनुज्ञापनमित्येके । अधीष्टः सत्कारपूर्विका व्यापारणा । सप्रश्नः संप्रसारणा बुभुत्सावेदन । प्रार्थना याच्ञा । एतेषु त्यार्थविशेषणेषु धोर्लिङ् भवति । ङकारो ङितः सखमिति विशेषणार्थः । इकारः "लेः सीयुट्" इति विशेषणार्थः । पूर्ववल्लस्य मिबादयः । ङितः सखमित्यादिकार्यं शबेबवादेशाश्च । लेः सीयुडिति प्राप्ते—

६७७ ॥ ङ्यासुण्मे । २ । ४ । ८६ । मविषये लिङादेशानां ङ्यासुडागमो भवति । टकारो देशविध्यर्थः । उकार उच्चारणार्थः । ङकारो ङित्कार्यार्थः ।

६७८ झेर्जुस् । २ । ४ । ९० । लिङादेशस्य झेर्जुसादेशो भवति । जकारो जुसीति विशेषणार्थः । "रुद्भ्यो गे" इत्यधिकृत्य—

६७९ ॥ लिङोऽनंत्यसखं । ५ । १ । १५३ । गविषये लिङोऽनंत्यस्य सकारस्य खं भवति । इति ङ्यासुटः सखं ।

६८० ॥ अतो येय् । ५ । १ । १५४ । गोरकारांतात् परस्य या इत्येतस्य इयादेशो भवति । वलादौ "व्योः खं वल्कौ",

इति यखं आदेप् । पूर्ववन्नीतिः । भवेयं । भवेव । भवेम । भवेः । भवेत ।
भवेत । भवेत् । भवेता । भवेयुः ॥ दविधौ—

६८१ ॥ लेः सीयुट् । २ । ४ । ८९ । लिङादेशानां सीयुडागमो भवति । पूर्ववदितो निवृत्तिः ।

६८२ ॥ रन्नज्झेटः । २ । ४ । ८८ । लिङादेशयोः झ इट् इत्येतयोः यथासंख्य रन् अत् इत्येतावादेशौ भवतः । तकारस्तपरार्थः । शबबवादेशश्च । वलादौ सीयुटो यखमेप् च । व्यतिभवेय । व्यतिभवेवहि । व्यतिभवेमहि । व्यतिभवेथाः । व्यतिभवेयाथा । व्यतिभवेध्व । व्यतिभवेत । व्यतिभवेयाता । व्यतिभवेरन् ॥ एधेय । एधेवहि । एधेमहि । एधेथा । एधेयाथा । एधेध्व । एधेत । एधेयातां । एधेरन् । पचेय । पचेव । पचेम । पचेः । पचेतं । पचेत । पचेत् । पचेतां । पचेयु । पचेय । पचेवहि । पचेमहि । पचेथाः । पचेयाथां । पचेध्व । पचेत । पचेयातां । पचेरन् । तेभ्य एव धुभ्यो विधिनिमन्त्रणेत्यादीनधिकृत्य—

६८३ ॥ लोट् । २ । ३ । १५३ । त्यार्थविशेषणेषु विध्यादिषु धोर्लोट् भवति । टकारष्टित्कार्यार्थः । ओकारो लोटो लङ्वदिति विशेषणार्थः । तस्य मिब्रादयः । लोटो लङ्वदित्यतिदेशो ङितः सखमित्यादिकार्य । "एमे" इति खे प्राप्ते—अनवकाशत्वात्—

६८४ ॥ एरुः । २ । ४ । ७९ । लोडादेशस्य इकारस्य उकारादेशो भवति । मेर्निरिति मिरादेशः ।

६८५ ॥ सेर्हिर्ङित् । २ । ४ । ७६ । लोडादेशस्य सेर्हिरादेशो भवति स च ङिद्वत् भवति ।

६८६ ॥ टावन्नमः । २ । ४ । ८७ । लोडादेशस्या-

स्मदः टावागमो भवति । टपाविती पूर्ववद् प्रयोजयतः । शबेबवादेशाः । स्वेको दीः । ञेरुबिति वर्तमाने—

६८७ ॥ अतो हेः । ४ । ४ । १०३ । गोरकारांतात् परस्य हेरुब्भवति । भवानि । भवाव । भवाम । भव । भवतं । भवत । भवतु । भवतां । भवंतु । दविधौ—टिह्रटेरोरित्येत्वं । थासः सेभावः ।

६८८ ॥ आमेतः । २ । ४ । ७८ । लोडादेशस्य एकारस्य आमादेशो भवति ।

६८९ ॥ स्वो वाऽम् । २ । ४ । ७९ । लोटः सकारवकाराभ्यां परस्य एकारस्य यथासंख्यं व अम् इत्येतावादेशौ भवतः । अस्मदश्चाप् ।

६९० ॥ एत ऐ । २ । ४ । ८१ । लोडादेशस्यास्मद एकारस्य ऐकारादेशो भवति । व्यतिभवै । व्यतिभवावहै । व्यतिभवामहै । व्यतिभवस्व । व्यतिभवेथां । व्यतिभवध्वं । व्यतिभवता । व्यतिभवेतां । व्यतिभवंतां । एधै । एधावहै । एधामहै । एधस्व । एधेथां । एधध्वं । एधतां । एधेतां । एधंतां । पचानि । पचाव । पचाम । पच । पचतं । पचत । पचतु । पचतां । पचंतु । पचै । पचावहै । पचामहै । पचस्व । पचेथां । पचध्वं । पचतां । पचेतां । पचंतां । आशीरर्थविवक्षायां—

६९१ ॥ लोट् चाशिषि । २ । ३ । १६४ । धोः परो लोड् भवति चाशिषि गम्यमानायां । किमाशीः ? भावीष्टार्थशंसनमाशीः । अत एव वर्त्स्यत्कालसामान्ये विधिः । पूर्ववच्छेषं ।

६९२ ॥ तुह्योस्तातङ् वा । २ । ४ । ९९ । तु हि इत्येतयोः लोडादेशयोराशिर्विषययोः तातङित्ययमादेशो भवति । ङका-

ङित्कार्यार्थः । भवानि । भवाव । भवाम । भवतात् त्वं । भव त्वं । भवत । भवत । भवतात् भवान् । भवतु भवान् । भवतां । भवंतु । एवं-पचतात् त्व । पच त्वं । पचतात् भवान् । पचतु भवान् ॥ टुनदि समृद्धौ । इकारटुशब्दावितौ । इदितोर्नुम् । मकारो देशविध्यर्थः । उकार उच्चारणार्थः । ततः पूर्ववल्लडादयः । नंदामि । नंदावः । नंदामः । इत्यादयः ॥ ध्वसुङ् गतौ । ङकारोकारावितौ । नश्चापदांते झलीत्यनुस्वारः । ङित्वाद् "ङेदितो दः" इति दो भवति । ध्वसे । ध्वंसावहे । ध्वंसामहे । इत्यादि ॥ व्येञ् संवरणे । व्ययामि । व्ययावः । व्ययामः । इत्यादि । ञित्वात् "ञितः फलेशे" इति दः । व्यये । व्ययावहे । व्ययामहे ॥ लङि—अनदं । अनदाव । अनंदाम । इत्यादि । अध्वंसे । अध्वंसावहि । अध्वंसामहि ॥ इत्यादि ॥ अव्ययं अव्ययाव । अव्ययाम इत्यादि । अव्यये । अव्ययावहि । अव्ययामहि ॥ लिङि—नंदेय । नंदेव । नंदेम । इत्यादि ॥ ध्वसेय । ध्वसेवहि । ध्वंसेमहि ॥ इत्यादि । व्ययेय । व्ययेव । व्ययेम । इत्यादि । व्ययेय । व्ययेवहि । व्ययेमहि । इत्यादि ॥ लोटि—नंदानि । नंदाव नंदाम । इत्यादि । ध्वंसै । ध्वसावहै । ध्वसामैह । इत्यादि । व्ययानि । व्ययाव । व्ययाम । इत्यादि । व्ययै । व्ययावहै । व्ययामहै इत्यादि ॥ इति भ्वादिः ।

हु दानादनयोः । पूर्ववल्लडादयः । मध्ये कर्तरि शप् । तस्य—

६९३ ॥ ह्वदादेरुलुप् । २ । १ । ८२ । ह्वादेरदादेश्च परस्य शपो यथासंख्य उलु उप इत्येतावादेशौ भवतः । इत्युलु । पित्सु द्वित्वात् परत्वेन गागयोरित्येप् । वसादावपि "गेऽपि" इति ङित्वादेप् न भवति । पश्चात्—

६९४ ॥ लिड्लुचकाचि धोः । ४ । १ । १२ । लिटि उ-

चि कचि च परतो धोरादेरेकाचो द्वे रूपे भवतः । इति द्वित्वं-

६९५ ॥ पूर्वश्चः । ४ । ३ । ११ । तयोर्द्विरुक्तयोर्यः पूर्वः स चसंज्ञो भवति । चस्येत्यधिकृत्य-

६९६ ॥ प्रः ५ । २ । १८२ । चस्य प्रादेशो भवति । इति चस्य प्रः ।

६९७ ॥ कुहोश्चुः ५ । २ । १८७ । चसंबंधिनः कवर्गस्य हकारस्य च चवर्गो भवति । इति हकारस्यासन्नो झकारः । झषो जश्,, इति जकारः । "थः" इति थसंज्ञायां—

६९८ ॥ थादत् ५ । १ । ४ । झस्यादादेशोभवत्यंतापवादः । "होर्गे वः" । इत्युवादेशापवादो वकारः । जुहोमि । जुहुवः । जुहुमः । जुहोषि । जुहुथः । जुहुथ । जुहोति । जुहुतः । जुह्वति । व्यतिजुह्वे । व्यतिजुहुवहे । व्यतिजुहुमहे । व्यतिजुहुषे । व्यतिजुह्वाथे । व्यतिजुहुध्वे । व्यतिजुहुते । व्यतिजुह्वाते । व्यतिजुह्वते ॥ ओहाङ् गतौ ॥ ततो लडादयः "चस्य,, उचीति च वर्तमाने—शबुचाद्वित्वादिः ।

६९९ ॥ भृञ्हाङ्माभिः । ५ । २ । १९८ । भृञ् हाङ् माङ् इत्येतेषामुचि चस्येकारादेशो भवति । "गेऽतः क्ङिति" वर्तमाने—

७०० ॥ थश्नोरातः । ४ । ४ । १०९ । थसंज्ञकस्य श्ना इत्येतस्य चाकारस्य खं भवति क्ङिति गे परतः । उत्तरत्र हलीति वचनात् इहाचि संप्रत्ययः । अभोरित्युत्तरत्र वर्जनात् हल्यपि भुसंज्ञकानां खं ।

७०१ ॥ हल्यभोरीः । ४ । ४ । ११० । भुसंज्ञकवर्जितस्य थस्य श्ना इत्येतस्य चाकारस्य ईकारादेशो भवति हलादौ क्ङिति परतः ; जिहे , जिहीवहे ; जिहीमहे ; जिहीषे ; जिहीथे ;

जिहीध्वे । जिहीते । जिहाते । जिहते ॥ डुधाञ् धारणे च । डुआ-वितौ । अतो लडादयः । शप उश्चि द्वित्वादिः । झषो जगिति जश्त्व, थश्नोरात इत्यात्वं । एकाचो बशो भष् झषःस्ध्वोरित्यधिकृत्य—

७०२ ॥ धः । ८ । ३ । ७४ । झषतस्य दधातेर्बशो भष् भवति झलि परतः । इति दस्य भष्भावः । दधामि । दध्व । दध्मः । दधासि । धत्थः । धत्थ । दधाति । धत्तः । दधति । दधे । दध्वहे । दध्महे । धत्से । दधाथे । धध्वे । धत्ते । दधाते । दधते ॥ लङि-झेर्जुसित्यधिकृत्य—

७०३ ॥ थवित्सेः । २ । ४ । ९१ । थसंज्ञकाद् विदः सेश्च परस्य झेर्जुसादेशो भवति ।

७०४ ॥ जुसि । ८ । २ । ९० । जुसि परत इगतस्य गोरेभवति । इत्येप् । अजुहवं । अजुहुव । अजुहुम । अजुहोः । अजुहुत । अजुहुत । अजुहोत् । अजुहुता । अजुहवु । व्यत्यजुह्वि । व्यत्यजुहुवहि । व्यत्यजुहुमहि । व्यत्यजुहुथा । व्यत्यजुह्वाथा । व्य-त्यजुहुध्वं । व्यत्यजुहुत । व्यत्यजुह्वातां व्यत्यजुह्वत ॥ अजिहि । अजिहीवहि । अजिहीमहि । अजिहीथाः । अजिहाथा । अजि-हीध्वं । अजिहीत । अजिहातां । अजिहत ॥ अदधां । अदध्व । अदध्म । अदधा. । अधत्त । अधत्त । अदधात् । अधत्ता । अदधुः । अदधि । अदध्वहि । अदध्महि । अधत्थाः । अदधाथा । अधद्ध्व । अधत्त । अदधाता । अदधत ॥ लिङि—जुहुयां । जुहुयाव । जुहुयाम । जुहुयाः । जुहुयातं । जुहुयात । जुहुयात् । जुहुयातां । जुहुयुः । उस्यपदे इत्याकारस्य पररूपत्वं । व्यतिजुह्वीय । व्यतिजुह्वीवहि । व्यतिजुह्वीमहि । व्यतिजु-ह्वीथाः । व्यतिजुह्वीयाथां । व्यतिजुह्वीध्व । व्यतिजुह्वीत व्यतिजुह्वीयाता ।

व्यतिजुह्वीरन् ॥ जिहीय । जिहीवहि । जिहीमहि । जिहीथाः । जिहीयाथां । जिहीध्वं । जिहीत । जिहीयातां । जिहीरन् ॥ विपूर्वडुधाञ् । विदध्यां । विदध्याव । विदध्याम । विदध्याः । विदध्यातं । विदध्यात । विदध्यात् । विदध्यातां । विदध्युः । विदधीय । विदधीवहि । विदधीमहि । विदधीथाः । विदधीयाथां । विदधीध्वं । विदधीत । विदधीयातां । विदधीरन् ॥ लोटि—

७०५ ॥ झल्होर्हेर्धिः । ४ । ४ । १०१ । झलंतात् हु इत्येतस्माच्च गोः परस्य हेर्धिरादेशो भवति । जुहवानि । जुहवाव । जुहवाम । जुहुधि । जुहुतं । जुहुत । जुहोतु । जुहुतां । जुह्वतु । आशिषि-जुहुधि जुहुतात् वा । जुहोतु । जुहुतात् वा । व्यतिजुह्वै । व्यतिजुहवावहै । व्यतिजुहवामहै । व्यतिजुहुष्व । व्यतिजुह्वाथां । व्यतिजुहुध्वं । व्यतिजुहुतां । व्यतिजुह्वातां । व्यतिजुह्वतां । जिहै । जिहावहै । जिहामहै । जिहीष्व । जिहाथां । जिहीध्वं । जिहीतां । जिहातां । जिहतां ।

७०६ ॥ भ्वसो हेरुच्चखे । ४ । ४ । ११६ । भुसंज्ञधोर्हकारादौ हौ परतः एत्वं भवति चस्य च खं । दधानि दधाव । दधाम । धेहि । धत्ताद् वा । धत्तं । धत्त । दधातु । धत्तात् । वा । धत्तां । दधतु । दधै । दधावहै । दधामहै । धत्स्व । दधाथां । धद्ध्वं । धत्तां । दधातां । दधतां । इति ह्वादिः ।

अदो भक्षणे । ओकारोऽनिडर्थः । पूर्ववल्लडादिषु कृतेषु मध्ये कर्तरि शप् । तस्य ह्वदादेरुजुबित्युप्—

७०७ ॥ चर्खरि । ४ । ४ । १५५ । झलां चर् भवति खरि परे । इति चर्त्वं । अद्मि । अद्वः । अद्मः । अत्सि । अत्थः । अत्थ । अत्ति । अत्तः । अदंति । झोऽन्तः । "थादत्" इति प्रस्तुत्य—

७०८ ॥ देऽन्तः । ५ । १ । ५ । दाविषयस्यानकारांताद्गोः

परस्य झस्य अदित्ययमादेशो भवति। व्यत्यदे। व्यत्यद्वहे। व्यत्यद्महे। व्यत्यत्से। व्यत्यदाथे। व्यत्यद्ध्वे। व्यत्यत्ते। व्यत्यदाते। व्यत्यदते॥ शीङ् स्वप्ने। ङकारो दार्थः। पूर्ववल्लडादिः।

७०९॥ शीङो गे। ५। २। १४४। शीङ एप् भवति गे परतः। इत्येकारः।

७१०॥ शीङो रत्। ५। १। ६। शीङः परस्य झस्य रदादेशो भवति। शये। शेवहे। शेमहे। शेषे। शयाथे। शेध्वे। शेते। शयाते। शेरते॥ ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि। ञकारो फलवितो। पूर्ववल्लडादिषु—थस्य गे पित्यचीत्यधिकृत्य—

७११॥ ब्रुव ईट्। ५। २। १०१। ब्रू इत्येतस्माद् परस्य हलादेः पितो गस्येडागमो भवति। ब्रवीमि। ब्रूवः। ब्रूमः। ब्रवीषि। ब्रूथः। ब्रूथ॥ ब्रवीति। ब्रूतः। ब्रुवन्ति। ब्रुवे। ब्रूवहे। ब्रूमहे। ब्रूषे। ब्रुवाथे। ब्रूध्वे। ब्रूते। ब्रुवाते। ब्रुवते।

७१२॥ ब्रुव आहश्च। २। ४। ७२। ब्रुवः परस्य लटो माना णशादयो भवति वा तत्संनिधाने च ब्रुव आहश्चादेशः। अकार उच्चारणार्थः।

७१३॥ न थास्मदः। २। ४। ७३। ब्रुवः परस्य लटो माना थस्यास्मदश्च ये प्राप्ता आदेशास्ते न भवंति। तत्सनियोगशिष्ट आहादेशश्च। सिपस्थे कृते—झलो झलीति वर्तमाने—

७१४॥ आहस्थः। ५। ३। ७०। ब्रू आदेशस्याहः थकारादेशो भवति झलि परतः। पुनश्चर्त्वे। ब्रवीमि। ब्रूवः। ब्रूमः। आत्थ। आहथुः। ब्रूथ। आह। आहतुः। आहुः। लङि—

७१९ ॥ रुद्भ्योऽट् चादोट् । ५ । २ । १०४ ।

रुदादिभ्यो जक्षपर्यंतेभ्यः केवले हलि पिति गे परतः अडागमो भवति ईट् च । अदेः पुनरडेव भवति । इत्यदेरट् । टकारो देश विध्यर्थः । लुङ्लङ्लृङ् इत्यट् । अटश्चेत्यैप् । आदं, आद्व । आद्म । आदः । आत्तं । आत्त । आदत् । आत्तां । आदन् ॥ व्यत्यादि । व्यत्याद्वहि । व्यत्याद्महि । व्यत्यात्थाः । व्यत्यादाथां । व्यत्याद्ध्व । व्यत्यात्त । व्यत्यादातां । व्यत्यादत । अशयि । अशेवहि । अशेमहि । अशेथाः । अशयाथां । अशेध्व । अशेत । अशयातां । अशेरत ॥ अब्रुव । अब्रूव । अब्रूम । अब्रवीः । अब्रूत । अब्रूत । अब्रवीत् । अब्रूतां । अब्रुवन् ॥ अब्रुवि । अब्रूवहि । अब्रूमहि । अब्रूथाः अब्रुवाथां । अब्रूध्वं । अब्रूत । अब्रुवातां अब्रुवत । लिङि—अद्यां । अद्याव । अद्याम । अद्याः । अद्यातं । अद्यात । अद्यात् । अद्यातां । अद्युः । उस्यपद इति पररूपं । व्यत्यदीय । व्यत्यदीवहि । व्यत्यदीमहि । व्यत्यदीथाः । व्यत्यदीयाथां । व्यत्यदीध्वं । व्यत्यदीत । व्यत्यदीयातां । व्यत्यदीरन् । शयीय । शयीवहि शयीमहि । शयीथाः । शयीयाथां । शयीध्वं । शयीत । शयीयातां । शयीरन् । ब्रूयां । ब्रूयाव । ब्रूयाम । ब्रूयाः । ब्रूयातं । ब्रूयात । ब्रूयात् । ब्रूयातां । ब्रूयुः । ब्रुवीय । ब्रुवीवहि । ब्रुवीमहि । ब्रुवीथाः । ब्रुवीयाथां । ब्रुवीध्वं । ब्रुवीत ब्रुवीयातां । ब्रुवीरन् ॥ लोटि—सेर्हिभावे धिभावे च-अदानि । अदाव । अदाम, अद्धि । अत्तात् वा । अत्तं । अत्त । अत्तु । अत्तात् वा । अत्तां अदतु । व्यत्यदै । व्यत्यदावहै । व्यत्यदामहै । व्यत्यत्स्व । व्यत्यदाथां व्यत्यद्ध्व । व्यत्यत्तां । व्यत्यदातां । व्यत्यदतां । शयै । शयावहै । शयामहै । शेष्व । शयाथां । शेध्वं । शेतां । शयातां । शेरता । से-

हित्वं ङित्वं च । ब्रूवाणि । ब्रूवाव । ब्रूवाम । ब्रूहि ब्रूतात् । ब्रूत ब्रूत । ब्रवीतु । ब्रूतात् वा । ब्रूता । ब्रुवतु । ब्रवै । ब्रवावहै । ब्रवामहै । ब्रूष्व । ब्रुवाथां ब्रूध्व । ब्रूतां ब्रुवातां । ब्रुवतां ॥ इत्यदादि ॥

दिवु क्रीडाजयेच्छापणिद्युतिगतिषु । उकारो वेदर्थः । पूर्वव-ल्लडादय. । दिवादेः श्यः । इति मध्ये श्यः । शपोऽपवादः । शकारः शित्कार्यार्थः । तेन "घ्युङः" इत्येप न भवति "हल्यभ्कुर्च्छुरः" इति दीत्व । दीव्यामि । दीव्यावः । दीव्यामः इत्यादि । व्यति-दीव्ये । व्यतिदीव्यावहे । व्यतिदीव्यामहे । इत्यादि । ऊषूङो प्रा-णिप्रसवे । ऊकारौकारङकारा इतः । ध्वादेः ष्णोऽष्ट्याष्ठिवूष्वस्कः स्वमिति षकारस्य सकारः । सूये । सूयावहे । सूयामहे । इत्यादि : णहौञ् बधने । औकारञकारावित्तौ । ध्वादेः ष्ण इत्यादिना णकार-स्य नकारः । नह्यामि । नह्यावः । नह्यामः । इत्यादि । नह्ये । न-ह्यावहे । नह्यामहे इत्यादि । लङि—प्राग् धोः सम्प्रयोगः । सम-दीव्य । समदीव्याव । समदीव्याम । इत्यादि । व्यत्यदीव्ये । व्यत्यदीव्या-वहि । व्यत्यदीव्यामहि । इत्यादि । प्रपूर्वो दीत्व । प्रासूये । प्रासूयावहि । प्रासूयामहि । इत्यादि । समनह्यं । समनह्याव । समनह्याम । इत्यादि समनह्ये । समनह्यावहि । समनह्यामहि इत्यादि । लिङि-दीव्येय । दीव्येव । दीव्येम । इत्यादि । व्यतिदीव्येय । व्यतिदीव्येवहि । व्य-तिदीव्येमहि । इत्यादि । प्रसूयेय । प्रसूयेवहि । प्रसूयेमहि । इत्यादि, संनह्येयं । संनह्येव । संनह्येम । इत्यादि । सन्नह्येय । सन्नह्येवहि । सन्नह्येमहि । इत्यादि । लोटि-परिपूर्वः । परिदीव्यानि । परिदीव्याव परिदीव्याम । इत्यादि । व्यतिदीव्यै । व्यतिदीव्यावहै । व्यतिदी-दीव्यामहै । इत्यादि । प्रसूयै । प्रसूयावहै । प्रसूयामहै । इत्यादि

७१६ ॥ व्यंतरोऽदुरो विकृतः । ५ । ४ । ११६ ।

दुर्वर्जिताद् गेरतःशब्दाच्च परस्य विकृतेर्नकारस्य णकारो भवति । इति णत्वं । परिणह्यानि । परिणह्याव । परिणह्याम । इत्यादि । परिणह्यै । परिणह्यावहै । परिणह्यामहै । इत्यादि । इति दिवादिः ॥

षुञ् अभिषवे । मंथनं पीडनं वाऽभिषवः । ञकार इत् । ष्वादेः ष्ण इत्यादिना सकारः । पूर्ववल्लडादयः ।

७१७ ॥ स्वादेः श्नुः । २ । १ । ८७ । स्वादिभ्यो धुभ्यः कर्तरि गे परतः श्नुर्विकरणो मध्ये भवति । शकारः शित्कार्यार्थः । तेन—गे पीति ङिद्वद्भावादेप् न भवति । उतोऽस्फादिति वर्तमाने-

७१८ ॥ वा म्वोः खं । ४ । ४ । १०५ । अस्फात्परो य उकारस्तदंतस्य गोर्निमित्तभूतस्य खं वा भवति वकारादौ मकारादौ च परतः । इति पक्षे-उतः खं । एवं वहिमह्योरपि । सुनोमि । सुन्वः । सुनुवः । सुन्मः । सुनुमः । सुनोषि । सुनुथः, सुनुथ । सुनोति । सुनुतः । सुन्वंति । सुन्वे । सुन्वहे । सुनुवहे । सुन्महे । सुनुमहे । सुनुषे । सुन्वाथे । सुनुध्वे । सुनुते । सुन्वाते । सुन्वते । अशूङ् व्याप्तौ । ऊकारोकारावितौ । न शादिति नकारस्य चुत्वनिषेधः । अश्नुवे । अश्नुवहे । अश्नुमहे । अश्नुषे । अश्नुवाथे । अश्नुध्वे । अश्नुते । अश्नुवाते । अश्नुवते । चिञ् चयने । चिनोमि । चिन्वः । चिनुवः । चिन्मः । चिनुमः । चिनोषि । चिनुथः । चिनुथ । चिनोति । चिनुतः । चिन्वंति । चिन्वे । चिन्वहे । चिनुवहे । चिन्महे । चिनुमहे । चिनुषे चिन्वाथे । चिनुध्वे । चिनुते । चिन्वाते । चिन्वते । लङि-असुनवं । असुन्व, असुनुव । असुन्म । असुनुम । असुनोः । असुनुतं । असुनुत । असुनोत् । असुनुतां । असुन्वन् । असुन्वि । असुन्वहि । असुनुवहि । असुन्महि । असुनुमहि । असुनुथाः । असुन्वाथां । असुनुध्वं । असुनुत । असुन्वातां । असुन्वत । आशु-

वि । आश्नुवहि । आश्नुमहि । आश्नुथाः । आश्नुवाथां । आश्नुध्व । आश्नुत । आश्नुवातां । आश्नुवत ॥ अचिनव । अचिन्व । अचिनुव । अचिन्म । अचिनुम । अचिनोः । अचिनुत । अचिनुत । अचिनोत् । अचिनुतां । अचिन्वन् । अचिन्वि । अचिन्वहि । अचिनुवहि । अचिन्महि । अचिनुमहि । अचिनुथाः । अचिन्वाथां । अचिनुध्वं । अचिनुत । अचिन्वातां । अचिन्वत ॥ लिङि—सुनुयां । सुनुयाव । सुनुयाम । सुनुयाः । सुनुयातं । सुनुयात । सुनुयात् । सुनुयातां । सुनुयुः । सुन्वीय । सुन्वीवहि । सुन्वीमहि । सुन्वीथाः । सुन्वीयाथां । सुन्वीध्व । सुन्वीत । सुन्वीयातां । सुन्वीरन् । अश्नुवीय । अश्नुवीवहि । अश्नुवीमहि । इत्यादि । निस् पूर्व. । निश्चिनुयां । निश्चिनुयाव । निश्चिनुयाम । इत्यादि । निश्चिन्वीय । निश्चिन्वीवहि । निश्चिन्वीमहि । इत्यादि ॥ लोटि—अभिपूर्वः ।

७१९ ॥ गेः सुञ्सूसोस्तुस्तुभोऽड्यपि । ८ । ४ । ४७ । गेरिणतात् परेषा सुनोति सुवति स्यति स्तौति स्तुभति इत्येतेषां संकारस्य षत्वं भवति अडागमे मध्ये सत्यसत्यपि । अतो हे-रित्यधिकृत्य—

१२० ॥ उतोऽस्फात् । ४ । ४ । १०८ । अस्फात् परो य उकारस्तदतादुत्तरस्य हेर्गुनिमित्तभूतस्योप् भवति । अभिषुणवानि । अभिषुणवाव । अभिषुणवाम । अभिषुण । अभिषुणताद् वा । अभिषुणुतं । अभिषुणुत । अभिषुणोतु । अभिषुणुतात् वा । अभिषुणुता । अभिषुण्वतु । अभिषुणवै । अभिषुणवावहै । अभिषुणवामहै । अभिषुणुस्व । अभिषुण्वाथा । अभिषुणुध्वं । अभिषुणुतां । अभिषुण्वाता । अभिषुण्वता । विपूर्वः । व्यश्नवै । व्यश्नवावहै ।

व्यश्नवामहै । व्यश्नुष्व । व्यश्नुवाथां । व्यश्नुध्वं । व्यश्नुतां व्यश्नुवातां । व्यश्नुवतां ॥ निश्चिनवानि । निश्चिनवाव । निश्चिनवाम । निश्चिनु । निश्चिनुतात् वा । निश्चिनुतं । निश्चिनुत । निश्चिनोतु । निश्चिनुताद्वा । निश्चिनुतां । निश्चिन्वतु । निश्चिनवै । निश्चिनवावहै । निश्चिनवामहै । निश्चिनुष्व । निश्चिन्वाथां । निश्चिनुध्वं । निश्चिनुतां । निश्चिन्वातां । निश्चिन्वतां । इति स्वादिः ।

तुदोञ् व्यथने—ञकारोकाराविती ।

७२१ ॥ तुदभ्यः शः २ । १ । ९१ । तुदादिभ्यो धुभ्यः कर्तरि गे शो भवति । शपोऽपवादः । शकारः शित्कार्यार्थः । तेन गेऽपीति ङित्वात् "ध्युङः" इत्येप् न भवति । तुदामि । तुदावः तुदामः । इत्यादिः । तुदे । तुदावहे । तुदामहे । इत्यादि । मृ प्राणत्यागे । शदेगार्द् । इति वर्तमाने—

१२२ ॥ मुर्लुङ्लिङोश्च । १ । २ । ६९ । म्रियतेर्गपरल्लुङ्लिङोश्च दो भवति । रीङ् ऋतः" इति वर्तमाने—

७२३ ॥ रिङ् यग्लिङ्क्षे । ५ । २ । १५० । गोर् ऋकारांतस्य रिङादेशो भवति । यकि यकारादावगे लिङि शे च परतः । इति रिङादेशः । म्रिये । म्रियावहे । म्रियामहे इत्यादि । मुचॢञ् मोक्षणे । ॡकारञकाराविती ।।"इदितोनुम्" इत्यधिकृत्य—

७२४ ॥ शे मुचां । ५ । १ । ३८ । मुचादीनां शे परतो नुम् भवति । मुंचामि । मुंचावः मुंचामः इत्यादि । मुंचे । मुंचावहे मुंचामहे । इत्यादि । लङि—अतुदं । अतुदाव । अतुदाम । इत्यादि । अतुदे । अतुदावहि । अतुदामहि । इत्यादि । अम्रिये । अम्रियावहि । अम्रियामहि । इत्यादि । अमुंचं । अमुंचाव । अमुंचाम । इत्यादि । अमुंचे । अमुंचावहि । अमुंचामहि । इत्यादि । लिङि—तुदेयं । तुदेव ।

तुदेम । इत्यादि । तुदेय तुदेवहि । तुदेमहि । इत्यादि । म्रियेय म्रियेवहि । म्रियेमहि । इत्यादि । मुचेय मुचेव । मुचेम । मुचेय । मुचेवहि । मुचेमहि । इत्यादि । लोटि—तुदानि तुदाव तुदाम । इत्यादि । तुदै । तुदावहै । तुदामहै । इत्यादि । म्रियै । म्रियावहै । म्रियामहै । इत्यादि । मुचानि मुचाव । मुचाम । इत्यादि । मुचै । मुचावहै । मुचामहै । इत्यादि ।

इति तुदादिः ॥

रुधिर्ँ आवरणे । इरादेरितो निवृत्तिः ।

७२५ ॥ रुधां श्नं । २ । १ । ९२ । रुधादीनां कर्तरि गे परतः श्न भवति । शपोऽपवादः । मकारो देशविध्यर्थः । शकारः शित्कार्यार्थः । तेन ङित्त्वादेबभावः । णत्व । गेऽतः क्ङितीति वर्तमाने—

७२६ ॥ श्नऽसः खं । ४ । ४ । १०८ । श्नमो विकरणस्यास्तेश्च गोरतः ख भवति गे क्ङिति परतः । चर्त्वं ।

७२७ ॥ अधः । ५ । ३ । ७७ । दधातेरन्यस्माद् झंप्रताद्धोः परयोः तथोर्भष् भवति । इति धत्व । झलो जश् झशीति पूर्वस्य दत्व । रुणध्मि । रुध्वः । रुध्मः । रुणत्सि । रुन्द्धः । रुन्द्ध । रुणद्धि । रुन्द्धः । रुन्धति । रुन्धे । रुन्ध्वहे । रुन्ध्महे । रुन्त्से । रुन्धाथे । रुन्द्ध्वे । रुन्द्धे । रुन्धाते । रुन्धते । भुजो रक्षाशनयोः । ओकार इत् । "ईदितो द" इति वर्तमाने—

७२८ ॥ भुजोऽत्रे । १ । २ । ७५ । न त्रायते न पालयतीत्यत्र । अस्मिन्नत्रेऽत्रातरि वर्तमानात् भुजेर्दो भवति । चोः कुत्वं चर्त्वं । भुञ्जे । भुञ्ज्वहे । भुञ्ज्महे । भुंक्षे । भुञ्जाथे । भुङ्ग्ध्वे । भुङ्क्ते । भुञ्जाते । भुञ्जते ॥ युजिर्ँ योगे । इरादिरित् । युनज्मि ।

युंज्वः । युनज्मः । युनक्षि । युङ्क्थः । युङ्क्थ। युनक्ति। युङ्क्तः । युञ्जति ।

७२९ ॥ ग्युधुङोऽयज्ञपात्रे । १।२। ७३ । सिपूर्वादुत्पूर्वाच्च युजेरयज्ञपात्रे दो भवति । प्रयुङ्क्ते । प्रयुञ्ज्वहे । प्रयुञ्ज्महे । इत्यादि । उद्युङ्क्ते । उद्युञ्ज्वहे । उद्युञ्ज्महे । इत्यादि । नियमार्थमुद्ग्रहणं । हलंतेषूद एव नान्यस्मात् इति-निर्युनज्मि । इत्यादि । लङि-हल्ङ्याब्भ्यः । सुसिप्त्यनजिति सिपः खे पूर्वस्य च जश्त्वे सिपि रिर्वेति वर्तमाने—

७३० ॥ दः । ५ । ३ । ११० । धोर्दकारांतस्य पदस्य रिर्वा भवति सिपि परतः पक्षे द एव । अरुणध । अरुन्ध्व । अरुन्ध्म: । अरुणः । अरुणत् वा । अरुन्द्ध । अरुन्द्ध । अरुणत । अरुन्द्धा । अरुंधन् । अरुंधि । अरुन्द्वहि । अरुंद्महि । अरुंद्धाः । अरुंधाथां । अरुंध्वं । अरुद्ध । अरुंधातां । अरुंधत । अभुंजि । अभुञ्ज्वहि । अभुञ्ज्महि । अभुङ्क्थाः । अभुंजाथा । अभुङ्ग्ध्वं । अभुङ्क्त । अभुंजातां । अभुंजत । अयुनजं । अयुंज्व । अयुंज्म । अयुनक् । अयुंक्तं । अयुंक्त । अयुनक् अयुंक्तां, अयुंजन् । अयुजि । अयुंज्वहि । अयुज्महि । अयुक्थाः । अयुंजाथां । अयुग्ध्वं । अयुंक्त । अयुंजातां । अयुंजत ॥ लिङि— रुंध्या । रुंध्याम । रुंध्याव । इत्यादि । रुंधीय । रुंधीवहि । रुंधीमहि । इत्यादि । भुंजीय । भुंजीवहि । भुंजीमहि । इत्यादि । युंज्या । युंज्याव । युंज्याम । युंजीय । युंजीवहि । युंजीमहि । इत्यादि । लोटि । रुणधानि । रुणधाव । रुणधाम । रुंद्धि । रुंद्धात् वा । रुंद्धं । रुंद्ध । रुणद्धु । रुंद्धात् वा । रुंद्धां । रुंधंतु । रुणधै । रुणधावहै । रुणधामहै । रुंत्स्व । रुंधाथां । रुंद्ध्वं । रुंद्धां । रुंधातां । रुंधतां । भुनजै । भुनजा-

वहै । भुनजामहै । भुंक्ष्व । भुंजाथां । भुंग्ध्व । भुंक्तां । भुजातां । भुंजतां । युनजानि । युनजाव । युनजाम । युंग्धि, युंक्तात् वा । युंक्त । युंक्त । युनक्तु, युंक्तात् वा । युंक्ता । युंजंतु । युनजै । युनजावहै । युनजामहै । युंक्ष्व । युंजाथा । युंग्ध्व । युंक्ता । युंजाता । युंजता । इति रुधादिः ॥

तनुञ् विस्तारे । ञकारोकाराविती ।

७३१ ॥ कृञ्तनादेरुः । २ । १ । ९३ । कृञस्तनादिभ्यश्च कर्तरि गे परत उर्विकरणो भवति । शपोऽपवादः । तस्य पित्त्वेप् नापित्सु । वकारमकारादौ "वा म्वोः ख" इति उकारस्य ख । तनोमि । तन्वः । तनुवः । तन्मः । तनुमः । तनोषि । तनुथ । तनुथ । तनोति । तनुतः । तन्वाति । तन्वे । तन्वहे । तनुवहे । तन्महे । तनुमहे । तनुषे । तन्वाथे । तनुध्वे । तनुते । तन्वाते । तन्वते । मनुङ् बोधने । ङकारोकाराविती । मन्वे । मन्वहे । मनुवहे । मन्महे । मनुमहे । इत्यादि ॥ डुकृञ् करणे ञकारडुशब्दाविती । लादेश उत्वे एपि च कृते "कुर्यि च" इति वर्तमाने—

७३२ ॥ गेऽतः कृङ्त्युत् । ४ । ४ । १०७ । गे क्ङिति परत करोतेरुकारांतस्यात उकारादेशो भवति । तकारात्पुनरेप् न भवति । "वा म्वो. ख" इति वर्तमाने—

७३३ ॥ कुर्यि च । ४ । ४ । १०६ । करोतेः परस्य उतः ख नित्य भवति यकारादौ म्वोश्च परतः । करोमि । कुर्वः । कुर्मः । करोषि । कुरुथ । कुरुथ । करोति । कुरुतः । कुर्वंति । कुर्वे । कुर्वहे । कुर्महे । कुरुषे । कुर्वाथे । कुरुध्वे । कुरुते । कुर्वाते । कुर्वते । लङि–सम्–पूर्वः । समतनव । समतन्व । समतनुव । समतन्म । समतनुम । समतनोः । समतनुत । समतनुत । समतनोत् । सम-

तनुतां । समतन्वन् । समतन्वि । समतन्वहि । समतनुवहि । सम-
तन्महि । समतनुमहि । समतनुथाः । समतन्वाथां । समतनुध्वं ।
समतनुत । समतन्वातां । समतन्वत ॥ अमन्वि । अमन्वहि । अम-
नुवहि । इत्यादि । समपूर्वः ।

७३४ । संपर्युपात् कृः सुट् भूषे । ४ । ३ । १२९ ।
सम् परि उप् इत्येतेभ्यः परस्य कृञः सुडागमो भवति भूषे भूषाया-
मर्थे । गेर्घोः कार्यस्यांतरंगत्वात् सुटि कृते पश्चादडागमः । समस्कु-
रवं । समस्कुर्व । समस्कुर्म । समस्करोः समस्कुरुतं । समस्कुरुत ।
समस्करोत् । समस्कुरुतां । समस्कुर्वन् । समस्कुर्वि । समस्कुर्वहि ।
समस्कुर्महि । समस्कुरुथाः । समस्कुर्वाथां । समस्कुरुध्व । समस्कुरुत ।
समस्कुर्वातां । समस्कुर्वत । लिङि-तनुयां । तनुयाव । तनुयाम ।
इत्यादि । तन्वीय । तन्वीवहि । तन्वीमहि । इत्यादि । मन्वीय ।
मन्वीवहि । मन्वीमहि । इत्यादि । कुर्यां । कुर्याव । कुर्याम । इत्यादि ।
कुर्वीय । कुर्वीवहि । कुर्वीमहि । इत्यादि ॥ लोटि-वितनवानि । वि-
तनवाव । वितनवाम । वितनु, वितनुतात् वा । वितनुत । वित-
नुत । वितनोतु, वितनुतात् वा । वितनुतां । वितन्वंतु । वितनवै ।
वितनवावहै । वितनवामहै । इत्यादि । मनवै । मनवावहै । मन-
वामहै । इत्यादि । करवाणि । करवाव । करवाम । कुरु, कुरुतात्
वा । कुरुतं । कुरुत । करोतु, कुरुतात् वा । कुरुतां । कुर्वंतु ।
करवै । करवावहै । करवामहै । कुरुष्व । कुर्वाथां । कुरुध्व ।
कुरुतां । कुर्वातां । कुर्वतां । इति तनादिः ।

डुक्रीञ् द्रव्यविनमये । डुञावितौ । लडाद्यः ।

७३५ ॥ क्र्यादेः श्ना । २ । १ । ९५ । डुक्रीञ् इत्येव-
मादिभ्यः कर्तरि गे श्नेत्ययं विकरणो भवति । शकारः शित्कार्यार्थः ।

तेन क्लिशादेषु न भवति । "हल्यघोरीः" इति ईकारः । झेरंतादेशः । "श्नाभ्योरातः" इत्यास्व । क्रीणामि । क्रीणीवः । क्रीणीमः । क्रीणासि । क्रीणीथ । क्रीणीथ । क्रीणाति । क्रीणीतः । क्रीणति । क्रीणे । क्रीणीवहे । क्रीणीमहे । क्रीणीषे । क्रीणाथे । क्रीणीध्वे । क्रीणीते । क्रीणाते । क्रीणते ॥ वृञ् सभक्तौ । वृणे । वृणीवहे । वृणीमहे । वृणीषे । वृणाथे । वृणीध्वे । वृणीते । वृणाते । वृणते । ग्रहञ् उपादाने । "लिटीग्यणः साचोऽर्ण्याऽऽज्य" इति वर्तमाने–

७३६॥वशिव्यधिव्याचिज्यप्रछिव्रश्चिभ्रस्जां क्ङिति ।४।३।२८। वश्यादीनां किति ङिति च साचो यणः इग् भवति । इति ग्रहेः ऋकारः । गृह्णामि । गृह्णीवः । गृह्णीमः । गृह्णासि । गृह्णीथः । गृह्णीथ । गृह्णाति । गृह्णीतः । गृह्णति । गृह्णे । गृह्णीवहे । गृह्णीमहे । गृह्णीषे । गृह्णाथे । गृह्णीध्वे । गृह्णीते । गृह्णाते । गृह्णते ॥ लङि अक्रीणां । अक्रीणीव । अक्रीणीम । अक्रीणाः । अक्रीणीत । अक्रीणीत । अक्रीणात् । अक्रीणीता । अक्रीणन् । अक्रीणि । अक्रीणीवहि । अक्रीणीमहि । अक्रीणीथाः । अक्रीणाथां । अक्रीणीध्व । अक्रीणीत । अक्रीणातां । अक्रीणत । अवृणि । अवृणीवहि । अवृणीमहि । अवृणीथा. । अवृणाथां । अवृणीध्वं । अवृणीत । अवृणातां । अवृणत । अगृह्णा । अगृह्णीव । अगृह्णीम । अगृह्णाः । अगृह्णीत । अगृह्णीत । अगृह्णात् । अगृह्णीतां । अगृह्णन् । अगृह्णि । अगृह्णीवहि । अगृह्णीमहि । अगृह्णीथा । अगृह्णाथां । अगृह्णीध्व । अगृह्णीत । अगृह्णातां । अगृह्णत ॥ लिङि–क्रीणीयां । क्रीणीयाव । क्रीणीयाम । क्रीणीयाः । क्रीणीयातं । क्रीणीयात । क्रीणीयात् । क्रीणीयातां । क्रीणीयु । क्रीणीय । क्रीणीवहि । क्रीणीमहि । क्रीणीथाः । क्रीणीयाथां । क्रीणीध्व । क्रीणीत । क्रीणीयातां । क्रीणीरन् । वृणीय । वृणीवहि ।

वृणीमहि । इत्यादि । गृह्णीयां । गृह्णीयाव । गृह्णीयाम । इत्यादि । गृह्णीय । गृह्णीवहि । गृह्णीमहि । इत्यादि ॥ लोटि— क्रीणानि । क्रीणाव । क्रीणाम । क्रीणीहि, क्रीणीतात् वा । क्रीणीतं । क्रीणीत । क्रीणातु, क्रीणीतात् वा । क्रीणीतां । क्रीणंतु । क्रीणै । क्रीणावहै । क्रीणामहै । क्रीणीष्व । क्रीणाथां । क्रीणीध्वं । क्रीणीतां । क्रीणातां । क्रीणतां । वृणै । वृणावहै । वृणामहै । वृणीष्व । वृणाथां । वृणीध्व । वृणीतां । वृणातां । वृणतां ॥

७३७ ॥ हौ हलः श्नः शानः । २ । १ । ९७ । हलंताद्धोः परस्य श्नात्यस्य हौ परे शानादेशो भवति । अतो हेरुप् । गृह्णानि । गृह्णाव । गृह्णाम । गृहाण, गृह्णीतात् वा । गृह्णीतं । गृह्णीत । गृह्णातु, गृह्णीतात् वा । गृह्णीतां । गृह्णंतु । गृह्णै । गृह्णावहै । गृह्णामहै । गृह्णीष्व । गृह्णाथां । गृह्णीध्व । गृह्णीतां । गृह्णातां । गृह्णतां ॥ इति क्र्यादिः ।

चुर स्तेये । अकार उच्चारणार्थः ।

७३८ ॥ चुरादिभ्यो णिच् । २ । १ । ३६ । चुरादिभ्यो धुम्यः स्वार्थे णिच् त्यो भवति । चकारो णिङ्णिचोः सामान्यग्रहणविघातार्थः । णकारो णीति सामान्यग्रहणार्थ. ।

७३९ ॥ घ्युङः । ५ । २ । ९३ । घेरुङः एप् भवति गे च्यागे च परतः ।

७४० ॥ तदंता धवः । २ । १ । ४४ । सन्नाद्यंता शब्दा धुसंज्ञा भवति । इति धुसंज्ञायां ततो लडादयः । शबेब्र्यादेशाः । चोरयामि । चोरयावः । चोरयामः । इत्यादि । छदै संवरणे । ऐकार

१ । ण्युक्षः । ३ । २ । ८६ । इत्यादि सूत्रेष्विति भावः ।

इत। तेन—एकदेशकृतं लिंगं समुदायस्य विशेषणमिति णिजंताद्दो भवति। ऐविति ञ्णीति च वर्तमाने—

७४१ ॥ वञोऽतः । ५ । २ । ४ । गोरङोऽकारस्य ञ्णिति परतः ऐप् भवति। इत्याकारः। छादये। छादयावहे। छादयामहे। इत्यादि। लक्षञ् दर्शनांकयोः। पूर्ववदन्यत्। लक्षयामि। लक्षयाव। लक्षयामः। इत्यादि। लक्षये। इत्यादि। लङि-अचोरयमित्यादि। अच्छादये। अच्छादयावहि। इत्यादि। अलक्षयमित्यादि। अलक्षये। अलक्षयावहि। अलक्षयामहि। इत्यादि। लिङि-चोरयेयं। चोरयेव। चोरयेम। इत्यादि। छादयेय। छादयेवहि। छादयेमहि। इत्यादि। लक्षयेय। लक्षयेव। इत्यादि॥ लक्षयेय। लक्षयेवहि। लक्षयेमहि। इत्यादि। लोटि-चोरयाणि। चोरयाव। चोरयाम। इत्यादि। छादयै। छादयावहै। छादयामहै। इत्यादि। लक्षयाणि। लक्षयाव। लक्षयाम। इत्यादि। लक्षयै। लक्षयावहै। इत्यादि। युंज पृच संयमे। "चुरादिभ्यो णिच्" इति वर्तमाने—

७४२ ॥ युजादेर्वा । २ । १ । ३७ । युजादिभ्यो धुभ्य स्वार्थे णिच् स्यो वा भवति। पक्षे-न्याय्यविकरणः शप्। पूर्ववच्छेषं। योजयामि। योजयावः। योजयामः। योजामि। योजावः। योजाम। इत्यादि॥ अर्चै पूजायां। ऐकार इत्। णिजभावपक्षे ऐदित्सावकाश इति णिचि दो न भवति। अर्चयामि। अर्चे। इत्यादि। वृञ् आवरणे। ञकार इच्चरितार्थोऽणिच्पक्षे इति णिजंताद्दो न भवति। वारयामि। वरामि। वरे इत्यादि। लङि-अयोजयं। अयोजमिति। आर्चय, आर्चे इत्यादि। अवारय। अवर। अवरे। इत्यादि। लिङि-योजयेयं। योजेयम्। इत्यादि। अर्चयेय। अर्चेय। इत्यादि। वारयेयं। वरेयं। इत्यादि। लोटि-योजयानि। इत्यादि। अर्चयानि।

अर्चै । वारयाणि । वराणि । वरै । इत्यादि समुन्नेयं ।

इति कर्तृगलकारपरिच्छेदः ।

यदा तु—

७४३ ॥ लः कर्मणि च भावे च धेः । २ । ४ । ५७ ।
तत्र लकारास्त्यक्तविशेषणाः सकमकेभ्यो धुभ्यः कर्मणि चकारात्कर्तरि भवंति । धिसंज्ञभ्यो भावे कर्तरि च भवंति । इति कर्मभावयोर्ला भवंति । तदा—

७४४ ॥ दौ । १ । २ । ७ । भावे कर्मणि च यो लकारस्तस्य दो भवति । तत्र—

७४५ ॥ गे यक् । २ । १ । ८१ । ङिघ्राचिनि गे परतो धोर्यक् त्यो भवति, न शबादयः । ककारः कित्कार्यार्थः । पूर्ववदेत्वादि । भावकर्मणोस्तुल्यं रूप । पर भावे त एव भवति । लकाराभिधेयभावस्यैकत्वादयुस्मदस्मद्विषयत्वाच्च लकारेणनाभिहिते कर्तरि कर्तृवाचिनो मृदोभा ॥ भू सत्तायाः क्रियायाः अकर्मकत्वाच्च भू इत्ये तस्मात् भावे लकाराः भवंति । भूयते देवदत्तेन विदुषा । भूयते देवदत्ताभ्यां विद्वद्भ्यां । भूयते देवदत्तजिनदत्तगुरुदत्तैर्विद्वद्भिः । त्वया भूयते । मया भूयते । यद्यपि साधनभेदे वास्तवः क्रियाभेदः । तथापि स शब्देन नोपादीयते । इत्येकवचनमेव भवति । "अकर्मका अपि धवः सगयः सकर्मका भवंति" इति वचनादयं गिपूर्वः सकर्मको भवति । इति अनुपूर्वः । अनुभूये । अनुभूयावहे । अनुभूयामहे । अनुभूयसे । अनुभूयाथे । अनुभूयध्वे । अनुभूयते । अनुभूयेते । अनुभूयते । एवमभिपूर्वः । अभिभूये । अभिभूयावहे । अभिभूयामहे । इत्यादि । तथा–लङादिषु–अभूयत । अन्वभूये । इत्यादि । भूयेत । अनुभूयेय । इत्यादि । भूयतां । अनुभूयै । इत्यादि । एवं—एध्यते । ऐध्यत ।

एध्येत। एध्यतां। पच्यते। अपच्यत। पच्येत। पच्यतां। नंद्यते। अनद्यत। नंद्येत। नंद्यतां। "हलुङ कूङित्यनदितः, इति नख। प्रध्वस्यते। प्राध्वस्यत। प्रध्वस्येत। प्रध्वस्यता। एचोऽश्या इत्यधिकृत्य—

७४६ ॥ ध्योऽलिटि। ४। ३। ४५। ध्येञो धेरलिटि अशिद्विषये आत्वं भवति। स्वञ्चच्छ्वादेरिति साचो यण इक्। हलो यणिक इति दीः। वीयते। अवीयत। वीयेत। वीयतां। "यि कूङित्ययङ्" इति वर्तमाने—

७४७ ॥ दीश्च्व्यकृद्दे। ५। २। १४८। च्वावकृद् यकारे अगयकारे च गोर्दीर्भवति। हूयते। अहूयत। हूयेत। हूयतां। ह्रायते। अह्रायत। ह्रायेत। ह्रायतां। "ईघ" इति वर्तमाने—

७४८ ॥ भूमास्थागापाहाक्सां हलि। ४। ४। ६९। भूसंज्ञकानां मा स्था गा पा हाक् सा इत्येतेषा च घूनां हलादौ कूङित्यगे परतः ईत्व भवति। विधीयते। व्यधीयत। विधीयेत। विधीयतां। अद्यते। आद्यत। अद्येत। अद्यतां।

७४९ ॥ यि कूङित्ययङ्। ५। २। १४५। शीङो यकारादौ कूङिति परतः अयङादेशो भवति। अधिशय्यते। अध्यशय्यत। अधिशय्येत। अधिशय्यतां। क्तिल्येऽदोऽगे जग्धिरिति वर्तमाने-

७५० ॥ ब्रूस्तेर्वच्भूः। १। ४। १११। ब्रूञोऽस्तेश्च यथासंख्यं वच् भू इत्येतावादेशौ भवतोऽगे परतः। स्वञ्चच्छ्वादेरिति साचो यण इक्। उच्यते। औच्यत। उच्येत। उच्यतां। दीव्यते। अदीव्यत। दीव्येत। दीव्यतां। प्रसूयते। प्रासूयत। प्रसूयेत। प्रसूयतां। सन्नह्यते। समनह्यत। सन्नह्येत। सन्नह्यतां। अभिषूयते। अभ्यषूयत। अभिषूयेत। अभिषूयतां। अज्यते।

आश्यत । अश्येत । अश्यतां । निश्चीयते । निरचीयत । निश्चीयेत । निश्चीयतां । तुद्यते । अतुद्यत । तुद्येत । तुद्यतां । म्रियते । अम्रियत । म्रियेत । म्रियतां । मुच्यते । अमुच्यत । मुच्येत । मुच्यतां । रुध्यते । अरुध्यत । रुध्येत । रुध्यतां । भुज्यते । अभुज्यत । भुज्येत । भुज्यतां । युज्यते । अयुज्यत । युज्येत । युज्यतां ।

७५१ ॥ तनेर्यकि । ४ । ३ । ४८ । तनोतेराकारो यकि परतो वा भवति । तायते । तन्यते । अतायत । अतन्यत । तायेत । तन्येत । तायतां । तन्यतां । मन्यते । अमन्यत । मन्येत । मन्यतां । क्रियते । अक्रियत । क्रियेत । क्रियतां । विक्रीयते । व्य- क्रीयत । विक्रीयेत । विक्रीयतां । सम्रियते । समम्रियत । सम्रियत । सम्रियतां । गृह्यते । अगृह्यत । गृह्येत । गृह्यतां । "अगे" खमिति चानुवर्तमाने ।

७५२ ॥ णेः । ४ । ४ । ५६ । णेः खं भवत्यगे परतः । चोर्यते । अचोर्यत । चोर्येत । चोर्यतां । छाद्यते । अछाद्यत । छाद्येत । छाद्यतां । लक्ष्यत । अलक्ष्यत । लक्ष्येत । लक्ष्यतां । योज्यते । अयोज्यत । योज्येत । योज्यता । युज्यते । अयुज्यत । युज्येत । युज्यतां । अर्च्यते । आर्च्यत । अर्च्येत । अर्च्यता । णिजभावेऽप्यविशेषं । वार्यते । अवार्यत । वार्येत । वार्यतां । व्रियते । अव्रियत । व्रियेत । व्रियतां । इत्यादि सप्रपंचमवगम्यान्नय ॥ अपि च कस्यचित् धोः कश्चिदर्थभागः कर्मस्थप्रधानः फलरूपी विक्लेदादिः । कश्चिद् कर्तृ- स्थप्रधानः भावनाक्रियाधिश्रयणादिः । तत्र यदा कर्मस्थे स्वस्यार्थ- भागे सुकरत्वेन वा कर्मण्यध्यारोपितायां भावनायां धुर्वर्तते, तदा तत्कर्मकर्ता भवति । तत्र लकारे—

७५३ । कर्मवल्लेऽसृवादीनां । २ । १ । ७६ । कर्मकर्तरि लकारे

सति तदतस्य धोः स्वयस्यादिवर्जितस्य कर्मणीव कार्यं भवति। यथा कर्मणि दयक्ञिटो भवति। तथा तत्रापीत्यर्थः। कर्मकर्तर्यपि तान्येवोदाहरणानि भवंति। कर्मकर्तृभावाभिव्यक्त्यर्थं स्वयमेवेत्यनुप्रयुज्यते। अनुभूयेऽहं स्वयमेव। अनुभूयावहे। अनुभूयामहे स्वयमेव। इत्यादि। एव पच्यते ओदनः स्वयमेव। विक्लिद्यतीत्यर्थः। इत्यादि नेयं।

इति यक्परिच्छेदो द्वितीयः।

कर्तरि शेषलकारा नीयते। भू इति स्थिते "लोट् चाशिषि" इति पक्षे लिङ्। ङकारेकारौ पूर्ववदितौ। मिङादयश्च। "लेः सीयुट्" "ङ्यासुण्मे" इति वर्तमाने—

७५४ ॥ **किदाशिषि**। २। ४। ८६। आशिष्यर्थे लिङो ङ्यासुट् किद् भवति। शेषोऽग एव इत्यधिकारे लिङाशिषीत्यगसंज्ञत्वाच्छननंत्यसखे न भवतः। स्फादेः स्कोऽने चेति झलि सख। भूयासं। भूयास्व। भूयास्म। भूयाः। भूयास्तं। भूयास्त। भूयात्। भूयास्ता। भूयासुः। दविधौ सीयुट्। झटो रन्नतौ।

७५५ ॥ **तथोः सुट्**। २। ४। ८८। लिङादेशावयवयोस्तकारथकारयोः सुडागमो भवति। न्योः ख वल्कावििति यख। वलादेरिडिति इट्। त्यादेशयोरिति पत्वं ष्टुत्वं।

७५६ ॥ **वेणञः**। ४। ५। ६४। इणः परस्मात् इटो नेश्चोत्तरेषां पीध्वलुङ्लिटां धकारस्य ढकारादेशो भवति वा। एवत्रादेशौ। व्यतिभविषीय। व्यतिभविषीवहि। व्यतिभविषीमहि। व्यतिभविषीष्ठाः। व्यतिभविषीयास्था। व्यतिभविषीध्व। व्यतिभविषीढ्वं। व्यतिभविषीष्ट। व्यतिभविषीयास्ता। व्यतिभविषीरन्॥ एधिषीय। एधिषीवहि। एधिषीमहि। एधिषीष्ठाः। एधिषीयास्थां। एधिषीध्व। एधिषीष्ट। एधिषीयास्तां। एधिषीरन्॥ पच्यास। प-

च्यास्व । पच्यास्म । पच्याः । पच्यास्तं । पच्यास्त । पच्यात् । पच्यास्तां । पच्यासुः । एकाच् ग्रस इति "न वृद्भ्यः" इति च वर्तमाने-

७५७ ॥ क्लौदिदचोऽपश्चिश्रिशीडीरुषद्कोदूदृदतः । ५ । १ । १२३ । ल्ककारेत औकारेतोऽजंताच्च गोरेकाचः परस्य वलाद्यगस्येट् न भवति पत् श्वि श्रि शी डी रुषद्कं ऊदंत वृ ऋदंत अदंत इत्येतान् वर्जयित्वा । औकारेत्त्वात् पचेः सीयुट इट् न भवति । पक्षीय । पक्षीवहि । पक्षीमहि । पक्षीष्ठाः । पक्षीयास्थां । पक्षीध्वं । पक्षीष्ट । पक्षीयास्तां । पक्षीरन् ॥ नंद्यासं । नंद्यास्व । नंद्यास्म । इत्यादि । ध्वंसिषीय । ध्वंसिषीवहि । ध्वंसिषीमहि । इत्यादि । वियासं । वियास्व । वियास्म । इत्यादि । क्लौदिदच इत्यजतत्त्वात् व्येञ इट् न भवति । व्यासीय । व्यासीवहि । व्यासीमहि । इत्यादि । हूयासं । हूयास्व । हूयास्म । इत्यादि ।

७५८ ॥ इणः षीध्वंलुङ्लिटां धो ढः । ५ । ४ । ६३ । इणः परेषां षी ध्व लुङ् लिटां धकारस्य ढकारो भवति । इलि ढत्व । व्यतिहोषीय । व्यतिहोषीवहि । व्यतिहोषीमहि । व्यतिहोषीष्ठाः । व्यतिहोषीयास्थां । व्यतिहोषीढ्वं । व्यतिहोषीष्ट । व्यतिहोषीयास्तां । व्यतिहोषीरन् । हासीय । हासीवहि । हासीमहि । इत्यादि ।

७५९ ॥ लिङ्येत् । ४ । ४ । ७० । भूमादीनां किति लिङि परतः एकारो भवति । विधेयासं । विधेयास्व । विधेयास्म । इत्यादि । श्रत्पूर्वः । श्रद्धासीय । श्रद्धासीवहि । श्रद्धासीमहि । इत्यादि । अद्यासं । अद्यास्व । अद्यास्म । इत्यादि । औकारेदित्वादनिट् । व्यत्यस्सीय । व्यत्यस्सीवहि । व्यत्यंत्सीमहि । इत्यादि । "वेण्णः" इति पक्षे ढत्वं । शयिषीय । शयिषीवहि । शयिषीमहि । शयिषीष्ठाः । शयिषीयास्थां । शयिषीढ्वं, शयिषीध्वं । शयिषीष्ट ।

शयिषीयास्तां । शयिषीरन् ॥ उह्यासं । उह्यास्व । उह्यास्म । इत्यादि । अत्र: स्थानिवद्भावेन वचेरनिडर्थः औकार इत्यनिट् । वक्षीय । वक्षीवहि । वक्षीमहि । इत्यादि । दीव्यासं । दीव्यास्व । दीव्यास्म । इत्यादि । व्यतिदीविषीय । व्यतिदीविषीवहि । व्यतिदीविषीमहि । इत्यादि । वा लिङसाविति वर्तमाने—

७६० ॥ ऊदिद्भ्यः । ५ । १ । १०० । ऊदितो धोर्ध्रूभ्रश्च परस्य वलादेरिड् वा भवति । पक्षे इट् । इट्पक्षे वेणत्रेरिति वा ढत्वं । प्रसविषीय । प्रसविषीवहि । प्रसविषीमहि । प्रसविषीष्ठाः । प्रसविषीयास्थां । प्रसविषीध्वं, प्रसविषीढ्वं । प्रसविषीष्ट । प्रसविषीयास्तां । प्रसविषीरन् । अनिट्पक्षे—इणः षीध्वमिति नित्यं ढत्वं । प्रसोषीय । प्रसोषीवहि । प्रसोषीमहि । प्रसोषीष्ठाः । प्रसोषीयास्थां । प्रसोषीढ्वं । प्रसोषीष्ट । प्रसोषीयास्तां । प्रसोषीरन् ॥ संनह्यासं । संनह्यास्व । संनह्यास्म । इत्यादि । औकारत्वादनिट् ।

७६१ ॥ नहो धः । ५ । ३ । ६९ । नहेर्धो झलि स्व पदान्ते च धकारो भवति । इति धत्वं । नत्सीय । नत्सीवहि । नत्सीमहि । इत्यादि । अभिषूयासं । अभिषूयास्व । अभिषूयास्म । इत्यादि । सोषीय । सोषीवहि । सोषीमहि । इत्यादि । "ऊदिद्भ्य" इति ऊदित्वात्पक्षे इट् । अशिषीय । अशिषीवहि । अशिषीमहि । इत्यादि । अनिट्पक्षे—भ्रश्चेत्यादिना षत्वं ।

७६२ ॥ षढोः कस्सि । ५ । ३ । ७९ । षकारढकारयोः ककारादेशो भवति सकारादौ परतः । इति ककारः । अक्षीय । अक्षीवहि । अक्षीमहि । इत्यादि ॥ निश्चियासं । निश्चियास्व । निश्चियास्म । निश्चिषीय । तुद्यासं ॥ सीकः, हलीति च वर्तमाने—

७६३ ॥ सिचौ दे । १ । १ । १०० । दपरे सित्ये लौ

लिङि च सकारादौ परे यो हल् तस्मिन् परे य इक् तस्य किद्वद् कार्यं भवति । इति कित्वात् "ध्युकः" इत्येव न भवति । तुत्सीय ।

७६४ ॥ उः । १ । १ । १०१ । ऋवर्णान्तस्य धोः सकारादौ सिलौ दे परे किद्वद् कार्यं भवति । कित्वात् गागयोरित्येप् न भवति । मृषीय । मुच्यासं । मुक्षीय । रुध्यासं । रुत्सीय । भुक्षीय । भुज्यासं । युक्षीय । तन्यासं । सानिषीय । मानिषीय । क्रियासं । कृषीय । क्रियासं । क्रिषीय । वृतो वेति वर्तमाने–

७६५ ॥ लिङ्स्योर्दे । ५ । १ । ९८ । वृञः परयोः लिङ् सि इत्येतयोः दविषययोरिड्वा भवति । वरिषीष्ट, वृषीष्ट वा । गृधात् ।

७६६ ॥ ग्रहोऽलिट्येकाचो दीः । ५ । १ । १५ । ग्रहेरेकाचः परस्य इटो दीर्घो भवति न चेत् स इट् लिटि विहितः । वलादेरिटो दीः । ग्रहिषीष्ट । ग्रहीषीष्ट । णेरिति णिखं । चोर्यासं । चोरयिषीष्ट । लक्ष्यास । लक्षयिषीष्ट । योज्यासं । युज्यास । अर्च्यासं । अर्चयिषीष्ट । वार्यासं । व्रियासं । वरिषीष्ट । वृषीष्ट । इत्यादि सविस्तरमधिगंतव्य ॥ लिडुदाह्रियते । भू इति स्थिते-"भूत" अनद्यतने,, इति चानुवर्तमाने—

७६७ ॥ परोक्षे लिट् । २ । २ । १०८ । अक्षेभ्यःपरावृत्तं परोक्षं स्वयं साक्षादनधिगतं तत्र परोक्षे भूतेऽनद्यतनेऽर्थे वर्तमानाद्धोः लिडित्ययं त्यो भवति । टकारो टिद्दटेरिति विशेषणार्थः । इकारो लिटः कसुकानाविति विशेषणार्थः । पूर्ववन्मिबादयः । तेषां–

७६८ ॥ मानां णश्वमथाथुसश्णशतुसुसः । २ । ४ । ६९ । लिटो लेरादेशानां मानां नवानां यथासंख्यं णश् व म थ अथुस् अस्

णश् अतुस् उस् इत्येते नवादेशाः भवति। इति णशादय। णशावितौ। शित् सर्वादेशार्थः। परत्वादेपि प्राप्ते—नित्यत्वाद्-"अचि" "म्व-" इति चानुवर्तमाने—

७६९ ॥ **लुङ्लिटोर्वुक्** । ४ । ४ । ८५ । लुङ्लिटोरचि परतो भवतेर्वुगागमो भवति। ककारोकारावितौ। शेषोऽग एव, इति वर्तमाने—

७७० ॥ **लिट्** । २ । ४ । ९६ । लिट् चागसञ्ज्ञो भवति। इत्यगस्य वलादेरिट् प्राप्तः।

७७१ ॥ **लिटीन्ध्यस्फाद् किद्वत्** । १ । १ । ९३ । इन्धेरन्यस्माच्च धोरस्फादपिति लिटि परत किताव कार्यं भवति। इति कित्वात्—"एकाच." न श्रुद्व्य " इत्याधिकृत्य—

७७२ ॥ **कित्यूर्णुञ्श्र्युकः** । ५ । १ । १२५ । ऊर्णुञः श्रयतेरुगन्ताच्चैकाचो विहिते किति नेट् भवति। इति निषिद्धः।

७७३ ॥ **भृसृवृस्तुद्रुस्नुश्रोर्लिटि** । ५ । १ । १२७ । भृ सृ वृ स्तु द्रु स्नु श्रु इत्येतेभ्य एव लिटि नेट् भवति नान्येभ्यः। इति नियमान्निषिद्धो निवर्तते। पुनर्भवत्येवेट्। आदेरेकाचो द्वे, इत्यधिकृत्य-लिड्युङ्काचि धोः, इति द्वित्वं।

७७४ । **पूर्वश्चः** । ४ । ३ । ११ । द्विरुक्तयो पूर्वोऽवयव चसञ्ज्ञो भवति। इति चसञ्ज्ञायां। चस्योविति वर्तमाने—

७७५ ॥ **हलोऽनादेः** । ५ । २ । १८० । चस्य संबंधिनो हलोऽनादेरूप भवति। इति वकारस्योप्।

७७६ ॥ **ऋः** । ५ । २ । १८२ । चस्य संबंधिनोऽचः अादेशो भवति। इत्यूकारस्य उकारः।

७७७॥ **भुवोऽत्**।५।२।१९६। भवतेश्वस्य लिट्य-कारादेशो भवति। इस्युकारस्यात्वं। झलो जशीति भकारस्य बकारः। बभुव। बभूविव। बभूविम। बभूविथ। बभूवथुः। बभूव। बभूव। बभूवतुः। बभूवुः। दस्य–टिदेटेररिरियेत्वं। थासः सेभावः। वेण्जे-रिति ष्वमो वा ढत्वं।

७७८॥ **लेस्तझस्यैशिरे**। २। ४। ६९। लेर्लिटस्त-झयोर्यथासंख्यं एश् इरे इत्येतावादेशौ भवतः। पूर्ववल्लिट् वुक् च कार्यं। व्यतिबभूवे। व्यतिबभूविवहे। व्यतिबभूविमहे। व्यतिबभू-विषे। व्यतिबभूवाथे। व्यतिबभूविढ्वे। व्यतिबभूविध्वे। व्यतिब-भूवे। व्यतिबभूवाते। व्यतिबभूविरे। लिड्वत्कृञोऽमीति वर्तमाने–

७७९॥ **सर्विजादिदयायासोऽनृच्छूर्णोः**।२।१।४८। सह रुणा वर्तमानात् इजादेर्धोर्दय् अय् आस् इत्येतेभ्यश्चाम् भवति लिड्वत् कृञि परतः ऋच्छत्यूर्णोतिं वर्जयित्वा। कृञोऽमीति प्रत्या-हारेण कृभ्वस्तीनां त्रयाणां ग्रहणं। तस्मिन्नामंतं पदमिदमनंतरं प्रयुज्यते।

७८०॥ **आम्नस्तत्कुः**।१।२।७१। आमंतस्यैव तत्कृञो दो भवति। इति लिटो दः। तस्य पूर्ववदेत्वादि। किस्त्वा-ल्लित्येप् न भवति। यणादेशस्थानिवद्भावेन द्वित्वं।

७८१॥ **उरः**।५।२।१८३। चस्य ऋकारस्य अ-कारादेशो भवति। झित्वादामंतस्य सुप उप्। त्यखे त्याश्रयमिति पदत्वं। नुम्मोऽमित्यनुस्वारः। वा नुक् पदांतस्येति विकल्पेन परस्वत्वं। एधाञ्चक्रे। एधाञ्चकृवहे। एधाञ्चकृमहे। एधाञ्चकृषे। एधाञ्चक्राथे। एधांचकृढ्वे। एधांचक्रे। एधांचक्राते। एधांचक्रिरे। एधांबभूव। एधांबभूविव। एधांबभूविम। एधांबभूविथ। एधांबभूवथुः। एधांबभूव।

एधांबभूव । एधांबभूवतुः । एधांबभूवुः । अस् असिति द्वित्वं । हलोऽनादेरिति स उप् । चस्येति दीरिति च वर्तमाने—

७८२ ॥ आद्यतः । ५ । २ । ११३ । लिटि परतः आदेरतश्चस्य दीर्भवति । इति दीत्व । पुनः स्वेको दीः । एधामास । एधामासिव । एधामासिम । एधामासिथ । एधामासथुः । एधामास । एधामास । एधामासतुः । एधामासु । "उञोऽतः" इत्येप् । "भ्वसो ह्येचखे" इति वर्तमाने—

७८३ ॥ हलमध्ये लिट्यतः । ४ । ४ । ११७ । हलो मध्ये वर्तमानस्यात एत्व भवति चस्य च ख लिटि परतः । इत्येत्त्वखे । थे भ्रादिनियमात् नित्यमिटि प्राप्ते —

७८४ ॥ वाऽत्वदचसृज्दृशो नित्यानिट्तासस्थेऽस्कद्व्यार्त्तेः । ५ । १ । ११७ । नित्यानिट् तास् येषा तेभ्योऽकारवद्भ्योऽजतेभ्यः सृज्दृश् इत्येताभ्या च विहिते थे वा इट् भवति स्क अद् व्या अर्ति इत्येतान् वर्जयित्वा । इति यदा इट् तदा सेटीत्येत्वचखे भवतः । अन्यत्र चोः कुत्वं । पूर्ववदन्यत् । पपच । पपाच । पेचिव । पेचिम । पपक्थ । पेचिथ । पेचथुः । पेच । पपाच । पेचतुः । पेचुः । पेचे । पेचिवहे । पेचिमहे । इत्यादि । पेचिषे । पेचाथे । पेचिध्वे । पेचे । पेचाते । पेचिरे ॥ ननंद । ननदिव । ननंदिम । इत्यादि । दध्वसे । दध्वसिवहे । दध्वसिमहे । इत्यादि । "द्वे" चस्येति च वर्तमाने—

७८५ ॥ लिट्यग्यणः साचोऽय्याऽऽज्यं । ४ । ३ । १७ । आ ज्या अ एतस्माद् यो धुर्निर्दिश्यते तस्य लिटि द्वित्वे सति चस्य साच (परेण चा सह वर्तमानस्य) अर्य्य—अरेफयकारपरस्य यणः स्थाने इगादेशो भवति ॥ ञ्णित्यच इत्यैप् । आयादेशः । अपित्सु लिटः

क्ङिद्भावात् स्वच्छयादेरिति साचो यण इक । " एर्गैवाक्न्वादु-डोऽसुधयः, इति यणादेशः । पूर्ववच्छेषं । विन्याय । विन्यय । विन्यिव । विन्यिम । विन्ययिथ । विन्यथुः । विन्य । विन्याय । विन्यतुः । विन्युः ॥ पूर्ववत् णशादिषु कृतेषु पित्त्वेवादि । कित्युवादेशः । थे वेट् । स्थानिवद्भावेन द्वित्वादि । जुहुव । जुहाव । जुहुविव । जुहुविम । जुहुविथ । जुहोथ । जुहुवथुः । जुहुव । जुहाव । जुहुवतुः । जुहुवुः । व्यतिजुहुवे । व्यतिजुहुविवहे । व्यतिजुहुविमहे । व्यतिजुहुविषे । व्यतिजुहुवाथे । व्यतिजुहुविध्वे । व्यतिजुहुविढ्वे । व्यतिजुहुवे । व्यतिजुहुवाते । व्यतिजुहुविरे । पक्षे लिङ्वत्कृञामीति वर्तमाने—

७८६ ॥ **भीह्रीभृहोरुज्वत्** । २ । १ । ५० । भी ह्री भृ हु इत्येतेभ्यो लिङ्वत् कृञ्यां भवति वा स च उज्वत् । उचि कार्यं द्वित्व-मित्त्वं चातिदिश्यते । द्वित्वे जश्त्वे च सत्येववादशौ । फलेशे दःप्राप्तः ।

७८७ ॥ **नं** । १ । २ । ७२ । आम्वत् तत्कृञः फलेशे दो न भवति । इति प्रतिषिद्धः । वलादाविट् प्राप्तः ।

७८८ ॥ **कृञोऽस्कुः** । ५ । १ । १२८ । सुट्वर्जितात्कृञो विहिते लिटि नेट् भवति । इति निषिद्धः । थेऽप्ययमेव परत्वान्निषेधो, न विकल्पः । शेषं पूर्ववत् । जुहुवांचकार । जुहुवांचकर ।

७८९ ॥ **वाऽस्मण्णश्** ।२।१७२। अस्मदो णश् वा णिद् भवति । इति पक्षे णिद्वदभावः । जुहुवांचकृव । जुहुवांचकृम । जुहु-वांचकर्थ । इत्यादि । व्यतिजुहुवांचक्रे । व्यतिजुहुवांचकृवहे । व्यति जुहुवांचकृमहे । इत्यादि ।

७९० ॥ **इटि चात्खं** ।४।४।६७। इटि अजाधौ चागे क्ङिति परे आकारांतस्य खं भवति । इत्यात्खं । जहे । जहिवहे जहिमहे ।

७९१ ॥ **आतो णल औ । ५ । २ । ३६** । गोराका-रातात्परस्य लिटो णल औकारादेशो भवति। इत्यौत्वं । दधौ । दधिव । दधिम । दधिथ । दधाथ । दधथुः । दध । दधौ । दधतुः । दधुः । दधे । दधिवहे । दधिमहे । इत्यादि । अदः,, घस्लृ,, इति चानुवर्तमाने

७९२ ॥ **लिटि वा । १ । ४ । १३० ।** अदो घस्लृभावो वा भवति लिटि परतः । लृकार इत् । द्वित्वादि कार्यं ।

७९३ ॥ **गमृहन्जन्खन्घसोऽनङि । ४ । ४ । २४ ।** गमादीना हलुङ् क्ङित्यजादावनङि ख भवति । "शास्वस्वसां" इति षत्व । पूर्ववच्छत्वं । जघस । जघास । जक्षिव । जक्षिम । जघसिथ । जक्षथुः । जक्ष । जघास । जक्षतु । जक्षुः । व्यतिजक्षे । व्यतिजक्षिवहे । व्यतिजक्षिमहे । व्यतिजक्षिरे इत्यादि । घस्लादेशाभावे-आद । आदिव । आदिम । आदिथ । आदथुः । आद । आद । आदतु । आदु । व्यत्यादे । व्यत्यादिवहे । व्यत्यादिमहे । इत्यादि । अतिशिश्ये । अतिशिश्यिवहे । अतिशिश्यिमहे । अतिशिश्यिषे । अतिशिश्याथे । अतिशिश्यिढ्वे । अतिशिश्यिध्वे । अतिशिश्ये । अतिशिश्याते । अतिशिश्यिरे ॥ पूर्ववद् ब्रूञो वचः साचो यणः इक् व अपिति स्वब्वच्छ्वयादेरिति इक् । उवचे । उवाच । ऊचिव । ऊचिम । उवचिथ । उवक्थ । ऊचथुः । ऊच । उवाच । ऊचतु । ऊचुः । ऊचे । ऊचिवहे । ऊचिमहे । इत्यादि । द्वित्वादिकं । "च्छ्वोः" एप् च । दिदेव । दिदिविव । दिदिविम । दिदेविथ । दिदिवथुः । दिदिव । दिदेव । दिदिवतुः । दिदिवुः । व्यतिदिदिवे । व्यतिदिदिविवहे । व्यतिदिदिविमहे । इत्यादि ॥ सुषुवे । सुषुविवहे । सुषुविमहे । सुषुविषे । इत्यादि ॥ ननह । ननाह । नेहिव । नेहिम । नेहिथ । ननद्ध । नेहथुः । नेह । ननाह । नेहतुः । नेहुः । नेहे । नेहिवहे ।

नेहिमहे । इत्यादि । सुषव । सुषाव । सुषुविव । सुषुविम । सुषुविथ । सुषोथेत्यादि । सुषुवे । सुषुविवहे । सुषुविमहे । इत्यादि । "आद्यत:" इति दीत्वं । "नुक्" इत्यधिकृत्य-

७९४ ॥ अश्नोः । ५ । २ । १९५ । अश्नोतेर्लिटि चस्य कृतद्वित्वस्य नुगागमो भवति । व्यानशे । व्यानशिवहे । व्यानशिमहे । व्यानशिषे । इत्यादि ।

७९५ ॥ वा चे: । ५ । २ । ७१ । चिनोतेश्चात्परस्य वा कुत्वं भवति सन्लिटोः परतः । चिकय, चिकाय । चिक्यिव । चिक्यिम । चिकयिथ, चिकेथ । चिक्यथुः । चिक्य । चिकाय । चिक्यतुः । चिक्युः । चिचय । चिचाय । चिच्यिव । चिच्यिम । चिचयिथ, चिचेथ । चिच्यथुः । चिच्य । चिचाय । चिच्यतुः । चिच्युः । चिक्ये । चिक्यिवहे । चिक्यिमहे । इत्यादि । चिच्ये । चिच्यिवहे । चिच्यिमहे । इत्यादि । तुतुदे । तुतुदिवहे । तुतुदिमहे । तुतुदिषे । "न वृद्भ्यः" थे इति च वर्तमान—

७९६ ॥ ऋतः । ५ । १ । ११८ । ऋकारांताद्धोर्विहिते थे नेट् भवति । ममर । ममार । मम्रिव । मम्रिम । ममर्थ । इत्यादि । मुमोच । मुमुचिव । मुमुचिम । मुमोचिथ इत्यादि । मुमुचे । मुमुचिवहे । मुमुचिमहे । इत्यादि । रुरोध । रुरुधिव । रुरुधिम । रुरोधिथ । रुरुधे । रुरुधिवहे । रुरुधिमहे । इत्यादि । बुभुजे । बुभुजिवहे । बुभुजिमहे । बुभुजिषे । इत्यादि । युयोज । युयुजिव । युयुजिम । युयोजिथ । इत्यादि । युयुजे । युयुजिवहे । युयुजिमहे । इत्यादि । ततन । ततान । तेनिव । तेनिम । तेनिथेत्यादि । तेने । तेनिवहे । तेनिमहे । मेने । मेनिवहे । मेनिमहे । इत्यादि । "कृभो-ऽस्कुः" इत्यनिट् । चकर । चकार । चकृव । चकृम । चकर्थ ।

इत्यादि । चक्रे । चकृवहे । चकृमहे । इत्यादि । तस्यैव संपूर्वस्य "संपर्युपात् कुः सुट् भूषे,, इति सुट् ।

१९७ ॥ स्फाद्यृदर्तेरेप् । ५ । २ । १३५ । स्फादेः ऋदकारांतस्य गोरर्त्तेश्च लिटि परत एप् भवति । सचस्कार । सचस्करिव । सचस्करिम । सचस्करिथ । इत्यादि । सचस्करे । सचस्करिवहे । सचस्करिमहे सचस्करिषे । सचस्कराथे संचस्करिध्वे । सचस्करिढ्वे । संचस्करे सचस्कराते । सचस्करिरे ॥ चिक्रय । चिक्राय । चिक्रयिव । चिक्रयिम । चिक्रयिथ । चिक्रेथ । चिक्रियथुः । चिक्रिय । चिक्राय । चिक्रियतुः । चिक्रियुः । चिक्रिये । चिक्रियिवहे । चिक्रियिमहे । चिक्रियिषे ॥ इत्यादि । वव्रे । ववृवहे । ववृमहे । ववृषे । वव्राथे । ववृढ्वे । वव्रे । वव्राते । वव्रिरे । वशिव्यधिव्यचिज्याग्रहीत्यादिना यण इक् । अनुजग्राह । अनुजगृहिव । अनुजगृहिम । अनुजगृहिथ । इत्यादि । अनुजगृहे । अनुजगृहिवहे । अनुजगृहिमहे । इत्यादि । चोरयाचकार, चोरयांचकर । चोरयाचकृव । चोरयांचकृम । इत्यादि । छादयाचक्रे । छादयांचकृवहे । छादयाचकृमहे । इत्यादि । लक्षयाचकार । लक्षयांचकर । लक्षयाचकृव । लक्षयांचकृम । इत्यादि । लक्षयांचक्रे । लक्षयांचकृवहे । लक्षयाचकृमहे । इत्यादि । योजयाचकार । योजयांचकर । युयोज । अर्चयांचकर । अर्चयांचकार । आनर्च । चारयांचकार । ववार । वव्रे । इत्यादि सप्रपञ्च सर्वमवगन्तव्य ॥ लुङ् प्रदर्श्यते । "भूते,, इत्यनुवर्तमाने—

१९८ ॥ लुङ् । २ । २ । ११७ । भूतेऽर्थे वर्तमानाद्धोर्लुङ् स्यो भवति । ङकारो ङितः सखमिति विशेषणार्थः । उकारो लुङ्लाडिति विशेषणार्थः । स्यतासी लृलुटोरिति लोस्तासिः प्राप्तस्तदपवादः ।

१९९ ॥ सिर्लुङि । ३ । १ । ४२ । धोर्लुङि परतो मध्ये

सिस्त्यो भवति । इकारः "सार्वम्मे" इति विशेषणार्थः । "यङ,उप्" इत्यधिकृत्य—

८०० ॥ भुभूस्थेणिक्पिबः सेर्म्मे । १ । ४ । १४९ । भुसंज्ञकेभ्यो भू स्था इण् इक् पिब इत्येतेभ्यश्च परस्य सेरुब्भवति मे परतः। इति सेरुप् । त्यखे त्याश्रयन्यायेन सार्वैप् प्राप्तः, "नोमता गोः" इति निषिद्धः । "लुङ्लङ्लृङ्क्ष्यमाङाट्" इत्यट् । पूर्ववन्मि-बादिः । "एर्मे" इत्यादि च ङित्कारकार्यं । पित्वैप् प्राप्तः । "नेटः" इति वर्तमाने—

८०१ ॥ सूभ्वोऽथस्य मिङि । ५ । २ । ९६ । सू भू इत्ये-तयोरथसंज्ञकयोर्मिङि पित्यैप् न भवति । "लुङ्लिटोर्वुक्" इत्यजादौ वुक् । अभूव । अभूव । अभूम । अभूः । अभूतं । अभूत । अभूत् । अभूतां । अभूवन् । दविधौ—सेरुप् न भवति । तत्र सेरिट् । एब-वादेशौ । "झस्य देऽनतः" इत्यदादेशः । व्यत्यभाविषि । व्यत्यभवि-ष्वहि । व्यत्यभविष्महि । व्यत्यभविष्ठाः । व्यत्यभाविषाथां । व्यत्यभवि-ध्वं । व्यत्यभविढ्व । व्यत्यभविष्ट । व्यत्यभविषातां । व्यत्यभवि-षत । "स्फांतस्य ख" इति "रात्सः" इति च वर्तमाने—

८०२ ॥ धि वा । ५ । ३ । ६१ । धकारादौ परतो वा स-कारस्य खं भवति । पक्षे जश्त्वे डकारः । ऐधिषि । ऐधिष्वहि । ऐधिष्महि । ऐधिष्ठाः । ऐधिषाथां । ऐधिध्वं । ऐधिड्ढ्वं । ऐधिष्ट । ऐधिषातां । ऐधिषत ॥ "सार्वम्मे" इति वर्तमाने—

८०३ ॥ हलामचः । ५ । १ । ८८ । हलंतस्य गोरचः ऐप् भवति मपरे सौ परतः । इत्यैप् । "ब्रुव ईट्" इति वर्तमाने—

८०४ ॥ हल्यस्सेः । ५ । २ । १०३ । अस्तेस्सेश्च गुर्निसि-त्तात् ईडागमो भवति हलि केवले परतः । इति ईट् ।

८०५ ॥ झलो झलि । ५ । ३ । ६२ । झलः परस्य सकारस्य ख भवति झलि परतः । इति सख । "थविस्से:" इति झेर्जुस् । अपाक्ष । अपाक्ष्व । अपाक्ष्म । अपाक्षीः । अपाक्त । अपाक्त । अपाक्षीत् । अपाक्तां । अपाक्षुः । अपाक्षि । अपक्ष्वहि । अपक्ष्महि । अपक्थाः । अपक्षाथां । अपग्ध्वं । अपक्त । अपक्षातां । अपक्षत ।

८०६ ॥ नेटि । ५ । १ । ८९ । हलतस्य गोरचः ऐप् न भवति मे परे साविडादौ परतः । "रः खं" इति वर्तमाने—

८०७ ॥ ईटीटः । ४ । ४ । १९ । इटः परस्य सेरीडादौ त्ये परतः ख भवति । स्वर्का दीः । अनादिष । अनादिष्व । अनादिष्म । अनंदीः । इत्यादि । अध्वसिषि । अध्वासिष्वहि । अध्वासिष्महि । इत्यादि । "सौ, मे" इति च वर्तमाने—

८०८ ॥ यमरमनमातां सक् च । ५ । १ । १४६ । यम् रम् नम् इत्येतेभ्यः आकारांतेभ्यश्च मपरे सौ परतः इट् भवति सक् चागमं एषा । अन्यासिष । अन्यासिष्व । अन्यासिष्म । अन्यासीः । इत्यादि । अन्यासि । अन्यास्वहि । अन्यास्महि । इत्यादि । "सविम्मे" इत्यादि पूर्ववत् । अहौषं । अहौष्व । अहौष्म । अहौषीरित्यादि । व्यत्यहोषि । व्यत्यहोष्वहि । व्यत्यहोष्महि । व्यत्यहोष्ठाः । व्यत्यहोषाथां । व्यत्यहोध्वं । धि वेति यदा सेर्न खं, तदा त्यादेशयोरिति षत्व । जश्त्वे डकारः । ष्टुत्वे च परस्य ढकारः । व्यत्यहोड्ढ्वं । व्यत्यहोष्ट । व्यत्यहोषातां । व्यत्यहोषत । अहासि । अहास्वहि । अहास्महि । इत्यादि । भुभूस्थेत्यादिना सेरुप् ।

८०९ ॥ आतः । २ । ४ । ९२ । आकारांतात् यः सिः तस्मात् परस्य झेर्जुस् भवति । अधां । अधाव । अधाम । अधुः । इत्यादि । "यमस्सौ सिलो दे" इति वर्तमाने—

८१० ॥ भुस्थोरिः । १ । १ । १९६ । भुसंज्ञकस्य स्थां इत्येतस्य च धोः सकारादौ दपरे साविकारादेशो भवति किद्वच्च । झलि—

८११ ॥ भाद्धोः । ५ । ३ । ६३ । भांतात् गोरुत्तरस्य सकारस्य खं भवति झलि । इति खं । अधिषि । अधिष्वहि । अधिष्महि । अधिथाः । अधिषाथां । अधिध्वं । अधित । अधिषातां । अधिषत ।

८१२ ॥ घस्लजलुङ्घञ्सनि । १ । ४ । १२९ । अदेर्घस्लृ इत्ययमादेशो भवति अचि लुङि घञि सनि च परतः । लृकारो लित्कार्यार्थः । "वक्त्यसुख्यातेरङ्" इत्यधिकृत्य—

८१३ ॥ द्युत्पुष्यादिलित्सार्तिशास्तेर्मे । २ । १ । ६१ । द्युतादिभ्यः पुष्यादिभ्यश्च लृकारेभ्यः सार्तिशास्तिभ्यां च कर्तरि मपरे लुङि परतो अङ् भवति । ङकारो ङित्कार्यार्थः । अघसं । अघसाव । अघसाम । इत्यादि । दविधौ-सिरेव । "मरुद्देऽस्तोऽचः" इति वर्तमाने—

८१४ ॥ स्यगे सः । ५ । २ । १६४ । सकारादावगे परतो गोरचः परस्य सकारस्य तकारादेशो भवति । इति तकारः । झलि सेःखं । व्यत्यघत्सि । व्यत्यघत्स्वहि । व्यत्यघत्स्महि । व्यत्यघत्थाः । इत्यादि । अशायिषि । अशायिष्वहि । अशयिष्महि । इत्यादि ।

८१५ ॥ वक्त्यसुख्यातेरङ् । २ । १ । ५८ । वक्ति-वचै परिभाषणे ब्रूञादेशश्च, असु क्षेपणे, ख्या-प्रकथने चक्षादेशश्च । एतेभ्यो धुभ्यः कर्तरि लुङि परतोऽङ् भवति । इत्यङ् । "नशोऽङीम्" इति वर्तमाने—

८१६ ॥ श्व्यस्पद्वचोऽथुक्पुमुम् । ५ । २ । १६२ । श्वि अस् पत् वंच् इत्येतेषां यथासंख्यमकार थुक् पुम् उम् इत्येते

आगमो भवति अङि परतः। इति वचेरुमागमः। अवोचे। अवोचावहि। अवोचामहि। इत्यादि। अवोचे। अवोचावहि। अवोचामहि। इत्यादि। सेरिट्। सिप्तिपोरीट्। "इटीट" इति सख। त्यखे स्यांश्रयमिति "हलामच" इति एपि प्राप्ते नेटीति निषिद्ध। 'ध्युङः' इत्येप्। अदेविषं। अदेविष्व। अदेविष्म। अदेवीरित्यादि। व्यत्यदेविषि। व्यत्यदेविष्वहि। व्यत्यदेविष्महि। इत्यादि। असविषि। असविष्वहि। असविष्महि असोषि। असोष्वहि। असोष्महि। इत्यादि। अनात्स। अनात्स्व। अनात्स्म। अनात्सीरित्यादि। अनात्सि। अनत्स्वहि। अनत्स्महि। इत्यादि। "सावजेः" इत्यधिकृत्य—

८१७॥ **स्तुधूञ्सोर्मे। ५। १। १४६।** स्तु धूञ् सुञ् इत्येतेभ्यो मे परे साविट् भवति। असाविषं। असाविष्व। असाविष्म। असावीरित्यादि। असोषि। असोष्वहि। असोष्महि। इत्यादि। आशिषि। आशिष्वहि। आशिष्महि। आशिष्ठाः। इत्यादि। अनिट्पक्षे व्रश्चेत्यादिना षत्वं। षढोः कस्सीति कत्वं। टुत्वादि च। आक्षि। आक्ष्वहि। आक्ष्महि। आष्ठाः। आक्षाथा। आढ्व। आष्ट। आक्षाता। आक्षत। निरचैषं। निरचैष्व। निरचैष्म। निरचैषीरित्यादि। समचेषि। समचेष्वहि। समचेष्महि। इत्यादि। "हलामच" इत्यैप्। सिप्तिपोरीट्। झलि सेः ख। अतौत्स। अतौत्स्व। अतौत्स्म। अतौत्सीः। अतौत्त। अतौत्त। अतौत्सीत्। अतौत्ता। अतौत्सु। "सिलौ दे" इति से किद्वद्भावात् "ध्युङः" इत्येप् न भवति। झलि सेः ख। धि वेत्यखपक्षे झलो जश् झशीति सेर्जश्त्वं। तस्य "झरो झरि स्वे" इति ख। अतुत्सि। अतुत्स्वहि। अतुत्स्महि। अतुत्था। अतुत्साथा। अतुद्ध्व। अतुत्त। अतुत्साताम्। अतुत्सत। अमृषि। अमृष्वहि। अमृष्महि। अमृथाः। इत्यादि। द्युत्पुष्यादीत्यादिना अङ्। अमुचं।

अमुचाव । अमुचाम । इत्यादि । अमुक्षि । अमुक्ष्वहि । अमुक्ष्महि । इत्यादि ।

८१८ ॥ **वेरितः** । २ । १ । ६२ । इर्शब्देतो धोर्लुङि मे परतो वा अङ् भवति कर्तरि । पक्षे सिः । दे तु सिरेव । किद्वद्धादनेप्च । अरुधं । अरुधाव । अरुधाम । इत्यादि । अरौत्स । अरौत्स्व । अरौत्स्म । अरौत्सीः । अरौद्धं । इत्यादि । अरुत्सि । अरुत्स्वहि । अरुत्स्महि । अरुद्धाः । अरुत्साथां । अरुद्धं । अरुत्त । अरुत्सातां । अरुत्सत । अभुक्षि । अभुक्ष्वहि । अभुक्ष्महि । इत्यादि । अयुज । अयुजाव । अयुजाम । इत्यादि । अयौक्षं । अयौक्ष्व । अयौक्ष्म । अयौक्षीः । अयौक्त । अयौक्त । इत्यादि । प्रायुक्षि । प्रायुक्ष्वहि । प्रायुक्ष्महि । प्रायुक्थाः । इत्यादि । "वोर्णुञः" इति वर्तमाने—

८१९ ॥ **अतोऽनादेर्घेः** । ५ । १ । ८२ । घेः परतोऽनादेरिडादौ मपरे सावैप् वा भवति । इत्यैप् । अतानिषं । अतानिष्व । अतानिष्म । अतानीरित्यादि । पक्षे-अतनिषं । अतनिष्व । अतनिष्म । इत्यादि । दविधौ–थास्तयोः— उबिति सेरिति वेति च वर्तमाने—

८२० ॥ **तन्भ्यस्थास्ते** । १ । ४ । १५१ । तनादिभ्यः परस्य सेरुब्वा भवति थास्तयोः परतः । इत्युपि–क्ङितीति वर्तमाने–

८२१ ॥ **हनूमनूयमूरमूनमूगमूवनातितनाःङखं झलि** । ४ । ४ । ३९ । हनादीनां वर्नतिस्तनादीनां च गूनां झलादौ किङति त्ये परे ङखं भवति । इति नकारस्य ख । अतनिषि । अतनिष्वहि । अतनिष्महि । अतथाः । अतनिष्ठाः । अतनिषाथां । अतनिध्व । अतनिढ्वं । अतत । अतनिष्ट । अतनिषातां । अतनिषत । पूर्ववद् सेरुबादि । अमनिषि । अमनिष्वहि । अमनिष्महि ।

इत्यादि। अकार्ष। अकार्ष्व। अकार्ष्म। अकार्षीः। इत्यादि। अकृषि। अकृष्वहि, अकृष्महि। अकृथाः। इत्यादि। अक्रैष। अक्रैष्व। अक्रैष्म। अक्रैषीः। इत्यादि। अक्रीषि। अक्रीष्वहि। अक्रीष्महि। अक्रीष्ठाः। इत्यादि। "वृतो वा,, इति वर्तमाने।

८२२॥ लिङ्स्योर्दे। ५। १। ९८। वृङ् वृञ् इत्येताभ्या ऋकारांताच्च परौ यौ लिङ्सी तयोर्दविषययोरिड् वा भवति। यदेद्--तदा।

८२३॥ वृतो वाऽलिमसौ। ५। १। ९९। वृतः परस्य इटो वा दीर्भवति न चेत्स इट् लौ लिङि लिटि मपरे सौ च भवति। इति दीत्वं। अवरीषि। अवरीष्वहि। अवरीष्महि। इत्यादि। इडभावे—सिलौ दे,, उरिति किद्वद्भावादेप् न भवति। अवृषि। अवृष्वहि। अवृष्महि। इत्यादि। ग्रहोऽलिटयेकाचो दीरिति दीत्वं।

८२४॥ ह्म्य्न्यक्षण्श्वसश्व्येदितां। ५। १। ९०। हमवयातानां क्षण् शश् श्वि इत्येषां एदितां च गूनामिडादौ सावैप् न भवति। इत्यैबभावः। अग्रहीषं। अग्रहीष्व। अग्रहीष्म। इत्यादि। अग्रहीषि। अग्रहीष्वहि। अग्रहीष्महि। इत्यादि।

८२५॥ णिक्रमुश्रिद्रुश्रोः कर्त्तरि कच्। २। १। ५६। ण्यतेभ्यो धुभ्यः कम् श्रि द्रु श्रु इत्येतेभ्यश्च कर्तृवाचिनि लुङि परतः कच् भवति। सेरपवाद। ककारः कित्कार्यार्थः। चकारो "लिङ्कचि धोः" इति विशेषणार्थः।

८२६॥ णौ कच्युङः प्रोऽशास्वक्ख्यृदितः। ५। १। १२८। शासु अक्खिन् ऋदित् इत्येतत्वर्जितस्य गोरुङः प्रादेशो भवति कच्परे णौ परतः।

८२७ ॥ द्वित्वेऽचि । १ । १ । ६८ । द्वित्वनिमित्तेऽचि अजादेशो स्थानिवद्भवति । स्थानिवद्भावेन "लिड्चकर्चि धोः" इति द्वित्व। हलोऽनादेरित्यादि च कार्यं ।

८२८ ॥ घेर्दीरनजादेः । ५ । २ । २१२ । घौ कच्परे ऽनक्खे णावनजादेर्गोश्चस्य घेर्दीर्भवति । [illegible]च। अचूचुरं। अचूचुराव । अचूचुराम । अचूचुरः । अचूचुरतं । अचूचुरत। अचूचुरत् । अचूचुरतां । अचूचुरन् ।

८२९ ॥ घौ कच्यनक्खे सन्वत् । ५ । २ । १११ । न विद्यतेऽकः खं यस्मिन् तदनक्ख तस्मिन्ननक्खे णौ कच्परे परतश्चस्य घिसंज्ञके वर्णे परे सनीव कार्यं भवति। किं तत् । चस्येति "भृहाङ्-मामिः,, इति च वर्तमाने—

८३० ॥ सन्यतः । ५ । २ । २०० । सनि परतश्चस्याकारस्य इत्त्व भवति । इतीत्व । घेर्दीरनजादेरिति दीत्वादंतरगत्वेन "छे च" इति तुक् । पुनः घित्वाभावान्न दीत्वं । अचिच्छदि । अचिच्छदावहि। अचिच्छदामहि । इत्यादि । अललक्ष । अललक्षाव। अललक्षाम । इत्यादि । अललक्षि । अललक्षावहि । अललक्षामहि । इत्यादि । अयूयुज । अयूयुजावः । अयूयुजाम । इत्यादि । अयौक्षं। अयौक्ष्व इत्यादि । "आदेरेकाचो द्वे" इति वर्तमाने—

८३१ ॥ अचः ।४ । ३ । ३। आदेरचः परस्य एकाचो द्वे रूपे भवतः । आदिद्वित्वापवादः ।

८३२ ॥ न स्फादौ न्द्र्वोऽयि ।४। ३ । ४ । आदेरचः परे स्फादौ वर्तमाना नकारदकाररेफवकारा नं द्विरुच्यतेऽयकारे । आर्चिच । आर्चिचाव । इत्यादि । आर्चिर्षि । आर्चिष्वहि । इत्यादि । अवीवर। अवीवराव । इत्यादि । प्रावारिषं । प्रावारिष्व । इत्यादि ।

प्राविरिषि । प्रावरीषि । प्रावृषि । प्रावृष्वहि । इत्यादि सविस्तरमभ्यूह्यं । लुडुदाह्रियते । "गम्यादिर्वर्त्स्यतीति,, इत्यधिकृत्य—

८३३ ॥ **शोकानद्यतने लुट्** । २ । ३ । ३ । वर्त्स्यत्यर्थे वर्तमानाद्धोर्लुट् भवति लृटोऽपवादः शोकानद्यतने ॥ शोकोऽनुशोचन पश्चात्ताप इत्यर्थः । टकारः पूर्ववत् । उकारः "स्यतासी लृलुवोः,, इति विशेषणार्थः ।

८३४ ॥ **स्यतासी लृलुवोः** ।२।१।४६। लृ इति लृटि लृङि लौ लुटि परतो मध्ये तासिस्त्यो भवति । इकारो "हलुङः क्ङित्युनदित.,, इति विशेषणार्थः । तस्य "वलादेरिट्" इति इट् । ततो मिबादयः ।

८३५ ॥ **लुटोऽन्यस्य डारौरस्** ।२ । ४ । ९७। लुडादेशानामन्यसञ्ज्ञकाना तिप् तस् झि इत्येतेषा यथासंख्यं डा रौ रस् इत्येते आदेशा भवति । "तास्थानेऽतेऽलः,, इति तिप इकारस्य डादेश । डिति टेरिति आस्तुशब्दरूपस्य ख ॥ "स्यगे सः" इति वर्तमाने—

८३६ ॥ **तासस्त्योः खं** ।५ । २ । १६९। तासेरस्तेश्च सकारस्य ख भवति सकारादौ त्ये ।

८३७ ॥ **रि** । ५ । २ । १७० । तासेरस्तेश्च धोः रेफादौ सकारस्य खं भवति । एवावादेशौ । भविताास्मि । भविताास्वः । भविताास्मः । भविताासि । भविताास्थः । भविताास्थ । भविता । भवितारौ । भवितारः ।

८३८ ॥ **एति हः** ।५ । २ । १७१। तासेरस्तेश्च सकारस्य हकारादेशो भवति एकारादौ त्ये परतः । व्यतिभविताहे । व्यतिभविताास्वहे । व्यतिभविताास्महे । व्यतिभविताासे । व्यतिभविताासाथे । व्यतिभविताध्वे । व्यतिभविता । व्यतिभवितारौ । व्यतिभवितारः । एधिताहे । एधिताास्वहे । एधिताास्महे । एधिताासे । इत्यादि ।

पक्तास्मि । पक्ताहे । सुनांदितास्मि । प्रध्वंसिताहे । संव्यातास्मि । संव्याताहे । होतास्मि । व्यतिहोताहे । हाताहे । प्रणिपूर्वाद्धान:—

८३९ ॥ नेर्गद्नद्पत्पद्घुमास्यतिहंतियातिवातिद्राति-प्साति-वपौवहौसमूचिञ्‌देग्धौ । ५ । ४ । १२० ।

गेरदुरोऽन्त:शब्दाच्च परस्य नेर्गदादिषु परतो णत्वं भवति । इति णत्वं । प्रणिधातास्मि । प्रणिधाताहे । अत्तास्मि । व्यत्यत्ताहे । आतिशयिताहे । वक्ताहे । वक्तास्मि । देवितास्मि । व्यतिदेविताहे । सविताहे । सोताहे । "ग्यंतरोऽदुरोऽविकृते:" इति णत्वं । परिणद्धास्मि । परिणद्धाहे । अभिषोतास्मि । अभिषोताहे । अशिताहे । अष्टाहे । चेतास्मि । चेताहे । तोत्तास्मि । तोत्ताहे । मर्त्तास्मि । व्यतिमर्त्ताहे । मोक्तास्मि । मोक्ताहे । रोद्धास्मि । रोद्धाहे । भोक्ताहे । भोक्तास्मि । प्रयोक्ताहे । तनितास्मि । तनिताहे । कर्त्तास्मि । कर्त्ताहे । क्रीतास्मि । क्रीताहे । वरितास्मि । वरिताहे । गृहीतास्मि । गृहीताहे । चोरयितास्मि । छादयिताहे । लक्षयितास्मि । लक्षयिताहे । योजयितास्मि । योक्तास्मि । अर्चयितास्मि । अर्चयिताहे । वारयितास्मि । वारयिताहे । वरितास्मि । वरिताहे । इत्यादि सर्वमुन्नेय ॥ लृट् व्याख्यायते । गम्यादिर्वर्त्स्यतीत्यधिकृत्य—

८४० ॥ लृट् । २ । ३ । २ । वर्त्स्यत्यर्थे वर्तमानाद्धोर्लृट् भवति । टकार: पूर्ववत् । ऋकार: स्यतासी लृल्वोरिति विशेषणार्थ: । तेनैव मध्ये स्येति विकरण: । इडबवादेशास्ततो मिबादय: । भविष्यामि । भविष्याव: । भविष्याम: । भविष्यसि । भविष्यथ: । भविष्यथ । भविष्यति । भविष्यत: । भविष्यंति । व्यतिभविष्ये । व्यतिभविष्यावहे । व्यतिभविष्यामहे । व्यतिभविष्यसे । व्यातिभाविष्येथे । व्यतिभविष्यध्वे । व्यतिभविष्यते । व्यतिभविष्येते । व्यतिभविष्यंते । एधिष्ये ।

पक्ष्यामि । पक्ष्ये । नंदिष्यामि । ध्वसिष्ये । व्यास्यामि । व्यास्ये । होष्यामि । व्यतिहोष्ये । हास्ये । श्रद्धास्यामि । श्रद्धास्ये । अतस्यामि । व्यत्यत्स्ये । शयिष्ये । वक्ष्यामि । वक्ष्ये । देविष्यामि । व्यतिदेविष्ये । प्रसविष्ये । प्रसोष्ये । नत्स्यामि । नत्स्ये । अभिषोष्यामि । अभिषोष्ये । अशिष्ये । अक्ष्ये । निश्वेष्यामि । निश्वेष्ये । तोत्स्यामि । तोत्स्ये ।

८४१ ऋद्धन इट् स्ये । ५ । १ । १४४ । ऋकारांता-द्धोर्हन्तेश्चागे स्ये इट् भवति । मरिष्यामि । व्यतिमरिष्ये । मोक्ष्यामि । मोक्ष्ये । रोत्स्यामि । रोत्स्ये । भोक्ष्ये । योक्ष्यामि । योक्ष्ये । तानिष्यामि । तनिष्ये । कारिष्यामि । करिष्ये । क्रीष्यामि । क्रीष्ये । वरिष्ये । वरीष्ये । ग्राहिष्यामि । ग्रहीष्ये । चोरयिष्यामि । छांदयिष्ये । लक्षयिष्ये । योजयिष्यामि । योक्ष्यामि । अर्चयिष्यामि । अर्चिष्ये । वारयिष्यामि । वरिष्यामि । वरीष्यामि । वरिष्ये । इत्यादि सप्रपंचम-धिगतव्य ॥ लृडुदाह्रियते । गम्यादिर्वर्त्स्यतीत्यविकल्य—

८४२ ॥ लिङ्हेतौ लृङ् क्रियाऽवृत्तौ । २ । ३ । १३० । हेतुस्तत्फलप्रभृतिर्लिङो हेतुर्वक्ष्यते । तत्र लिङो हेतौ वर्त्स्यति काले लृङ् भवति क्रियायाश्चदवृत्तिरातिपत्तिर्भवति ।

८४३ ॥ भूते । २ । ३ । १३१ । भूते काले लिङ्हेतौ क्रियावृत्तौ लृङ् भवति । ङकारः पूर्ववत् । ऋकारः स्यतासी लृल्वो-रिति सामान्यग्रहणार्थः । मध्ये स्य. । इडेवन्नादेशाः । अडागम. । अभविष्य । अभविष्याव । अभविष्याम । अभविष्यः । अभविष्यतं । अभविष्यत । अभविष्यंत । अभविष्यता । अभविष्यन् । दाविधौ-व्यत्य-भविष्ये । व्यत्यभविष्यावहि । व्यत्यभविष्यामहि । व्यत्यभविष्यथाः । व्यतिभविष्येथा । व्यत्यभविष्यध्वं । व्यत्यभविष्यत । व्यत्यभविष्येतां । व्यत्यभविष्यंत । ऐधिष्ये । ऐधिष्यावहि । ऐधिष्यामहि । सर्वमभ्यूह्यं ।

इति कर्तृपरिच्छेदः ।

अथ भावकर्मकर्मकर्तृषु लिङादयो निर्दिश्यंते ।

८४४ ॥ सिस्यसीयुट्तासां ञौ गृहाज्झन्दृशो वीट् । ४ । ४ । ६५ । ग्रहेरजंतभ्यो हन्दृशिभ्यां च परेषां सि, स्य, सीयुट् तास् इत्येतेषां ञावर्थे विहितानां वीडागमो भवति वा । पक्षे-इट् । वीटि-ञ्णित्यचः,, इत्यैप् । तत्र-भावे--भाविषीष्ट, भविषीष्ट देवदत्तेन । कर्मणि-अनुभाविषीय । अनुभाविषीयेत्यादि । कर्मकर्तरि-अनुभाविषीय स्वयमेव । अनुभविषीय इत्यादि । सर्वं कर्तृवन्नेयं । एधिषीष्ट । पक्षीष्ट । नंदिषीष्ट । ध्वंसिषीष्ट । "ञौ" इति "आतः" इति चानुवर्तमाने—

८४५ ॥ कृञ्ञौ युक् । ५ । २ । ३७ । गोराकारांतस्य युगागमो भवति कृति ञ्णिति वीटि च परतः । सन्यायिषीष्ट । संन्यासीष्ट । हाविषीष्ट । होषीष्ट । हायिषीष्ट । हासीष्ट । धायिषीष्ट । धासीष्ट । अत्सीष्ट । शायिषीष्ट । शयिषीष्ट । वक्षीष्ट । निश्वायिषीष्ट । निश्विषीष्ट । तुत्सीष्ट । मारिषीष्ट । मृषीष्ट । मुक्षीष्ट । रुत्सीष्ट । भुक्षीष्ट । युक्षीष्ट । तनिषीष्ट । मनिषीष्ट । कारिषीष्ट । कृषीष्ट । क्रायिषीष्ट । क्रीषीष्ट । वारिषीष्ट । वरिषीष्ट । वृषीष्ट । ग्राहिषीष्ट । ग्रहिषीष्ट । चोरयिषीष्ट । चोरिषीष्ट । छादयिषीष्ट । छादिषीष्ट । लक्षयिषीष्ट । लक्षिषीष्ट । योजिषीष्ट । योजयिषीष्ट । युक्षीष्ट । अर्चिषीष्ट । अर्चयिषीष्ट । वारिषीष्ट । वारयिषीष्ट । वरिषीष्ट । वृषीष्ट । इत्यादि । सर्वं प्रत्येय । लिटि—भावे—बभूवे देवदत्तेन । कर्मणि-कर्मकर्तरि च-अनुबभूविवहे । इत्यादि । एधांचक्रे । पेचे । ननंदे । दध्वसे । संविव्ये । जुहवांचक्रे । जुहुवे । जहे । विदधे । आदे । जक्षे । शिश्ये । ऊचे । दिदिवे । प्रसुषुवे । नेहे । अभिषुषुवे । आनशे । चिक्ये । चिच्ये । तुतुदे । मम्रे । मुमुचे । रुरुधे । बुभुजे । युयुजे ।

तेने । मेने । चक्रे । चिक्रीये । वव्रे । जगृहे । चोरयांचक्रे ॥ छादयाचक्रे । लक्षयाचक्रे । योजयांचक्रे । युयुजे । अर्चयांचक्रे । आनर्चे । वारयाचक्रे । वव्रे । इत्यादि पूर्ववज्ज्ञेय ॥ लुङि—भावे—कर्मणि तवचने । "लुङि" इति "त ञिः" इति च वर्तमाने —

८४६ ॥ ञौ । २ । १ । ६८। ञावर्थे भावकर्मणि लुङि तवचने परे धोर्ञिस्यो भवति । सेरपवादः । ञकार ऐवर्थः ।

८४७ ॥ ञेरुप् । ४ । ४ । १०२ । ञेरुत्तरस्य गोनिर्मित्तभूतस्य उप् भवति । अभावि देवदत्तेन । अन्वभावि कम्बलो देवदत्तेन । कर्मकर्त्तरि—

८४८ ॥ कर्मवल्लेऽस्वादीनां । २ । १ । ७६ । स्ववत्यादिवर्जितस्य धोः कर्मकर्त्तरि विहिते लकारे कर्मवत् कार्यं भवति । व्यतिदेशान्नित्य ञौ प्राप्ते—

८४९ ॥ कर्मणि २ । १ । ६६ । कर्तरीति वर्तते । कर्तृत्वेन विवक्षिते कर्मणि लुङि ते परतो ञिर्वा भवति । पक्षे सिः । यदा सिस्तदा ञीट् । अन्वभावि कंबलः स्वयमेव । अन्वभाविष्ट । अन्वभविष्ट । इति त्रैरूप्य । अन्यत्र ञीट्तदभावाद् द्वैरूप्य । अन्वभाविषि । अन्वभविषि । अन्वभविष्वहि । अन्वभविष्महि । इत्यादि । "दुहश्च" इति हलतनियमादन्येषां ञिविकल्पो न भवति । ऐधि । अपाचि । अपक्षातां । अनंदि । प्रानदिषातां । अध्वसि । अध्वसिषातां । अन्यायि । अन्यायिष्ट । अन्यास्त । अन्याग्रिषातां । अहोषि । अहासातां । अधायि । अधायिष्ट । अधित । अधायिषातां । अधिषातां । अघरसाता । अशायि । अवाचि । अवक्षातां । अदेवि । अदेविषातां । असावि । असाविष्ट । असविष्ट । असोष्ट । असाविषातां । असविषाता । असोषातां । अनाहि । अनत्सांता । असावि । असा-

विष्ट । असोष्ट । असाविषातां । असोषाता । आशि । आशिषातां । आक्षातां । निरचायि । निरचायिष्ट । निरचिष्ट । निरचायिषातां । निरचिषातां । अतोदि । अतुद्ध । अतुत्सातां । अमारि । अमोचि । अमुक्षातां । ञिरिति वर्तमाने-

८५० ॥ **न रुधः । २ । १ । ६** । रुधेर्धोः कर्मकर्तरि ञिर्न भवति । ञाविति नित्यं प्राप्तः । कर्मणि तु भवत्येव । अरोधि । कर्मकर्तरि-अरुद्ध । अरुत्सातां । अभोजि । अभुक्षातां । अयोजि । अयुक्षातां । अतानि । अतानिषातां । अमानि । अमानिषाता । अकारि । अकारिष्ट । अकृत । अकारिषातां । अकृषातां । अकारिषत । अकृषत । अक्रायि । अक्रायिष्ट । अक्रीष्ट । अक्रायिषाता । अक्रीषातां । अवारि । अवारिष्ट । अवरिष्ट । अवरीष्ट । अवृत । अवारिषातां । आवारीषाता । अवरिषातां । अवरीषातां । अवृषातां । अग्राहि । अग्राहिषातां । अग्रहीषातां । "यग्दुहः" इति " नमः " इति चाधिकृत्य-

८५१ ॥ **दधिणिश्रिश्रंथिग्रंथिवचूश्नोश्च ञिश्च । २ । १ । ७३** दधीनां ण्यतानां श्रि श्रंथि ग्रथि वच श्नु इत्येतेषां नमेश्च कर्मकर्तरि ञिर्यक् च न भवतः । इति कर्मकर्तरि ञिप्रतिषेधः । अचूचुरत स्वयमेव । कर्मणि-अचोरि । अचोरिषातां । अचोरयिषाता । अचिच्छदत स्वयमेव । कर्मणि-अच्छादि । अच्छादिषातां । अच्छादयिषातां । अललक्षत स्वयमेव । कर्मणि-अलक्षि । अलक्षिषातां । अयूयुजत स्वयमेव । कर्मणि-अयोजि । अयोजिषातां । अयोजयिषातां । अयुक्षातां । आर्चिचत स्वयमेव । कर्मणि--आर्चि । आर्चिषातां । आर्चयिषातां । अवीवरत स्वयमेव । कर्मणि-अवारि । अवारिष्ट । अवृत । अवारिषातां । अवारयिषातां । अवृषातामित्यादि सर्वमधि-

गंतव्य,। लुटि तासौ णीटि च विकल्पः। अन्यत्रेट्। भाविता। अनुभाविताहे। अनुभविताहे। एधिता। पक्ता। पक्ताहे। नंदिता। अभिनंदिताहे। ध्वसिता। ध्वसिताहे। सव्यायिता। सव्याता। संव्यायिताहे। सव्याताहे। हाविता। होता। हाविताहे। होताहे। हायिता। हाता। हायिताहे। हाताहे। परिधायिता। परिधाता। परिधायिताहे। परिधाताहे। अत्ता। अत्ताहे। शायिता। शयिता। अतिशायिताहे। अतिशयिताहे। वक्ता। वक्ताहे। देविता। देविताहे। साविता। सविता। सोता। साविताहे। सविताहे। सोताहे। परिणद्धा। परिणद्धाहे। साविता। सोता। साविताहे। सोताहे। अशिता। अष्टा। अशिताहे। अष्टाहे। चायिता, चेता। चायिताहे। चेताहे। तोत्ता। तोत्ताहे। मारिता। मर्ता। परिमारिताहे। परिमरिताहे। मोक्ता। मोक्ताहे। रोद्धा। रोद्धाहे। भोक्ता। भोक्ताहे। योक्ता। योक्ताहे। तनिता। तनिताहे। मनिता। मनिताहे। कारिता। कर्ता। करिताहे। कर्ताहे। क्रायिता। क्रीता। क्रायिताहे। क्रीताहे। वारिता। वरिता। वरीता। वारिताहे। वरिताहे। वरीताहे। ग्राहिता। ग्रहिता। ग्राहिताहे। ग्रहिताहे। चोरिता। चोरयिता। चोरिताहे। चोरयिताहे। छादिता। छादयिता। छादिताहे। छादयिताहे। लक्षिता। लक्षयिता। लक्षिताहे। लक्षयिताहे। योजिता। योजयिता। योक्ता। योजिताहे। योजयिताहे। योक्ताहे। अर्चिता। अर्चयिता। वारयिता। वरिता। वरीता। इत्यादि सर्वमभिलक्ष्यं। ऌटि-णीटि तदभावेन च द्विधा नीतिः। भाविष्यते देवदत्तेन। कर्मणि-कर्मकर्तरि च-अनुभाविष्यते। अनुभविष्यते। एधिष्यते। पक्ष्यते। नंदिष्यते। ध्वसिष्यते। व्यायिष्यते। व्यास्यते। हाविष्यते। होष्यते। हायिष्यते। हास्यते। विधायिष्यते। विधा-

स्यते । भत्स्यते । अतिशायिष्यते । अतिशयिष्यते । वक्ष्यते । देविष्यते । साविष्यते । सविष्यते । सोष्यते । नत्स्यते । अभिषाविष्यते । अभिषोस्यते । अशिष्यते । अक्ष्यते । निश्चायिष्यते । निश्चेष्यते । तोत्स्यते । मारिष्यते । मरिष्यते । मोक्ष्यते । रोत्स्यते । भोक्ष्यते । योक्ष्यते । तानिष्यते । मानिष्यते । कारिष्यते । करिष्यते । क्रायिष्यते । क्रीष्यते । वारिष्यते । वरिष्यते । ग्राहिष्यते । ग्राहिष्यते । छादिष्यते । छादयिष्यते । लक्षयिष्यते । लक्षिष्यते । योजयिष्यते । योजिष्यते । योक्ष्यते । अर्चिष्यते । अर्चयिष्यते । वारिष्यते । वारयिष्यते । वरीष्यते । वरिष्यते । इत्यादि सर्वमुन्नेय ॥ अथ लृङि ञीटिड्भ्यां द्विधा नीतिः । अभाविष्यत, अभविष्यत देवदत्तेन । कर्मणि-कर्मकर्तरि च-अन्वभाविष्यत । अन्वभविष्यत । ऐधिष्यत । अपक्ष्यत । अनदिष्यत । अध्वंसिष्यत । अव्यायिष्यत । अव्यास्यत । अहाविष्यत । अहोष्यत । इत्यादि सविस्तरमूहितव्य । एव परमप्रकृतेनेव लकारा उदाहृताः ॥

अथ त्यांतेषु सन्नंताः

भवितुमिच्छतीति विगृह्य "किद्गुप्तिजः सन् भिषज्यादिनिंदाक्षमे" इति वर्तमाने-

८५२ ॥ तुमीच्छायां धोर्वोप् । २ । १ । ५ । "इच्छार्थे लिङ्लोड्" इत्यधिकृत्य-"तुमेककर्तृके" इति इच्छार्थे यो विहितः तुमं तस्मिन्निच्छायां तुमि परतो धोः परस्त्यसज्ञा भूत्वा सन् वा भवति यदा सन् तदा तुमः उप् ॥ "निमित्ताभावे नैमित्तकस्याप्यभावः" इति इटो निवृत्तिः । भू सन् इति स्थिते-नकारः "सन्यङोः" इति विशेषणार्थः । वलादेरिडिति प्राप्तः । "न वृद्भ्यः" कित्यूर्णुभ्रूश्रयुकः" इति च प्रस्तुत्य-

८५३ ॥ सनि ग्राहिगुहश्च । ५ । १ । १२६ । ग्रहगुहा-

भ्याम्रुगंतेभ्यश्च धुभ्यः सनि किति इट् न भवति। इति निषिद्धः ।
"किद्वद्" इति "सनि" इति च वर्तमाने—

८५४ ॥ सीकः । १ । १ । १८ । इगंतस्य धोः सकारादौ सनि परतः किद्वद् कार्यं भवति । इति किद्वद्भावात् "गागयोः" इत्येप् न भवति ।

८५५ ॥ सन्यङोः । ४ । ३ । १३ । सन्नतस्य यङंतस्य च धोः आदेरचो द्वे रूपे भवतः । इति द्वित्व । हलोऽनादेरित्यादि चकार्ये । भू भू ष इति स्थिते—

८५६ ॥ तदंता धवः । २ । १ । ४४ । ते सन्नादयोऽते येषां ते तदंताः धुसंज्ञा भवंति । इति धुत्वे पूर्ववल्लडादिः । शपि "एङ्यतः" इति पररूपं। बुभूषामि । बुभूषाव । बुभूषामः। इत्यादि । कर्मव्यतिहारे—व्यतिबुभूषे । व्यतिबुभूषावहे । व्यतिबुभूषामहे । इत्यादि । लङि—अबुभूष । व्यत्यबुभूषि । लिङि—बुभूषेय । व्यतिबुभूषेय । लोटि—बुभूषाणि । व्यतिबुभूषै । यकि—अतः" इत्यखं । बुभूष्यते देवदत्तेन । अनुबुभूष्यते कम्बलो देवदत्तेन । नेति ञिरिति ञीडिति च वर्तमाने—

८५७॥ भूषार्थसन्किरादीनां यक् च । २ । १ । ७४ भूषार्थानां सन्नताना किरादीनां च कर्मकर्तरि यक् ञि ञीट् च न भवति । इति निषेधात् यक् न भवत्येव । कर्मवदित्यतिदेशात् दविधिश्च । अनुबुभूषते कम्बलः स्वयमेव। लङि—अबुभूष्यत । अन्वबुभूष्यत । अन्वबुभूषत । लिङि—बुभूष्येत । अनुबुभूष्येत । अनुबुभूषेत । लोटि—बुभूष्यताम् । अनुबुभूष्यतां । अनुबुभूषतामित्यादि । लोट् चाशिषि—बुभूष त्व । बुभूषताद् वा । बुभूषतु भवान्, बुभूष-

ताद् वा। लिङि च-अतः खं। बुभूष्यासं। व्यतिबुभूषिषीय। लिटि-बुभूषांचकार। बुभूषांचकर। व्यतिबुभूषांचक्रे। लुङि-अबुभूषिषं। व्यत्यबुभूषिषि। लुटि—बुभूषितास्मि। व्यतिबुभूषिताहे। लृटि—बुभूषिष्यामि। व्यतिबुभूषिष्ये। लृङि-अबुभूषिष्य। व्यत्यबुभूषिष्ये। इत्यादि। बुभूषिषीष्ट देवदत्तेन। अनुबुभूषिषीय। बुभूषांचक्रे। अबुभूषि। अन्वबुभूषि। अन्वबुभूषीष्ट कटः स्वयमेव। ल्वौ-बुभूषिता। अनुबुभूषिताहे। बुभूषिष्यते देवदत्तेन। अनुबुभूषिष्ये। लृङि-अबुभूषिष्यत। अन्वबुभूषिष्ये। इत्यादि। "अचः" इति द्वित्व।

८५८ ॥ **प्राग्वत् सनः** । १ । २ । ६८ । सनः प्राचः प्रकृतेः परस्य लकारस्य यथा दो भवति तद्वा सन्नंतादपि। इति दः। शिशीषिषे। इत्यादि।

८५९ ॥ **सन्यतः** । ५ । २ । २०० । सनि परे यश्चः तस्याकारस्य इकारादेशो भवति। पिपक्षामीत्यादि। निनंदिषामि। इत्यादि। दिध्वंसिषे। विव्यासामि। विव्यासे। इत्यादि।

८६० ॥ **हन्यचां सनि** । ४ । ४ । १३ । हतेरिणिगिर्ङादेशस्य गमेरजतस्य च धोर्दीर्भवति झलादौ सनि परतः। जुहूषामि। जिहासे।

८६१ ॥ **स्सनिमीमाभूरभलभशकूपतपदोऽच इस्** । ५ । २ । १७४ । मी मा भूइत्येवमादीनामचः स्थाने इसादेशो भवति सकारादौ सनि परतः चस्य चोप्। "स्यगे सः" इति तकारः। धित्सामि। धित्से। "घस्लृज्लुङ्घञ्सनि॰" इत्यदेर्घस्लृभावस्य "स्यगे सः" इति तत्वं। द्वित्वादि। जिघत्सामि। व्यतिजिघत्से। शिशयिषे। विवक्षामि। विवक्षे।

८६२ ॥ सनीवंतर्द्धभ्रस्जदम्भुस्वृश्रियूर्णुभरज्ञपिसन्तन्पतेः । ७ । २ । १०४ । इवतेभ्यो धुभ्य. ऋधादिभ्यश्च सनि परतः इट् वा भवति । इड्पक्षे–घ्युक्,, इत्येप् । दिदेविषामि । इडभावे "किद्वत्सनि सीकः" इति वर्तमाने–

८६३ ॥ हलि । १ । १ । ९९ । सकारादौ सनि परतो यो हल् तस्मिन् परे य इक् तस्य किद्वद् कार्य भवति । इत्येप् निषिद्धः । "छ्वः शूठ् ङे च" इति वस्य काठ यण् तयो द्वित्वादि । दुद्यूषामि । पूर्ववदिडभावः कित्त्व च ।

८६४ ॥ षणि चाणिस्तोरेवाऽस्विद्स्वद्सहः । ५ । ४५ । षणि षत्वभूते सनि परतः चादिण्णतात् परेषा ण्यन्तामा स्विदिस्वादिसहवर्जिताना स्तौतेरेव सकारस्य षत्व भवति । इति नियमादषत्व । प्रसुसूषे । निनत्सामि । निनत्से ।

८६५ ॥ सुनः सनस्ये । ५ । ४ । ९७ । सुनोतेः सनि स्ये च परे षत्व न भवति । सुसूषामि । सुसूषे ।

८६६ ॥ स्मिङ्पूङ्ऋञ्ज्वशः सनि । ५ । १ । १४८ । स्मिङ् पूङ् ऋ अजू अश् इत्येतेभ्यः इट् भवति सनि परे । अशिशिषे । निश्चिकिषामि । निश्चिचिषामि । निश्चिकिषे । निश्चिचिषे । "हलि" इति "किद्वद्भावादेप् न भवति । तुतुत्सामि । तुतुत्से । "हन्यचा सनि" इति दीः । "ऋतामिद्धोः" इति वर्तमाने–

८६७ ॥ पुवाद्धुत । ५ । १ । ८५ । पवर्गाद् वकाराच्च धोरवयवात् परस्य ऋकारस्य उकारादेशो भवति । रतत्व । "दीर्वोरिगुडः" इति दीः । मुमूर्षे । मुमुक्षामि । मुमुक्षे । कर्मकर्तरि—

८६८ ॥ **वौन्मुचो धेः । ५ । १ । १७८ ।** घिसंज्ञकस्य मुचेरचः ओकारादेशो भवति वा सनि सकारादौ परतश्चस्योप् । भूषेत्यादिना न यक् । मोक्षते । मुमुक्षते वत्सः स्वयमेव । रुरुत्सामि । रुरुत्से । बुभुक्षे । युयुक्षामि । युयुक्षे । सनींवंतत्यादिना वेट् । तितनिषामि । इडभावे—

८६९ ॥ **तनो वा । ४ । ४ । १४ ।** तनोतेर्झलादौ सनि परतो वा दीर्भवति । तितांसामि । तितंसामि । तितनिषे । तितांसे । तितंसे । मिमनिषे । हन्यचां सनीति दीः ।

८७० ॥ **ऋतामिद्धोः । ५ । १ । ८३ ।** ऋकारांतस्य गोर्धोरिकारादेशो भवति । रतत्वं । दीत्व । चिकीर्षामि । चिकीर्षे । चिक्रीषामि । चिक्रीषे । वृतो वा लिमसाविति वर्तमाने-

८७१ ॥ **सनीट् । ५ । १ । ९७ ।** वृतः सनि परतो धोर्वेट् भवति । इडभावे-पुवादुद्" इत्युत्वादि । विवरिषे । विवरीषे । वुवूर्षे । सनि ग्रहगुहश्चेति वेट् ।

८७२ ॥ **रुद्विद्मुष्ग्रहस्वप्प्रच्छां सनि च । १ । १ । ९७ ।** रुद् विद् मुष् ग्रह् स्वप् प्रच्छ इत्येतषां सनि क्त्वात्ये च परे किद्वद् भवति । किद्वद्भावाद्-वशिन्यधि—इत्यादिना यण इक् । ढत्वकत्वे भष्भावादि । जिघृक्षामि । जिघृक्षे । चुचोरायिषामि । चिच्छादयिषामि । लिलक्षयिषामि । लिलक्षयिषे । युयोजयिषामि । युयुक्षामि । अर्चिचयिषामि । अर्चिचिषे । विवारायिषामि । विवरीषामि । वुवूर्षामीत्यादि । सर्वं पूर्ववत् । कर्तरि नवलकारेषु भावे कर्मणि कर्मकर्तरि च यथासभवमभ्यूह्यं । इति सन्नताः ।

भृशमभीक्ष्णं वा भवतीति विगृहे-

८७३ ॥ धोर्यङ् भृशेऽभीक्ष्णेऽशुभ्रुचेः । २ । १ । १२ ।
शुभिरुचिवर्जिताद्धोः भृशेऽभीक्ष्णये चार्थे वर्तमानात् यङ्प्रत्ययो भवति । ङकारो ङित्कार्यार्थः । सन्यङोरिति द्वित्व । भूयभूय इति स्थिते—हलोऽनादेरित्यादि चकार्यं ।

८७४ ॥ यङ्लुपोरेप्धकिदाहाकः । ५ । २ । २०३ ।
यङि यङ्लुपि च चस्याकित आकारांतहाक्वर्जितस्य एप् भवति दीत्वं च । इति इक एवन्यत्र दीः । बोभूय् इत्यतः पूर्ववल्लडादयः । "ङैदितो द." इति द । एत्व । बोभूये । बोभूयावहे । इत्यादि । ङौ-यकि-

८७५ ॥ अतः । ४ । ४ । ५६ । गोरकारांतस्य अतः खं भवत्यगे परतः । बोभूय्यते देवदत्तेन । कर्मणि कर्मकर्तरि च—अनुबोभूय्ये, अनुबोभूय्ये स्वयमेव । लङि—अबोभूये । ङौ—अबोभूय्यत । अन्वबोभूय्ये । लिङि—बोभूयेय । ङौ—बोभूय्येत । अनुबोभूय्येय । लोटि—बोभूयै । ङौ—बोभूय्यतां, अनुबोभूय्यै । लिङाशिषि—बोभूयषीय । ङौ—बोभूयिषीष्ट देवदत्तेन । अनुबोभूयषीय । लिटि—बोभूयांचक्रे । बोभूयांबभूव । बोभूयामास । ङौ—बोभूयाबभूवे । अनुबोभूयाबभूवे । बोभूयामास । "कृभ्वस्तिञ्, इत्यस्तिग्रहणसामर्थ्यात् "अस्तेर्वच्भू" इति अस्तेर्भूभावो न भवति । लुङि—अबोभूयिषि । ङौ-अबोभूयि देवेन । अन्वबोभूय । अन्वबोभूयिष्ट वा । अन्वबोभूयिषाता । लुटि—बोभूयिताहे । ङौ—बोभूयिता देवेन । अनुबोभूयिताहे । लृटि—बोभूयिष्ये । ङौ—बोभूयिष्यते देवेन । अनुबोभूयिष्ये । लृङि—अबोभूयिष्ये । ङौ—अबोभूयिष्यत देवेन । अन्वबोभूयिष्ये ।

८७६ ॥ सूचिसूत्रिमूत्र्यट्यर्त्यूर्णोः । २ । १ । ३१ ।

सूचि सूत्रि मूत्रिभ्य एव हलाद्यनेकाच्भ्योऽट्यश्वर्त्यूर्णुभ्य एव चाजादिभ्यो भृशाभीक्ष्ण्ये यङ् भवति नान्येभ्यः। इति नियमादेव 'एध वृद्धौ, इत्यस्य यङ् नास्ति। तथा–पापच्ये। ङौ यकि–अतः खे च–

८७७ ॥ **हलो यः। ४। ४। ५४।** हलंताद् गोः परस्य यकारस्य खं भवति अगे परतः। पापच्यते देवेन। कर्तरि भावे कर्मणि च कर्मकर्तरि च समान। अपापच्यत। पापच्येत। पापच्यतां। पापचांचक्रे। पापचिषीष्ट। अपापचिष्ट। पापचिता। पापचिष्यते। अपापचिष्यत। इत्यादि। अपापचि देवेन। नानद्यते। यङुपोरिति वर्तमाने–

८७८ ॥ **नीग् वंचुस्रंसुध्वंसुभ्रंसुकसूपत्पद्स्कंदां। ५। २। २०४।** वंचुप्रभृतीनां यङुबंतानां चस्य नीगागमो भवति। दनीध्वस्यते। "लिटीग्यणः साचोऽर्य्याज्य" वशो याङि" इति च वर्तमाने–

८७९ ॥ **स्वस्स्यमूव्यः। ४। ३। २९।** स्वस् स्यम् व्या इत्येतेषां यङि साचोऽर्य्यपरस्य यण इग् भवति। वेवीयते। "दीश्च्व्यकृद्ग" इति दीः। जाहूयते।

८८० ॥ **गत्यर्थात् कुटिले। २। १। ३५।** गत्यर्थात् कुटिले वर्तमानात यङ् भवति। जाहायते। भूमेत्यादिनेत्व। अभिदिधीयते। तन्नियमाददेर्यङ् नास्ति। यि क्ङिलयङ्,, शाशय्यते। वावच्यते। देदीव्यते। ङौ-देदीव्यते देवेन। लिङ्वत् कृञ्यामिति दीत्वस्य पूर्वत्रासिद्धत्वादेप् प्राप्तः। "परेऽच. प्राचः" इत्यत्खस्य स्थानिवद्भावान्नास्ति। देदिवांचक्रे। सोषूयते। नानद्यते। सोषूयते। अशाश्यते। चर्चीयते। तोतुद्यते। अतोतुद्यत। तोतुद्येत। तोतु-

घतां । तोतुदिषीष्ट । तोतुदांचक्रे । अतोतुदिष्ट । अतोतुदि । तोतुदिता । तोतुदिष्यते । अतोतुदिष्यत । "रीङ् ऋतः,, इति रीङादेशः । मेम्रीयते । मोमुच्यते । रोरुध्यते । बोभुज्यते । योयुज्यते ॥

८८१ ॥ **ङस्यातो नुक्** । ५ । २ । २०५ । ङसञ्ज्ञकातस्य गोर्यङ्लुपोर्यश्चस्तस्याकारातस्य नुगागमो भवति । तस्यानुस्वारादि । ततन्यते । मंमन्यते । चक्रीयत । चक्रीयते । वेम्रीयते । वशित्यादिना यण इक् । यङ्लुपेरिति वर्तमाने—

८८२ ॥ **रिगृत्वतां** । ५ । २ । २०९ । ऋकारवतो गोर्यङि चस्य रीगागमो भवति । जरीगृह्यते । इत्यादि । सर्वं पूर्ववज्ज्ञेयं ॥ इति यङन्ताः । किं च—

८८३ ॥ **यङ उप्** । १ । ४ । १४४ । यङो बहुलमुप् भवति । ल्यखे त्याश्रयन्यायेन द्वित्वादि । ततो लडादिः । चर्करीत चेत्यदादिषु भवत्सु पाठात् यङ्लुबतस्यादादित्व । तेन शप उप् मविधिश्च ।

तिपा शपानुबंधेन निर्दिष्टं यद् गणेन च ।
यच्चैकाच्ग्रहणं किंचित् पंचैतानि न यङ्लुपि ॥१॥

इति यङो ङित्वाद् स्थानिवद्भावेन दो न भवति । थस्य ग पित्यचि हल्युप्योरौ" इति वर्तमाने—" ब्रुव ईट् " इत्यनुवर्त्य—

८८४ ॥ **यङ्तुरुस्तोर्बहुलं** । ५ । २ । १७२ । यङ्लुबंतात्तु रु स्तु इत्येतेभ्यश्च परस्य हलादेः पितो गस्य बहुलं ईडागमो भवति । पित्स्वेव न ङित्सु । झस्य थादित्यत् । बोभवीमि । बोभोमि । बोभूवः । बोभूमः । बोभवीषि । बोभोषि । बोभूथः । बोभूथ । बोभवीति । बोभोति । बोभूतः । बोभुवति । थविस्सेरिति झस् । अबोभव । अबोभूव । अबोभूम । अबोभवीः । अबोभूः ।

अबोभूतं । अबोभूत । अबोभवीत । अबोभोत् । अबोभूतां । अबोभवुः । बोभूयां । बोभूयाव । बोभूयाम । इत्यादि । सेर्हेरादेशो ङिदित्येवीट् नास्ति । बोभवानि । बोभवाव । बोभवाम । बोभूहि । बोभूतात् वा । बोभूतं । बोभूत । बोभवीतु । बोभोतु, बोभूतात् वा । बोभूतां । बोभुवतु । बोभूयते देवेन । इत्यादि । बोभूयात् । बोभूयास्तां । बोभूयांचकार । अबोभवीत् । अबोभवीष्टां । अबोभवीषुः । प्रकृतिग्रहणे यङुबंतस्यापि ग्रहणमिति क्वचिदेव न सर्वत्र । तेन-भुभू इत्यादिना सेरुव् नास्ति । तथा च कश्चित्-

लुङ्लिट्प्रतिपदोक्तानि सानुबंधकृतानि च ।
यङुबंतस्य नेष्टानि संख्यागणकृतानि च ॥ २ ॥

इत्याहुः । परे पुनरत्राप्युपमिच्छंति । अबोभोत् । अबोभूतां । अबोभवुरित्यादि । बोभविता । बोभवितारौ । बोभवितारः । बोभविष्यति । अबोभविष्यत् । ऊीटादि च-बोभाविषीष्ट । बोभविषीष्ट । बोभवांचक्रे । अबोभावि । इत्यादि । पापचामि । पापच्मि । पापच्वः । पापच्मः । पापचीषि । पापक्षि । पापक्थः । पापक्थ । पापचीति । पापक्ति । पापक्तः । पापचति । नानंदीति । नानत्ति । दनीध्वंसीति, दनीध्वंस्ति वा । वाव्रीति । वाव्याति । जोहवीति । जोहोति । जोहूतः । जाहेति । जाहाति । जाहीतः । दाधेति । दाधाति । धात्तः ।

८८५ ॥ थस्य गे पित्यचि । ५ । २ । ९५ । थसंज्ञकस्य गोर्धेरुङ एप् न भवति पित्यजादौ गे परतः । देदिवीति । अनिड्पक्षे-द्युङः, इत्येपि "न्योः खं वल्कौ" इति वखे च सति-देदेति । "ङस्य झल्क्न्योः क्ङिति" इत्येदनुवर्त्य-छ्वः शूठ् ङे चेति झलि क्वौ च केचिदूठमिच्छंति । तेनोठि यण्येपि च कृते-देद्योति । देद्यूतः । देदिवति । देदिवांचकार । सोषवीति । सोषोति । नाम्हीति ।

नानद्धि। सोषवीति । सोषोति । अशाशीति । अशशाष्टि । चेचयीति । चेचेति । तोतुदीति । तोतोत्ति । रीगृत्वतामिति वर्तमाने–

॥ ८८६ ॥ रुग्रिग् चोपि । ५ । २ । २१० । ऋत्वतो गोर्यङुपि चस्य रुग् रिग् चागमो भवति । मर्मरीति । मरिमरीति । मरीमरीति । मर्मर्ति । मरीमर्ति । मरिमर्ति । चर्करीति । चरिकरीति । चरीकरीति । चर्कर्ति । चरिकर्ति । चरीकर्ति । जर्गृहीति । जर्गर्ढि । इत्यादि नेय । वृतुऔ वृत्तौ । वर्वृतीति । वर्वर्त्ति । इत्यादि । गृधु अभिकांक्षायां । जर्गृधीति । जर्गर्द्धि । इत्यादि । लङि–अजगृर्ध । ईडभावे–"युङः,, एप् । सिपः ख । भष्भावः । ततो धकारस्य जश्त्व । "सिपि रिर्वा" इत्यधिकृत्य–दः,, इति विकल्पेन रिः । रो री–ति पूर्वस्य रख । दूखेऽणः " इति दीः । अजगर्घाः । अजगृद्ध । अजगृद्ध । अजगृधीत् । अजघार्त्ते । अजगृद्धां । अजगृधुः । इत्यादि सप्रपंचप्रयोगतः प्रयोज्यं ॥ इति यङुब्लताः ॥

भवति–श्रित् त भवतं भावितस्य भवन वा प्रयोजयतीति विगृहे–णिजिति वेति च प्रत्युग—

॥ ८८७ ॥ हेतुमति । २ । १ । ३९ । हेतुमति ध्वर्थे धोर्वा णिच् भवति । णकार ऐवर्थः । चकारो णाविति सामान्यग्रहणाविघातार्थः । ऐवावादेशौ । धुसञ्ज्ञ । च । ततः पूर्ववल्लडादयः । भावयामि । भावयावः । भावयामः । इत्यादि ।

८८८ ॥ णिचः । १ । २ । ८६ । णिजताद्धोः फलेशे कर्तरि लस्य दो भवति । भावये । भावयावहे । भावयामहे । इत्यादि । ङौ–यकि णेः खं । भाव्यते । अभाव्यत । भाव्येत । भाव्यतां । कर्मकर्तरि—दाधिणिश्रिश्राथिवचूत्नोश्च ञिश्चेति णिजतद्रा

ञियकौ न भवतः । ततः शबादयः । भावयते स्वयमेव । इत्यादि । अभावयत । भावयेत । भावयतां । कौ—अभाव्यत देवेन । अन्वभाव्यत । अभावयत् । भावयेत् । भावयतु । कौ-भाव्येत् । देवेन । कर्मकर्तरि यक् नास्ति शबेव । भावये स्वयमेव । भावयतु । भावयतात् वा । भावयतां । कौ—भाव्यतां । कर्मकर्तरि-भावयतां । भाव्यात् । भावयिषीष्ट । कौ-भविषीष्ट । भावयिषीष्ट देवेन । भावयांचकार । भावयांबभूव । भावयामास । भावयांचक्रे । भावयांबभूवे । भावयामाहे । एति हः,, इति हकारः । णिश्रिद्रुस्रोः कर्तरि कजिति फच् । भावि अ अम् इति स्थिते-लिडुचूकाचि धोरिति द्वित्वं, ततो यणादेशस्तदपवादः पुनरियादेशः णेः ख च प्राप्तं । परत्वात् णेरिति णेः ख । "णौ कच्युङः प्रोऽशास्वक्ऋयृदित." इत्युङः प्रादेशः । "स्थानीवानल्विधौ" परेऽचः प्राचः,, इति च प्रस्तुत्य —

८८९ ॥ द्वित्वेऽचि । १ । १ । ६८ । द्वित्वनिमित्तेऽचि अजादेशो द्वित्वे कर्तव्ये स्थानिवद् भवति । इति स्थानिरूपं । एतच्च-

८९० ॥ ओः पुयण्ज्ये । ५ । २ । १९० । सनि परे द्विर्भावे चस्य उवर्णस्य पवर्गे यणि जकारे अकारे परे इकारादेशो भवति । इति इकारः । इति चस्योवर्णस्येत्वशासनाज्ज्ञायते । तेन भू इ अ अम् इति स्थिते पश्चाद्द्वित्वं चकार्यं । पूर्ववत् णिखेबावादेशप्रादेशाः । "धौ कच्यनक्खे सन्वद्" इति सन्वद्भावः । "ओः पुयण्ज्ये" इति चस्येत्वं । धेर्दीरनजादेरिति दीत्वं । अबीभवं । अबीभवे । इत्यादि चुलेय ॥ एधयामि । लुङि-ऐदिध । पाचयामि । अपीपच । कौ-अभावि देवेन । अभाविष्ट । अभावयिषि । ञीटि णिख । अबीभवे । लुटि—भावयितास्मि । भावयिताहे । कौ-भाविता देवेन । भावि-ताहे । भावयिताहे । भावयिष्यते । कौ-भाविष्यते । भावयिष्यते ।

अभावयिष्यत् । अभावायिष्यत । णौ—अभाविष्यत । अभावायिष्यत । इत्याद्युह्येय । एधयामि । ऐदिध । पाचयामि । अपीपच । नंदयामि । अननद । प्रध्वसयामि । प्रादध्वंस । ह्रीव्लीभीत्यादिना णाविति वर्तमाने—

८९१ ॥ शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक् । ५ । २ । ४३ । शा प्रभृतीना णौ परतो युगागमो भवति । सव्याययामि । समविव्यय । हावयामि, अजुहव ।

८९२ ॥ ह्रीव्लीरीक्नूय्यर्तिक्ष्माय्यातां पुग्णावेप् । ५ । २ । ४२ । ह्री प्रभृतीना णौ परतः पुगागमो भवति । ह्रापयामि अजीह्रप । श्रद्धापयामि । श्रददीधप । आदयामि । आदीदं । अतिशाययामि । अत्यशीशय । वाचयामि । अवीवचं । देवयामि । अदीदिवं । सावयामि । असूषवं । सन्नाहयामि । समनीनह । सावयामि असूषव । आशयामि । आशीश ।

८९३ ॥ चिस्फुरोर्वा । ४ । ३ । ५५ । चि स्फुर इत्येतयोरेचो णावात्व वा भवति । तत पुक् । निश्चापयामि । निश्चाययामि । निरचीचय । तोदयामि । अतूतुद । मारयामि । अमीमर । मोचयामि । अमूमुच । रोधयामि । अरूरुध । भोजयामि । अबूभुजं । प्रयोजयामि । प्रायूयुज । वितानयामि । व्यतीतन । मानयामि । अमीमन । कारयामि । अचीकर । णाविति वर्तमाने ।

८९४ ॥ क्रीङ्जेः । ४ । ३ । ९३ । क्री इङ् जि इत्येतेषामेचो णावात्वं भवति । ततः पुक् । क्रापयामि । अचीक्रप । वारयामि । अवीवर । अनुग्राहयामि । अन्वजीग्रह । चोरयामि । अचूचुरं । छादयामि । अचीच्छद । लक्षयामि । अललक्षं । योज-

यामि । अयूयुजं । अर्चयामि । आर्चिचं । वारयामि । अवीवरामि-त्यादि योज्यं ॥ घटादीनां तु विशेषः । गोहेरूदुङः, इति "दोषो णाविति चाधिकृत्य ।

८९५ ॥ **घटादिकगेवनुजनीजॄष्णसक्नसरञ्ज्यमोऽपर्यपस्खदक्रम्चम्यमः प्रोऽम्ञ्योस्तु दीर्वा** । ४ । ४ । ९० । परि अप पूर्वस्खदिवर्जितानां घटादीनां कगे वनु जनी जॄष् ष्णस् क्नस् रंजि इत्येतेषां कमिचमिअमिवर्जितानाममंतानां च गूनामुङः प्रो भवति णौ परतःअम्ञि परे तु णौ दीर्वा भवति । घटै चेष्टायां । घटयामि । अघटि । अघाटि । व्यथैप् चलभीत्योः । व्यथयामि । अव्यथि । अव्याथि । कगे इति सौत्रो धातुः । कगयति । अकगि । अकागि । वनुङ् याचने । वनयति । अवनि । अवानि । जनीङ् प्रादुर्भावे । जनयति । अजनि । अजानि । जॄष्यृ वयोहानौ । जरयति । अजरि । अजारि । ष्णस् नीरसने । स्नसयति । अस्नसि । अस्नासि । क्नस् हारणदीप्त्योः । क्नसयति । अक्नसि । अक्नासि । रंजीञ् रागे ॥ हल्ङः, इति श्वान्नखमिति रजेरिति चाधिकृत्य—

८९६ ॥ **णौ मृगरमणे** । ४ । ४ । २७ । रंजेरुङो नकारस्य खं भवति णौ परतो मृगाणां क्रीडायामर्थे । रजयति मृगान् व्याधः । अरजि । अराजि । गम्लृ गतौ । गमयति । अगमि । अगामि । शमु दमु उपशमने । दमयति । अदमि । अदामि । अपर्यपस्खदादेरिति किं ? स्खदैङ् खनने । परिस्खादयति । अपस्खादयति । पर्यस्खादि । अपास्खादि । कमङ् कांतौ । कमृतेर्णिङीयाङिति णिङ् । कामयते । चमु अदने । आचामयति । अमु रोगे । आमयति ।

८९७ ॥ **शमोऽदर्शे** । ४ । ४ । ८१ । शमोऽदर्शेऽर्थे वर्तमानस्योङः शस्य प्रो भवति णौ परतः अम्ञि परे तु वा दीर्भवति ।

शमयति रोगं । निशमयति श्लोकान् । अशमि । अशामि । अदर्शे इति किं ? निशामयति । शमो दर्शे इत्येके । णौ कच्युङः प्रोऽशास्वक्ख्यृदितः, इत्यत्र अशास्वक्ख्यृदितः,, इति निषेधवचनात् प्रो न भवति । शासू अनुशिष्टौ । अनुशासयति । अन्वशशात् । माल मुख्ये । मालयति । अममालत् । गाथृङ प्रतिष्ठालिप्साग्रथेषु । गाथयति । अजगाथत् । डुयाचृञ् चतिञ् चदिञ् याचने । याचयति । अययाचत् । सिकृङ् स्रिकृङ् श्रिकृङ् श्लिकृङ् शाकिङ् श्लकिङ् काकिङ् स्वाकिङ् त्रकिङ् ढौकृङ् लौकृङ् ष्वस्कै वष्कै मष्कै तिकै टिकै टिकृङ् रामिङ् आमिङ् गतौ । सेकयति । असिसेकत् । श्रेकयति । अशिश्रिकत् । ढौकयति । अडुढौकत् । ष्ठा गतिनिवृत्तौ । सत्व । प्रस्थापयति । जिघ्ररिः,, इति वर्तमाने—

८९८ ॥ । तिष्ठतेः । ५ । २ । १३२ । स्था इत्येतस्य कच् परे णौ परतः उङः इकारो भवति । चस्योबिति वर्तमाने—

८९९ ॥ शरः खयि । ५ । २ । १८१ । चस्य शर उप् भवति खयि परतः । हलोऽनादेरुबपवादः । प्रातिष्ठिपत् । इत्यादि सर्व मूह्य ॥ इति सनंतयङंतयङुब्नतणिजंताभ्यश्चतसृभ्यः प्रकृतिभ्यः लकाराः प्रदर्शिताः ॥ तेभ्य एव परा निर्दिश्यते । बुभूषति कश्चित् तमन्यः प्रयुङ्क्ते इति सन्नताद्धेतुमति णिचि अत इत्यखं धुत्वे च सति पूर्ववल्लडादयः । बुभूषयामि । इत्यादि । बुभूषये । इत्यादि । अबुभूषयं । अबुभूषये इत्यादि । बुभूषयेय । इत्यादि । बुभूषयाणि । बुभूषयै । इत्यादि । ण्यतस्य सकर्मकत्वात् भावे नोदाहरणानि । कर्मणि—बुभूष्ये । इत्यादि । कर्मकर्तरि—दाधिणीत्यादिना ण्यतत्वात् यक् नास्ति शप् भवत्येव । बुभूषये । अबुभूष्ये । अबुभूषये । बुभूष्येय । बुभूषयेय । बुभूष्यै । बुभूषयै । कर्तरि—बुभूष्यास । बुभूषयिषीय । कर्मणोः—बुभूषिषीय ।

बुभूषयिषीय । बुभूषयांचकार । कौ—बुभूषयांचक्रे । बुभूषयां बभूव । "णिकम्ब्रिद्रुस्रो: कर्तरि काजिति काचि द्वित्व । बुभूषि अ अमिति स्थिते–"चस्यैके" इति चस्य बु बु इति द्वित्वं । हलोऽ-नादेरिति उवादि । अबुबुभूषम् । "चस्यैके" इति चस्य द्वित्वाभावे अबुभूषं । अबुबुभूषे ॥ कौ–अबुभूषि । अबुभूषिषि । अबुभूषयिष्ट । कर्मकर्तरि ञिट् नास्ति । बुभूषयितास्मि । बुभूषयिताहे । कौ–बुभूषिताहे । बुभूषयिताहे । बुभूषयिष्यामि । बुभूषयिष्ये । कौ–बुभूषिष्ये । बुभूषयिष्ये । अबुभूषयिष्यं । अबुभूषयिष्ये । कौ–अबु-भूषिष्ये । अबुभूषयिष्ये ॥ इत्यादि ॥ बोभूयते कश्चित्तमन्यः प्रयुङ्क्ते तस्मिन् यङंतात् णिचि खत्वे लडादयः । बोभूययामि । बोभूयये । अबोभूयय । अबोभूयये । बोभूययेय । बोभूययेय । बोभूययानि । बोभूययै ॥ इत्यादि सनतणिजंतेन तुल्यं ॥ बोभवीति कश्चि-त्तमन्यः प्रयुङ्क्ते इति यङुबंताण्णिचि—बोभवयामि । बोभवये । इत्यादि । अबोभवयं । अबोभवये । बोभवयेयं । बोभवयेय । बोभ-वयानि । बोभवयै । इत्यादि ॥ भावयति कश्चित्तमन्यः प्रयुङ्क्ते इति णिजंतात् णिचि—पूर्वस्य णेः खं । भावयामि । भावये । इत्यादि । अबीभवं । अबीभवे । एधयामि । ऐदिधं । पाचयामि । अपीपच । इत्यादि । सन्नंतात् सन्नास्ति । "न सनः" इति निषेधात् । बोभू-यितुमिच्छतीति यङंतात्सनि वलादेरिडितीटि अतः खे द्वित्वे च सति "प्राग्वत् सनः" इति दः । बुबोभूयिषे । द्वित्वाभावे–बोभू-यिषे । कौ–बोभूयिष्यते । अबुबोभूयिष्य । अबोभूयिषे । कौ– अ-बोभूयिष्यत । अबुबोभूयिष्ये । बोभूयिषेय । कौ–बोभूयिष्येत । अबुबोभूयिष्येय । बोभूयिषै । कौ–बोभूयिष्यतां । अबुबोभूयिषै ॥ इत्यादि पूर्ववदुन्नेयं ॥ बोभवितुमिच्छतीति यङुबंतात् सनि–बुबो-

भविषामि । बोभविषामि । कौ—बोभविष्यते । अनुबोभविष्ये । इत्यादि नेयं। भावयितुमिच्छतीति णिजंतात्सनि इटि "द्वित्वेऽचि" इति णेरेवयादेशयोः स्थानिवद्भावः । "ओः पुयण्ज्ये" इति ज्ञापकात् णौ च ऐवावादेशयोः स्थानिवद्भावः । भू इ इति स्थिते भू भू इति द्वित्वमन्यत् पूर्ववत् । बिभावयिषामि । विभावयिषे । कर्मणि—बिभावयिष्ये । एवं—एदिधायिषामि । पिपाचयिषामि । इत्यादि ॥ बुभूषयितुमिच्छतीति वाक्यमेव ॥ सनंतणिजंतात् सनि—द्वित्वादौ च—बुबुभूषयिषति । बुबुभूषयिषते । द्वित्वाभावे—बोभूषयिषति । बोभूषयिषते । यङुप्णिजंतात् सनि—द्वित्वे च—बुबोभावयिषति । बुबोभावयिषते । द्वित्वाभावे—बोभावयिषति । बोभावयिषते ॥ णिजंतणिजंतात् सन्नोदाह्रियते णिजंतसनंतादविशेषात् । एताभ्य एवोदाहृतपंचप्रकृतिभ्यो णिज् विधीयते । यङंतसनंतात् णिचि—बुबोभूयिषयति । बुबोभूयिषयते । लुङि—कचि द्वित्वे च—अबुबुबोभूयिषत् । अबुबुबोभूयिषत । द्वित्वाभावे—बोभूयिषयति । बोभूयिषयते । अबोभूयिषत् । अबोभूयिषत । यङ्लुगंतसनंताण्णिचि—बुबोभविषयति । लुङि—कचि—अबुबुबोभविषत् । अबुबुबोभविषत । द्वित्वाभावे—बोभविषयति । अबोभविषत् । णिजंतसनंतात् णिचि—विभावयिषयति । लुङि—कचि—अबिबिभावयिषत् । द्वित्वाभावे—अबिभावयिषत । यङंतणिजंतसनंताण्णिचि—द्वित्वे च—बुबोभूययिषयति । अबुबुबोभूययिषत । द्वित्वाभावे—बोभूययिषयति । अबोभूययिषत ॥ यङुगंतणिजंतसनंताण्णिचि—बुबोभावयिषयति । लुङि—कचि—अबुबुबोभावयिषत् । द्वित्वाभावे—बोभावयिषयति । अबोभावयिषत । इति पंचम्यो निर्दर्शिताः । इत्यादिसर्वं विभाव्य यथासंभवमभ्यूह्य । एवं—एकोनविंशतिप्रकृतिभ्यो विहिता । तदाह—

प्रकृतेस्सन्यङ्लुङ्णिच् णिच् सन्नादेर्यङादितः ।
सन्यङ्ण्यादेस्सन्यङ्सन्नादेर्णिजूयङ्णिचूसन्नादेश्चतस्रोऽपि ॥

अथ कण्ड्वादयः ।

कण्डूञ् गात्रघर्षणे ।

९०० ॥ कण्ड्वादेर्यक् । २ । १ । ४० । कंडूञ् इत्येवमादिभ्यो धुभ्यो यगित्ययं त्यो भवति । ककारः कित्कार्यार्थः । पुनर्धुसज्ञायां—पूर्ववल्लडादयः । कण्डूयति । कडूयते । अकंडूयत् । अकडूयत । कण्डूयेत् । कंडूयेत । कंडूयतु । कडूयतां । कडूय्यात् । कण्डूयिषीष्ट । कंडूयांचकार । कडूयांचक्रे । अकंडूयीत । अकडूयिष्ट । कंडूयिता । कंडूयिष्यति । कंडूयिष्यते । अकडूयिष्यत् । अकडूयिष्यत । सनि—सन्यङोरित्यादेरकाचो द्वित्वं भवत्येकेषां मत । चिकण्डूयिषामि । इत्यादि । यकस्तृतीयस्येत्यत्र "अचः" इति "एके" इति च विभागापेक्षयानुवर्तमाने—तेनादेरनादेश्चाचस्तृतीयस्यैकाचो द्वे भवतः" इत्यपरे । तेषां कण्डूयियिषामि । इत्यादि । यगंतस्य यङ्यङुपौ न संभवतः । णिचि—कडूययति । कण्डूययते । अकडूययत् । अकडूययत । कण्डूययेत् । कडूययेत । कण्डूययतु । कण्डूययतां । कण्डूय्यात् । कण्डूययिषीष्ट । कण्डूययांचकार । कण्डूययांचक्रे । लुङि—अचकण्डूयत ॥ यकस्तृतीयस्येत्यत्र "अचः" इत्यनुवर्तते इत्यस्मिन् दर्शने द्वित्वादिर्नास्ति "अच." इत्यस्याभावात्—अकडूयत । "अचः,, इति नानुवर्तते इत्यत्र तु—य य इति द्वित्वं । अकंडूययत । कण्डूययिता । कण्डूययिष्यति । कण्डूययिष्यते । अकंडूययिष्यत् । अकंडूययिष्यत । एव—मतु—रोषाप्रीणनयोः । मंतूये इत्यादि । वल्गु माधुर्ये । वल्गयामि । इत्यादि । असू परगुणासहने । असूयामि । इत्यादी ।

सनि—असूयियिषामि । इत्यादि । असूययामि । इत्यादि । आसूययत । हृणीङ् रूपलज्जयोः । हृणीयते । इत्यादि । सुखदुःख तत्करणे "अत",, इत्यख । सुख्यामि । इत्यादि । सनि—हलो यः,, इति यख । सुखिषामि । इत्यादि । णिचि—सुख्याययामि । इत्यादि । "वा क्यः" इति सूत्रे क्ययकोर्वेति केचित् पठंति । तेषां सुखयामीत्यादि ॥

इति कड्वादयः ।

प्रकृतेः सुबंतप्रकृतिकाः ।

आत्मनः पुत्रमिच्छतीति विग्रहे—

९०१ ॥ स्वेपः काम्यः । २ । १ । ७ । स्वस्यात्मनः संबंधि यदेवंतं तस्मादिच्छायामर्थे काम्यस्त्यो भवति वा । "तद्ता घवः" इति धुसज्ञायां—सुपो धुमृदोरिति सुप उप् । ततः पूर्ववत्कड्वादयः । पुत्रकाम्यति । एव—वस्त्रकाम्यति । कन्याकाम्यति । कविकाम्यति । राजकाम्यति । इदकाम्यति । स्वःकाम्यति । अंतर्वर्त्तिनं सुपमाश्रित्य पदसज्ञायां पदकार्यं नखादि । अपुत्रकाम्यत् । पुत्रकाम्येत् । पुत्रकाम्यतु । पुत्रकाम्यात् । पुत्रकाम्य्यात् । इति हलो य यागिति खमिति पक्षे यख । पुत्रकाम्याचकार । अपुत्रकाम्यीत् ।

९०२ ॥ हलो यः । ४ । ४ । ५४ । हलताद्धोः परस्य यकारस्य खं । इतीह न भवति । पुत्रकाम्यिता । पुत्रकाम्यिष्यति । अपुत्रकाम्यिष्यत् । इत्यादि । सनि—

९०३ ॥ सुपः । ४ । ३ । २ । सुबवयवस्य धोर्यस्य कस्यचिद् एकाचो द्वे रूपे भवतः । इति द्वित्वे पांचरूप्य । पुपुत्रकाम्यिषति । पुतित्रिकाम्यिषति । पुत्रचिकाम्यिषति । पुत्रकामिम्यिषति । पुत्रकाम्यिषिषति । एवं—वस्त्रकाम्यतीत्यादिषु नेयं । यङस्य नास्ति । णिचि पुत्रकाम्ययति । छङि—कचि द्वित्वे चातुरूप्यं । अपुपुत्रकाम्यत् ।

अपुतत्रकाम्यत् । अपुत्रचकाम्यत् । अपुत्रकामम्यत् । णावतो नाशादनक्ख इति निषेधात् सन्वद्भावो न भवति । तथा—पुत्रमिच्छत्यात्मन इति विग्रहे—

९०४ ॥ क्यजझिमः । २ । १ । ८ । स्वस्य संबंधिन इबंतादिच्छायामर्थे क्यज्वा स्यात् सा चेज्झिसंज्ञकान्मकारांताच्च न भवति । ककारः "नः क्ये,, इति विशेषणार्थः । चकारः सामान्यग्रहणाविघातार्थः । "ई घ्राध्मोः" "अस्य च्वौ इति चानुवर्तमाने—

९०५ ॥ क्याचि । ५ । २ । १५६ । गोरवर्णांतस्य ईकारो भवति क्याचि परतः । पुत्रीय इति स्थिते—पूर्ववल्लुडादयः । पुत्रीयति । कन्यायति ।

९०६ ॥ नः क्ये । १ । २ । ११७ । नकारांतस्य शब्दस्य क्ये परतः पदसंज्ञा भवति । क्य इति क्यङ् क्यच् क्याषित्येतेषां विशेषकाननुबंधानपास्य सामान्येन ग्रहणं । पदत्वे नख । तत ईत्वं । राजीयति । शर्म्मीयति । "दीश्च्व्यक्कृद्गे" इति दीत्व । कवीयति । शिखीयति । तरुणीयति । दतिनीयति । पुत्रिणीयति । इक्षूयति । बधूयति । "रीङ् ऋतः" इति रीङ्—पित्रीयति । "एचोऽयवायाव्" इति वर्तमाने—

९०७ ॥ ञ्यि त्ये । ४ । ३ । ७६ । वकारांतो य आदेशः स यथास्थाने भवति यकारादौ त्ये परतः । गव्यति । नाव्यति । वाच्यति । स्रज्यति । सरित्यति । एतद्यति । युष्मद्यति । अस्मद्यति । "त्वमौ त्वद्यौ चैके" इति त्वमौ । त्वद्यति । मद्यति । "दीर्वोरिगुडः" इति वर्तते—

९०८ ॥ वा क्यः । ४ । ४ । ५५ । गोर्हलंतात् परस्य क्यच्क्यङोर्यकारस्य खं वा भवत्यगे परतः । अवाचीत्, अवाच्यीत् ।

इत्यादि। सनि—द्वित्वे—चातुरूप्य। पुपुत्रीयिषति। पुतित्रीयिषति। पुत्रीयियिषति। पुत्रीयिपिषति। णिचि—पुत्रीययति। लुङि—काचि—त्रैरूप्य। अपुपुत्रीयत्। अपुतित्रीयत्। अपुत्रीययत्।

९०९ ॥ अचः। ४। ३। ३। धोः सुब्धोश्च परस्यादेरनादेश्च एकाचो द्वे रूपे भवतः। अशिश्वीयिषति। अश्वीयियिषति। अश्वीयिषिषति। इत्यादि नेयं॥ प्रासादे इवाचरतीति विग्रहे—

९१० ॥ गौणादीपश्चाचारे। २। १। ९। गौणादीबतादिबताच्चाझिम आचारेऽर्थे वा क्यष् भवति। पूर्ववल्लडादयः। प्रासादीयति कुड्यां। पर्यंकीयति मचके। अश्वीयति वृषभे। इत्यादि। पुत्रमिवाचरतीति पुत्रीयति छात्रमाचार्यः। तल्पीयति किसलये। राजीयति सेवकमित्यादि। अश्व इवाचरतीति विग्रहे—

९११ ॥ कर्तुः क्विः। २। १। १०। गौणादाचरणक्रियायाः कर्तुराचारेऽर्थे क्विर्भवति वा। स च सर्वोऽप्रयोगात्। पूर्ववदुत्वे सुब्लुप्। ततो लडादयः। अश्वति गर्दभः। गर्दभत्यश्वः। हंसति बकः। इत्यादि। गल्भ इवाचरतीति विग्रहे—

९१२ ॥ गल्भक्लीबहोडाड्डिन्त्। २। १। ११। गल्भादिभ्यो गणेभ्यः कर्तृभ्य आचारेऽर्थे क्विर्डिद् भवति। ङित्वाद्दः। गल्भते। क्लीबते। होडते। इत्यादि। श्येनायते काकः। अश्वायते गर्दभः। एनीवाचरति एतायते। श्येनीव—श्येतायते। रोहिणीव रोहितायते। श्येन इवाचरतीति विगृह्य—

९१३ ॥ क्यङ् च। २। १। १२। गौणादाचारक्रियायाः कर्तुराचारेऽर्थे क्यङ् भवति। ककारः "नः क्ये" इति विशेषणार्थः। ङकारो दार्थः। पूर्ववदीत्वादि। श्येनायते काकः। अश्वायते गर्दभः। एनीवाचरति एतायते। श्येनीव—श्येतायते। रोहिणीव—

रोहितायते । कुमारीव--कुमारायते वृद्धा । तरुणीव--तरुणायते जीर्णा । तद्यते । यद्यते । त्वद्यते । मद्यते । इत्यादि ।

९१४ ॥ **सः खं वा** । २ । १ ।१३ । गौणादाचारार्थे क्यङ् भवति । सकारस्यांते वर्तमानस्य खं वा भवति। पयायते, पयस्यते ।

९१५ ॥ **अप्सरसः** । २ । १ । १४ । अप्सरसः क्यङ्, संन्निधाने सकारस्य नित्यं खं भवति । अप्सरायते ।

९१६ ॥ **भृशादेश्च्वौ स्तः** । २ । १ । १६ । भृशादेः कर्तुः च्व्यर्थे वर्तमानात् क्यङ् भवति । तत्सनियोगे सकारतकारांतस्य ख भवति । अभृशो भृशो भवति-भृशायते । शीघ्रायते । उन्मनस्-उन्मनायते । वेहत्-वेहायते । इत्यादि । पटदित्यतो " द्विश्चानेकाचाऽव्यक्तानुकरणाड्डाच्,, इति डाच् । " म्रौ डाचि,, इति तकारस्य पररूपं ।

९१७ ॥ **डाच्लोहितादिभ्यः क्यष्** । २ । १ । १७ । डाजंतेभ्यो लोहितादिभ्यश्च कर्तृवाचिभ्यः च्व्यर्थे क्यष् वा भवति ।

९१८ ॥ **क्यषो वा** । १ । २ । १०० । क्यषंताद् मं वा भवति । पटपटायति। पटपटायते। सिमसिमायते। सिमसिमायति । अलोहितो लोहितो भवति लोहितायति, लोहितायते । अचर्म चर्मवान् वा भवति--चर्मायति, चर्मायते इत्यादि। सुख भुंक्ते इति विगृह्य-

९१९ ॥ **सुखादेर्भुजीपः** । २ । १ । १८ । सुखादेरिवंतात् भुज्यर्थे क्यङ् भवति । क्यष् प्रकृतं क्यङं न बाधते । सुखायते । दुःखायते । कष्टं चिकीर्षति इति विग्रहे—

९२० ॥ **कष्टकक्षकृच्छ्रसत्रगहनात् पापे चिकीर्षौ** । २ । १ । २० । कष्टादेः पापेऽर्थे वर्तमानाद्द्विवंतात् चिकीर्षत्यर्थे

क्यङ् भवति । कष्टायते । कक्षायते । पापं कर्तुमिच्छतीत्यर्थः ।
शब्दं करोतीति विग्रहे—

९२१ ॥ शब्दादेः कृञि । २ । १ । २१ । शब्दादेरि-
तैतात् कृञ्यर्थे क्यङ् भवति । शब्दायते । वैरायते । हस्तं
निरस्यतीति विग्रहे—

९२२ ॥ निरस्यंगेभ्यो णिङ् ।२।१।२५। अंगेभ्यः
शरीरावयववाचिभ्यः इवतेभ्यो निरसि क्रियायां णिङ् भवति।
णिचोऽपवादः । हस्तयते । पादयते । सूत्रं करोतीति विग्रहे—

९२३ ॥ मृदो ध्वर्थे णिच् बहुलं । २ । १ । २८ ।
मृदो धूनामर्थे णिच् भवति बहुलं । णकारो "णौ" इति सामान्य-
ग्रहणार्थः । चकारस्तदविघातार्थः । सुलुप् । "णाविष्ठवन्मृदः"
इत्यतिदेशात्–"तुरिष्ठेमेयस्सु टेः" इति टिख । ततो लडादयः । सूत्र-
यति व्याकरणं । मडयति माणवकं । मिश्रीयत्योदनं । स्वच्छीकरोति
वस्त्रं। लवणयति सूपं । व्रतयति पयः । कृतं गृह्णाति—कृतयति ।
तूस्तानि विहति वितूस्तयति । केशान् विजटीकरोतीत्यर्थः । पाशं
विमोचयति विपाशयति । रूपं दर्शयति रूपयति । लोमान्यनुमार्ष्टि-
अनुलोमयति । अन्वलुलोमत् । पटुमाचष्टे—पटयति । अपपटत् ।
वृक्षमाचष्टे—वृक्षयति । अववृक्षत् । मूलमाचष्टे–मूलयति । अमुमू-
लत् । वहीञ् प्रापणे "तः" इति क्तः । "स्वव्यच्छ्रयादेः" इति साचो
यण इक् । "हो ढः" इति ढत्व । "अधः" इति तकारस्य धकारः ।
ष्टुत्वं "ढो ढि" इति ढख। "ढ्रिखेऽणः" इति दीर्घं । ऊढ-
माचचष्टे, णिचि टिख । ऊढयति । लुङि कचि—द्वित्वं प्रति ढत्वादे-
रसिद्धत्वात् 'अचः' इति हि हि द्वित्वं । चकार्यं च । णिख ।
"द्वित्वेऽचि" इति स्थानिवद्भावात् सणेर्द्वित्वं । औजिढत् ।

तृणान्युद्धृत्य शातयति—उत्तृणयति। वस्त्रेण समाच्छादयति—सवस्त्रयति। वीणया उपगायति—उपवीणयति। तूलैरनुकृष्णाति-अनुतूलयति। श्लोकैरुपस्तौति-उपश्लोकयति। सेनयाभियाति-अभिषेणयति। वर्मणा संनह्यति—संवर्मयति। चूर्णैरवकिरति अवध्वंसयति वा—अवचूर्णयति। पाशाच्छिनत्ति-पाशयति। अश्वेनातिक्रामति-अत्यश्वयति। अतिहस्तयति। बहुलवचनात् इह न भवति। आख्यानमाचष्टे। इत्यादि सर्वत्र लकारेषु योज्य ॥

इति सुबंतप्रकृतिका:।

अथ शत्रादयः कर्तृकर्मभावेषु कर्मकर्तरि च उदाह्रियंते "लटो वानितौ,, शतृशानौ,, इति वर्तमाने—

९२४ ॥ सल्लटः । २ । ४ । १३ । सति काले यो लट् तस्य शतृशानौ वा भवतोऽनितौ परतः। "लो मं,, इति मविषये शता।" इङानं दः,, इति दविषये शानः। शकारः शित्कार्यार्थः ऋकारः उगित्कार्यार्थः। पूर्ववच्छबादि। भवदिति स्थितौ स्वादयः। शत्राद्यंता वाच्यलिंगत्वात्त्रिष्वपि लिंगेषु योज्याः। तत्र-पुंसि-भवान्, भवंतौ, भवंतः। इत्यादि। नपि-भवत्, भवती, भवंति। इत्यादि। स्त्रियां—भवती, भवंत्यौ, भवंत्यः। इत्यादि ॥ व्यतिभू शान इति स्थिते—पूर्ववच्छबादौ कृते—

९२५ ॥ आने मुक् ।५।१।१५६। गोरकारांतादाने परतो मुगागमो भवति। उकारककारावितौ। व्यतिभवमानः। व्यतिभवमानौ। व्यतिभवमानाः। इत्यादि। व्यतिभवमानं, व्यतिभवमाने, व्यतिभवमानानि। इत्यादि। व्यतिभवमाना, व्यतिभवमाने, व्यतिभवमानाः। इत्यादि॥ एधमानः, एधमानौ, एधमानाः। पचन्। पचत्। पचती। पचमानः। पचमानं। पचमाना। नदन्।

नंदत् । नंदंती । ध्वंसमानः । ध्वसमानं । ध्वंसमाना । व्ययन् । व्ययत् । व्ययती । इत्यादि । "न थाद्,, इति नुमो निषेधः । जुह्वत् । जुह्वतौ । "वा नपः,, इति थे वा नुम् । जुह्वत् । जुह्वती । जुह्वति, जुह्वति कुलानि । जुह्वती, जुह्वत्यौ । उज्जिहानः । दधत् । अभिदधानः । अदन् । अदत् । अदती । भा दीप्तौ–भान्, भाद् । "शीम्वोराद्,, इति वा नुम् । भांती । भाती । व्यत्यदानः । व्यत्यदान । व्यत्यदाना । शयानः । शयानं । शयाना । ब्रुवन्, ब्रुवत्, ब्रुवती । ब्रुवाणः, ब्रुवाण, ब्रुवाणा । दीव्यन्, दीव्यत्, दीव्यंती । "शप्श्याद्,, इति नित्य नुम् । व्यतिदीव्यानः ॥ प्रसूयमानः ३ । नह्यन् ३ । नह्यमानः ३ । सुन्वन् । सुन्वानः । अश्नुवानः । चिन्वन् । चिन्वानः । तुदन्, तुदमानः ३ । म्रियमाणः । मुचन् । मुचमानः । रुधन् । रुंधानः । भुजानः । प्रयुजन्, प्रयुजानः । तन्वन्, तन्वानः । मन्वानः । कुर्वन्, कुर्वाण । क्रीणान्, क्रीणानः । वृणानः । गृह्णन्, गृह्णानः । चोरयन् । छादयमानः । लक्षयन्, लक्षयमाणः । योजयन्, योजन् । अर्चयन् । अर्चयमानः । वारयन्, वारयमाणः । इत्यादि नेय । भावे—भूयमान देवदत्तेनेत्यादि । सर्वत्रैकवचनांतं नपुंसकलिंगमेव भवति । एध्यमानमस्माभिः । शय्यमान युवाभ्यामित्यादि ॥ कर्मणि–अभिभूयमानो भानू राहुणा । अभिभूयमान कर्म ध्यानेन । अभिभूयमाना बुद्धिः कर्मणा । इत्यादि त्रिलिंग ॥ कर्मकर्त्तरि–अनुभूयमानं स्वयमेव । इत्यादि । लृटि च–भविष्यन्, भविष्यत्, भविष्यती, भविष्यंती वा । इत्यादि । व्यतिभविष्यमाणः । इत्यादि ॥ क्तौ–भविष्यमाण । इति । अभिभाविष्यमाणः, अभिभविष्यमाणो देवदत्तो गुरुदत्तेनेत्यादि । तथा–एधिष्यमाणः । पक्ष्यन् ३ । पक्ष्यमाणः ३ । नंदिष्यन् । इत्यादि । होष्यत् । व्यतिहोष्यमाणः । क्तौ-

हाविष्यमाणं । होष्यमाणं । हास्यमानः । डौ-हायिष्यमाणं । हास्यमानं वा । श्रद्धास्यन् , श्रद्धास्यमानः । डौ-श्रद्धायिष्यमाण, श्रद्धास्यमानं वा । अत्स्यन् । अत्स्यत् । अत्स्यती, अत्स्यती वा । इत्यादि नेयं ।

९२६ ॥ **लिटः क्वसुकानौ** ।२।२।१०३। धोः परस्य लिटः स्थाने क्वसु कानावादेशौ भवतः । क्वसुर्मसंज्ञः । कानो दसंज्ञः । उकारः उगित्कार्यार्थः । ककारः कित्कार्यार्थः । क्वसौ दे नियमाद् इट् प्राप्तः ।

९२७ ॥ **क्रस्यैकाच्घसः** । ५ । १ ।१११। आकारांतात् एकाज् घस एव क्वसाविट् भवति नान्यत्र । इति नियमान्निषिद्धः । ततः स्वादयः । बभूवान् । बभूवांसौ, बभूवांसः । इत्यादि । शसादावजादौ-

९२८ ॥ **वसोर्वस्योश्** ।४।४।१३७। गोर्भस्यावयवो यो वस् तस्य च यो वकारस्तस्य उशादेशो भवति । इत्युकारः । बभूवुषः । बभूवुषा । बभूवद्भ्यां । बभूवाद्भिरित्यादि । बभूवुषी । इत्यादि । काने—व्यतिबभूवानः । इत्यादि । डौ—बभूवानं देवदत्तेन । बभूवान इत्यादि । "हलमध्ये लिट्यतः" इत्येत्वचखे । ततः एकाच्त्वादिट् । पेचिवान्, पेचिवत्, पेचुषी । पेचानः । ननंद्वान्, ननंद्वत्, ननदुषी । संविविवान्, संविविवत्, संविव्युषी । इत्यादि । जुहुवान्, जुहुवत्, जुहुवुषी । व्यतिजुहुवानः । जुहुवांचकृवान् । जुहुवांचकृवत्, जुहुवांचक्रुषी । व्यतिजुहुवांचक्राणः । "इटि चात्ख" इत्यात्ख । अभिदधिवान्, अभिदधिवत्, अभिदधुषी । अभिदधानः । जक्षिवान्, जक्षिवत्, जक्षुषी । व्यतिजक्षाणः । डौ-जक्षाणं देवदत्तेन । जक्षाणः । घस्लादेशाभावे—द्वित्वे दीत्वे कृते-एकाच्त्वादिट् । आदिवान्, आदिवत, आदुषी । व्यत्यादानः । आदान देवेन । आदानः ॥ कृतयणीको द्वित्वे दीत्वे च पूर्ववदिट् ।

ऊचिवान्, ऊचिवत, ऊचुषी । ऊचान: ३ । डौ-ऊचानं । दिदि-वान् । दिदिवत् । दिदिवुषी । व्यतिदिदिवान: । सन्नेहिवान्, सन्ने-हिवत् । सन्नेहुषी । सन्नेहिवान: । ३ । सुषुवान्, सुषुवत्, सुषुवुषी । सुषुवाण: । निश्चिचिवान्, निश्चिचिवत्, निश्चिच्युषी । निश्चिच्यान: निश्चिकिवान्, निश्चिकिवत्, निश्चिक्युषी । निश्चिक्यान: । तुतुद्वान्, तुतुद्वत्, तुतुदुषी । तुतुदान: । रुरुध्वान्, रुरुध्वत, रुरुधुषी । रुरु-धाव: । तेनिवान्, तेनिवत्, तेनुषी । तेनान: । चिक्रीवान्, चि-क्रीवत्, चिक्रीयुषी । चिक्रीयाण: । चोरयांचकृवान्, चोरयाचकृवत्, चोरयांचकृषी । व्यतिचोरयांचक्राण: । इत्यादि ॥ सनि—बुभू-षन् । व्यतिबुभूषमाण: । बुभूष्यमाण देवेन । अनुबुभूष्यमाण: । अनुबुभूष्यमाण: स्वयमेव । बुभूषांचकृवान् । व्यतिबुभूषांच-क्राण: । इत्यादि । बुभूषांचक्राण । अनुबुभूषांचक्राण । बुभू-षिष्यन् । व्यतिबुभूषिष्यमाण: । जुहूषन् । व्यतिजुहूषमाण: । जिघत्सन् । व्यतिजिघत्समान: । इत्यादि ॥ कर्तर्याने—बोभू-यमान: । डौ-बोभूय्यमानं देवेन । कर्म—अनुबोभूय्यमान: । क-र्तरि काने—बोभूयांचक्राण: । डौ—बोभूयांचक्राण । अनुबोभूयां-चक्राण: । बोभूयिष्यमाण: । डौ—बोभूयिष्यमाण: । अनुबोभूयिष्य-माण: । यङ्लुपि-उवादेश: । "न थाद्" इति नुमभाव: । बोभुवत्, बोभुवतौ, बोभुवत: । इत्यादि । "वा नप:" इति वा नुम् । बोभु-वत्, बोभुवती, बोभुवति, बोभुवति । इत्यादि । बोभुवंती, बोभु-वंत्यौ:, बोभुवत्य: । इत्यादि । बोभुवाचकृवान् । बोभुविष्यन् । णिचि-भावयन् । भावयमान: । डौ-भाव्यमान । भाव्यमान: । भावयमान: स्वयमेव । भावयांचकृवान् । भावयांचक्राण: । डौ-भावयांचक्राणं । भावयांचक्राण: । हावयन् । हावयमान: । डौ—

हाव्यमानं । हाव्यमानः । हावयांचकृवान् । हावयांचक्राणः । डौ—हावयांचक्राणं । हावयांचक्राणः । हावयांचक्राणः । एवं—आदयन् । देवयन् । सावयन् । तोदयन् । रोधयन् । तानयन् । क्रापयन् । चोरयन्नित्यादि नेयं । सन्नतणिजत–बुभूषयन् । बुभूषयमाणः । डौ—बुभूष्यमाण, बुभूष्यमाणः । कर्मकर्तरि–दीर्घिणीत्यादिना यगभावः । बुभूषयांचक्राणः । डौ–बुभूषयांचक्राणं । बुभूषयां चक्राणः । ऌटि—बुभूषयिष्यन् । बुभूषयिष्यमाणः । डौ–बुभूषयिष्यमाण । इत्यादि । यङन्तणिजंते–बोभूययन् । बोभूययमानः । डौ–बोभूययमानं । बोभूययमानः । कर्मकर्तरि–यगभावः । बोभूययमानः स्वयमेव । बोभूययांचकृवान् । बोभूययांचक्राणः । डौ–बोभूययांचक्राणं । बोभूययाचक्राणः । बोभूययिष्यन् । बोभूययिष्यमाणः । बोभूययिष्यमाणः स्वयमेव ॥ यङ्लुबतणिजते–बोभावयन् । बोभावयमानः । डौ–बोभाव्यमान । बोभाव्यमानः । बोभावयमानः स्वयमेव । बोभावयिष्यन्नित्यादि । कंडूयन् । कंडूयमानः । डौ–कडूयमान । कंडूयमानः । कडूयांचकृवान् । कडूयाचक्राणः । डौ–कडूयाचक्राणं । कंडूयांचक्राणः । कंडूयिष्यन् । कंडूयिष्यमाणः । इत्यादि च सविशेषमवसेयं । इति शत्रादिपरिच्छेदः ।

नमः श्रीपूज्यपादाय लक्षणं यदुपक्रम ।
यदेवात्र तदन्यत्र यन्नात्रास्ति न तत्क्वचित् ।

इति प्रक्रियावतारे मिङ्विधिःपचमः ॥

अथ कृदताः प्रदर्श्यते ।

जिष्णोःकिरीटमाणिक्यादग्रिकंजमलंकृतं ।
भवाटव्यटितश्रातं रक्षत्वाजस्रमर्हतः ।

१२१ ॥ कृदमिङ् । २ । १ । ९१ । इतः प्रभृति धोर-

धिकारे मिद्वर्जिताः वक्ष्यमाणास्त्याः कृत्संज्ञा भवति। इति अधिकारेण कृत्सञ्ज्ञा—कृतकर्तर्यञ्ञिरिति प्रयोजन।

९३० ॥ **प्राक् क्तेर्वाऽसमः** । २ । १ । १०० । स्त्रियां क्तिरिति वक्ष्यते। प्रागेतस्मात् क्तिसंशब्दनात् असमस्त्यो वा भवति। इत्यधिकारो वेदितव्यः। अपवादेन बाधितस्योत्सर्गस्य पुनरपवादविषये अनेन समावेशो विधीयते।

९३१ ॥ **ण्वोर्ण्यः** । २ । १ । १०१ । ण्वुतृजिति वक्ष्यते। प्रागेतस्मात् ण्वुसशब्दनात् वक्ष्यमाणा ण्यसञ्ज्ञा त्या भवति। तयोर्ण्यक्तखार्थ इति प्रयोजन।

९३२ ॥ **तव्यानीयौ** ।२।१।१७२। धोः परत. तव्यानीय इत्येतौ त्यौ भवतः। ततः स्वादयः। भवितव्य। भवनीय पुंसा। एधितव्य, एधनीय विद्वद्भिरित्यादि। अभिभवितव्यः। अभिभवनीयः शत्रुः। पक्तव्य, पचनीयः, ओदनः। हर्तव्या, हरणीया स्रूः। होतव्यं, हवनीय हविः। अत्तव्य, अदनीयं घृतमित्यादि।

९३३ ॥ **नशमज्जेर्झलि** ।५। १ । ४० । नश् मस्ज इत्येतयोर्झलादौ त्ये नुम् भवति। नंष्टव्य। नशनीय। मङ्क्तव्यं। मज्जनीय।

९३४ ॥ **योऽचोऽय्वासृः** । २ । १ । १०३ । धोरजताद् यस्त्यो भवति ण्यापवादः यु आसु ऋकारांत इत्येतान् वर्जयित्वा। लव्य। पूञ्–पव्य।

९३५ ॥ **ईद्य्ये** ।४।४।६८। आकारांतस्य गोरीकारादेशो भवति यत्ये परे। धेय। देय। आस्थेय। अनुमेयं। विज्ञेयं। प्रहेयं।

९३६ ॥ **य्यत्ये** । ४। ३ । ७६ । यकारादौ त्ये एचो अवादयो भवति। इत्यव्। भव्यं हव्य। श्रव्य। लव्यं। पव्यं। इत्यादि।

अय्वास्वुरिति किं ? यु मिश्रणे-याव्यं । षुञ् अभिषवे । आङ्पूर्वः । आसाव्य । कार्यं । हार्यं ।

९३७ ॥ पोरदुङोऽत्रपिवपिरपिलपिजपिजभिचमिदभेः । २ । १ । १०४ । त्रपादिवर्जितात् पवर्गान्तात् अकारोङो यस्त्यो भवति । शपौ क्रोशे-शप्यं । लभ्यं । गम्यं । रम्य । त्रपादिनिषेधः किं ? अपत्राप्यं । डुवपौञ् बीजसंताने । वाप्य । रप लप व्यक्तायां वाचि । राप्यं । लाप्यं । जप मानसे च । जाप्यं । जभ मैथुने । जाभ्यं । चमु अदने । आचाम्यं । दभि सौत्रो धातुः । दाम्यं ।

९३८ ॥ यतिचतितकिशकिशसिसहयजेः । २ । १ । १०५ । यत् चत् तक् शक् शस् सह् याजि इत्येतेभ्यो यस्त्यो भवति । यतिञ् प्रयत्ने । यत्यं । चतिञ् याचने । चत्यं । तक हसने । तक्यं । शक शकने । शक्य । शस् हिंसायां । शस्य । षहे मर्षणे । सह्यं । यजीञ् दानादौ । यज्यं ।

९३९ ॥ गदमदयमोऽगेः । २ । १ । १०६ । गद् मद यम इत्येतेभ्यो गिरहितेभ्यो यो भवति । गद्यं । मद्य । यम्य । अगेरिति किं ? निगाद्यं । प्रमाद्यं । आयाम्यं ।

९४० ॥ चरेः । २ । १ । १०७ । चरेरगिपूर्वाद् यो भवति । घ्यापवादः । चर्यं ।

९४१ ॥ आङोऽगुरौ । २ । १ । १०८ । आङ्पूर्वाच्चरेर्यो भवति । आचर्यो देशः । अगुराविति किं ? आचार्यः भट्टाकलङ्कः ।

९४२ ॥ वदः सुपि क्यप् च । २ । १ । १११ । वदेर्गिवर्जिते सुपि वाचि क्यप् भवति यश्च । ककारः कित्कार्यार्थः । पकारस्तुगर्थः । क्यपि-"स्वव्यच्छ्यादः" इति यण इक् । "वागसिद्ध" इति

वाक्सु । ब्रह्म उद्यते ब्रह्मणा उद्यते इति ब्रह्मोद्यं । ब्रह्मवद्यं । सत्यमुद्यते इति सत्याद्य । सत्यवद्यं ।

९४३ ॥ **भूयहत्याग्निचित्या भावे** । २ । १ । भूय हत्या अग्निचित्या गिवर्जिते सुपि वाचि क्यबन्ता निपात्यंते भावे । भूयेति भवतेर्नपुंसके भावे क्यप् । ब्रह्मणो भवनं ब्रह्मभूय गतः । देवभूयं गतः । हत्येति हंतेः स्त्रियां भावे क्यप् नकारस्य च तकारो निपात्यः । ब्रह्मणो हति. ब्रह्महत्या । अग्निचित्येति अग्निपूर्वाच्चिञः स्त्रियां भावे क्यप् तुक् च । अग्निचित्या । अग्निग्रहणमन्यसुब्निवृत्यर्थं ।

९४४ ॥ **शास्स्त्वेतिवृञ्दृजुषः** । २।१।११३ । शास् स्तु एति वृञ् दृ जुष् इत्येतेभ्यो धुभ्यः क्यप् भवति । न यो वर्तते चानुकृष्टत्वात् सुप्यगेरित्येव । शासु अनुशिष्टौ ।

९४५ ॥ **शासोऽङ्हलीत्** । ४।४।३५ । हलङः क्ङिति चानुवर्तते । शासो गोरुङो अङि हलादौ च क्ङिति परतः इकारादेशो भवति । "शास्वसघसां" इति षत्वं । शिष्यः । ष्टुञ् स्तुतौ । स्तुत्यः । एतीति इणिको ग्रहण । इण् गतौ । इत्य । इक् स्मरणे । इत्यं । इङ् अध्ययने । अधीत्य । वृञ् प्रास्पूर्वः । प्रवृत्यः । दृञ् आदरे । आदृत्यं । जुषिञ् प्रीतिसेवनयोः । जुष्यं ।

९४६ ॥ **ऋदुङोऽकॢपचृतृचः** । २ । १ । ११४ । कॢप् चृति ऋचिवर्जितेभ्यः ऋकारोङो धुभ्यः क्यप् भवति । वृतुङ् वर्तने । वृत्यं । शृधुङ् शब्दकुत्सायां । शृध्यं । अकॢपचृतृच इति किं कल्प्य । चर्त्य । अर्च्य । ण्यापवादः ।

९४७ ॥ **ण्यः** । २।१।१२२ । धोर्ण्यस्त्यो भवति । णकार ऐवर्थः । कार्यं । हार्यं । पच् युज् भुजित्यतो ण्यः ।

९४८ ॥ **चजोः कुघिण्ये तेऽनिटः** । ५।२।६४ । तेऽनिटो

गोश्चकारजकारांतस्य कुत्वं भवति घिति ण्ये च परतः। पूर्ववदन्यत्। पाक्य। योग्यं। भोग्यं। वच् इत्यतो ण्यः।

९४९ ॥ निदाघावदाघार्घवाक्यं खौ। ५। २। ६८। निदाघादयः शब्दाः कृतकुत्वादयो निपात्यंते खौ। वाक्यं। अन्यत्रवाच्यं। पच् सिच् इत्यतो ण्यः।

९५० ॥ ण्य आवश्यके। ५। २। ७४। अवश्यस्य भाव आवश्यकं। तस्मिन्नावश्यकेऽर्थे ण्ये परतः चजोः कुत्वं न भवति। "ण्यः" इत्यावश्यके ण्यः। मयूरव्यंसकादित्वात् सः। "ण्येऽवश्यमः" इति मखं। अवश्यपाच्यं, अवश्यसेच्यं।

९५१ ॥ युज्त्यज्प्रवचां। ५। २। ७५। युज् त्यज् प्रवच् इत्येतेषां ण्ये परतश्चजोः कुत्वं न भवति। योज्य। त्याज्यं। प्रवाच्य।

९५२ ॥ भुजोऽदौ। ५। २। ७६। भुज् इत्येतस्याद्यर्थेऽभ्यवहारे वर्त्तमानस्य ण्ये कुत्वं न भवति। भोज्यः ओदनः। अदाविति किं ? भोग्यः कंबलः।

९५३ ॥ निप्राद्युजः शकि। ५। २। ७७। नि प्र इत्येताभ्यां परस्य युजः शक्यतेर्गम्यमाने कुत्वं न भवति। नियोक्तुं शक्यः नियोज्यः, प्रयोज्यः। शकीति किं ? नियोग्यः। प्रयोग्यः।

९५४ ॥ ओरावश्यके। २। १। १२४। उवर्णांतादोरवश्यं भावे द्योत्ये ण्यो भवति। यापवादः। पूञ् पवने। इत्यतो ण्ये "ञ्णिति" इत्याव्। पाव्यं। अवश्यपाव्यं। लूञ् छेदने। लाव्यं। अवश्यलाव्यं। भू-भाव्यं। अवश्यभाव्य।

९५५ ॥ ण्वुतृच्। २। १। १२९। सर्वेभ्यो धुभ्यो ण्वु तृच् इत्येतौ त्यौ भवतः। णकार ऐबर्थः। चकारः "ण्वुतृज्भ्यां च" इति विशेषणार्थः।

९५६ ॥ **वोरक: । ५ । १ । १** । वु इत्येतस्य गोर्निमित्तभूतस्य अक इत्ययमादेशो भवति । भावक: । भविता । कारक: । कर्ता । नायक: । नेता । पाचक: । पक्ता । मोचक: । मोक्ता । इत्यादि त्रिषु लिंगेषु योज्या. । लोदिदच्चोऽपच्छ्विश्रिशीत्यादिनाऽनिट्त्वमिट्त्वं च प्रत्येय ।

९५७ ॥ **गाङ्कुटादमाञ्णि ङिद्वत् ॥ १ । १ । ८९** । गाङ् इत्येतस्य कुटादनां च धूना अञ्णि त्ये परतो ङितीव कार्यं भवति । सकोटक: । सकुटिता । उद्‍घोटक: । उद्‍घुटिता ।

९५८ ॥ **इटि विज: । १ । १ । ९०** । विजेर्धोरिडादौ त्ये ङित्कार्यं भवति । उद्विजिता ।

९५९ ॥ **घ्नस्तोऽणशञ्णौ । ५ । २ । ३५** । हतेर्णशञ्णि- वर्जिते ञ्णिति परे नकारस्य तकारादेशो भवति ।

९६० ॥ **ह्रो घ्नो ञ्णिन्नि । ५ । २ । ६७** । हतेर्हकारस्य ञ्णिति त्ये नकारे च परत: कुत्वं भवति । घातक: । हंता ।

९६१ ॥ **कृञ्ञौ युक् । ५ । २ । ३७** । आकारांताद्धो: कृति ञ्णिति ञौ च युक् भवति । दायक. । दाता । विधायक । विधाता । गायक. । गाता ।

९६२ ॥ **न मोऽकम्वम्यम्रम्नम्गम्चम: । ५ । २ । ३८** । कमि वमि यमि रमि नमि गमि चमिवर्जितस्य मातस्य धो: गो: कृति ञिति णिति ञौ च यदुक्तं तन्न भवति । "उञोऽत." इति ऐप् न भवति । शमक । शमिता । तमक: । तमिता ।

९६३ ॥ **जन्वध: । ५ । २ । ३९** । जन् वधि इत्येतयो: कृति ञ्णिति ञौ च यदुक्तं तन्न भवति । जनक: । जनिता । वधक: । वधिता ।

९६४ ॥ **जभोऽचि । ५ । १ । ४१ ।** जभ इत्येतस्याजादौ त्ये नुम् भवति । जंभकः । जंभिता ।

९६५ ॥ **रधः । ५ । १ । ४१ ।** रध इत्येतस्याजादौ त्ये परतो नुम् भवति । रंधकः । “ ऊदिद्भ्रूञः,, इति पक्षे इट् ।

९६६ ॥ **नेट्यलिटि । ५ । १ । ३१ ।** रध इडादावलिटि त्ये नुम् न भवति । राधिता । रद्धा ।

९६७ ॥ **रभः । ५ । १ । ४४ ।** रभ इत्येतस्याजादौ त्ये नुम् भवत्यलिटि । आरंभकः । आरब्धा ।

९६८ ॥ **लभेः । ५ । १ । ४५ ।** लभ इत्येतस्याजादौ क्लिद्वर्जितस्य नुम् भवति । लंभकः । लब्धा ।

९६९ ॥ **मृजेरैप् । ५ । २ । १ ।** मृजेर्द्धोरैप् भवति गागयोः परतः । समार्जकः । संमार्जिता । समार्ष्टा । सनि–बुभूषकः । बुभूषिता । यङि–बोभूयकः । बोभूयिता । यङुपि–बोभावकः । बोभाविता । णिचि—भावकः । भावयिता ।

९७० ॥ **तीच्छसहलुभरुषरिषः । ५ । १ । १०३ ।** इच्छ सह लुभ रुप रिप इत्येतेभ्यस्तकारादावगे वा इड् भवति । इच्छतीति इषेः छादेशभाजो ग्रहणं । एषिता । सहिता । लोभिता । रोषिता । रेषिता । इडभावे—टुत्वादि ।

९७१ ॥ **सहवहोऽस्यौः । ४ । ३ । ३०३ ।** सहि वहि इत्येतयोरवर्णस्य ढ्खे सत्यौकारादेशो भवति । एष्टा । सोढा । लोब्धा । रोष्टा । रेष्टा ।

९७२ ॥ **पचादिभ्योऽच् । २ । १ । १३० ।** पच् इत्येवमादिभ्यो धुभ्योऽजित्ययं त्यो भवति । पचतीति पचः । वचः । भवः ।

करः । हरः । नयः । लोलुवः । पोपुवः । मेषः । श्लिषः । श्वपचः । चक्रधरः । बहुवचनादाकृतिगणः ।

९७३ ॥ नंदादिभ्योऽनः । २ । १ ।१३१ । नंदि इत्येवमादिभ्योऽन इत्ययं त्यो भवति । नदयतीति नंदनः । णिख । वाखनः । मादनः । विदूषणः । " दोषो णौ,, इत्यूकारः । साधनः । वर्द्धनः । शोभनः । रोचनः । एतेभ्यो ण्यंतेभ्योऽनः । सहनः । पतनः । इत्यादि ।

९७४ ॥ ग्रहादिभ्यो णिन् । २ । १ । १३२ । ग्रह इत्येवमादिभ्यो णिन् त्यो भवति । गृह्णातीति ग्राहयतीति च ग्राही । उद्भासत इति उद्भासी । तिष्ठतीति स्थायी । मंत्रयतीति मंत्री । समर्थयति इति समर्थी इत्यादि ।

९७५ ॥ ज्ञाकॄगॄप्रीगुङः कः । २ । १ ।१३९ । ज्ञादिभ्य इगुङ्भ्यश्च धुभ्यः कस्त्यो भवति । जानातीति ज्ञः ॥ "इटि चात्वं,, इति आत्वं । कॄ विक्षेपणे । " ऋतामिद्धोः " इतीद् । किरतीति किरः । गॄ निगरणे ।

९७६ ॥ ग्रोऽचि । ५ । ३ । ५६ । गॄ इत्येतस्य धोरजादौ त्ये परे रेफः लत्वं वा भवति । गिरतीति गिरः । गिलः । प्रीञ् प्रियदीप्त्योः । प्रीणातीति प्रियः । लिख अक्षरविन्यासे । लिखतीति लिखः । बुधः । बुधः । युधः । इत्यादि ।

९७७ ॥ गावातोऽनिक् । २ । १ ।१४० । गौ वाचि धोराकारांतात् कः भवति अनिक् च । प्रतिष्ठत इति प्रस्थः । त्रैङ् पालने । सुत्र । ग्लै हर्षक्षये । सुग्लः । इत्यादि । अनिगिति किं ? ह्वेञ् स्पर्द्धाशब्दयोः । प्रह्वः । ज्या वयोहानौ । प्रज्यः । इत्यादि । स्वव्यच्छ्वादेः,, इत्यादिना याणिक न भवति ।

९७८ ॥ **ज्वलादिग्रहाद् वा । २ । १ । १४० ।** ज्वलादिभ्यो ग्रहश्च धोरगौ वाचि णत्यो वा भवति । पक्षे–अच् । ज्वलतीति ज्वालः, ज्वलः । साहः, सहः । रामः, रमः । ग्राहः, ग्रहः ।

९७९ ॥ **तनूश्याद्व्यधाश्रुसंश्रवतीण्श्वसः । २ । १ । १४५ ।** तनादिभ्यो धुभ्यो णो भवति । तानः । उत्तानः । श्यैञ् गतौ । अवश्यायः । आत्—दायः । ग्लायः । व्यधौ ताडने । व्याधः । श्रु गतौ । आश्रावः । संश्रावः । इण् गतौ । अत्यायः । श्वस् प्राणने । श्वासः । आश्वासः ।

९८० ॥ **आशिषि वुच् । २ । १ । १५३ ।** धोराशिषि गम्यमानायां वुच् भवति । चकारः "त्यस्थेऽचित्क्यपीद्"-इत्यादिना विशेषणार्थः । जीवतात्—इत्याशास्यमानो जीवकः । नदकः वर्द्धकः । जीवका । नदका । वर्द्धका ।

९८१ ॥ **कर्मण्यण् । २ । २ । १ ।** कर्मणि वाचि धोरण् भवति । कुंभं करोतीति कुंभकारः । छत्रधारः । शरलावः । वेदाध्यायः । चर्चावादः । कुंभकारी । छत्रधारी इत्यादि ।

९८२ ॥ **आतः कोऽह्वावामः । २ । २ । ३ ।** कर्मणि वाचि ह्वा वा मा वर्जितादाकारांतात् धोः को भवत्यणोऽपवादः । गां ददातीति गोदः । कंबलदः । पार्ष्णित्रः । सर्वज्ञः । क्षितिपः । ब्रह्मज्यः । अह्वावाम इति किं ? स्वर्गह्वायः । तंतुवायः । धान्यमायः ।

९८३ ॥ **प्रे । २ । २ । ४ ।** कर्मणि वाचि प्रशब्दे च धोरातः को भवति । तत्वप्रदः । धर्मप्रज्ञः । सिद्धे सत्यारंभो नियमार्थः । "प्र एव गौ नान्यस्मिन्" इति–गोसंदायः ।

९८४ ॥ **दाज्ञः । २ । २ । ५ ।** कर्मणि प्रशब्दे च

यापि-दा ज्ञा इत्येताभ्यां को भवति । मोक्षप्रदः । मार्गप्रज्ञः । अय-मपि नियमः । दाज्ञ एव नान्यस्मात्'' इति—पार्ष्णिप्रत्रायः ।

९८५ ॥ सुपि । २ । २ । ७ । सुपि वाचि धोरात्तः को भवति । कच्छेन पिबतीति कच्छपः । द्विपः । पादपः । समस्थः । विषमस्थः ।

९८६ ॥ गोम्बांबभूमिसव्यापद्वित्रिकुशेकुशंकङ्कुमंजिपुंजि-परमेबर्हिर्दिव्यग्नेः स्थः । ५ । ४ । ७५ । गवादिभ्यः परस्य तिष्ठतेः सकारस्य षत्वं भवति । गोष्ठः । अंबाष्ठः । अंबष्ठः । भूमिष्ठः । सव्यष्ठः । द्विष्ठः । त्रिष्ठः । कुष्ठः । शेकुष्ठः । शंकुष्ठः । अगुष्ठः । मंजिष्ठः । पुंजिष्ठः । परमेष्ठः । बर्हिष्ठः । दिविष्ठः । अग्निष्ठा ।

९८७ ॥ नखमुचादयः । २ । २ । ८ । नखमुच इत्ये-वमादयः शब्दाः शिष्टप्रयोगतः साधवो भवंति । नखान् मुंचंति—अणोऽपवादः—नखमुचानि धनूंषि । मूलानि विभुजति मूलविभुजो रथः । कौ मोदते—कुमुदं । जले रोहति जलरुहं ।

९८८ ॥ ओऽर्हः । २ । २ । १४ । कर्माणि वाचि अर्हते-रत्यो भवति । इति पूजार्हो जिनः । पूजार्हा प्रतिमा ।

९८९ ॥ धृञोऽसूत्रे । २ । २ । १५ । कर्मण्यसूत्रे वाचि धरतेरत्यो भवति । जलं धरतीति जलधरः । शशधरः । चक्रधरः । गणधरः । असूत्र इति किं ? सूत्रधारः ।

९९० ॥ शम्यस्थो धोः खौ । २ । २ । १६ । शमि वा-चि स्थावर्जिताद्धोरत्यो भवति खुविषये । शं भवति—शंभवः । शंकरः । अस्थ इति किं ? शंस्था । शमीति किं ? संस्था । टाबप्यजादित्वात् । खाविति किं ? शंकरी जिनविद्या । हेत्वादिना अट् ।

९९१ ॥ हेतुशीलानुलोम्येऽशब्दश्लोककलहगाथावैरचाटुसूत्रमंत्रपदे । २ । २ । २७ । हेतुः कारणं । शील स्वभाव. । आनुलोम्यमनुकूलता । एतेष्वर्थेषु गम्यमानेषु शब्दादिवर्जितकर्मणि कृञो धोरट् त्यो भवति । तीर्थकरो जिनः । यशस्करी जिनविद्या । श्रद्धाकरः । प्रेषणाकरः । अशब्दादाविति किं ? शब्दकारः । श्लोककारः । इत्यादि ।

९९२ ॥ गमेः खच्खड्डाः । २ । २ । ५८ । कर्मणि सुपि च यथासंभवं वाचि गमेर्धोः खच् खड् ड इत्येते त्या भवति ।

९९३ ॥ मुमचः । ४ । ३ । २३२ । पूर्वपदस्याजंतस्याङ्गे खिदंते कृति धौ मुमागमो भवति । तुरगमः । तुरगः । तुरगः । " ङयापोः क्वचिद् खौ,, इति प्रः । भुजगमः । भुजंगः । भुजगः ।

९९४ ॥ विहायो विह च । २ । २ । ५९ । विहायस् शब्दस्य वाचो विहादेशो भवति । गमेः खच्खड्डाः प्रागेव सिद्धाः । विहायसा गच्छतीति विहंगमः । विहगः । विहगः ।

९९५ ॥ सुदुस्याधारे डः । २ । २ । ६० । सु दुस् इत्येतयोर्वाचोर्गमेर्डो भवत्याधारे । सुखेन गम्यतेऽस्मिन्निति-सुगो देशः । दुर्गो देशः ।

९९६ ॥ आशिषि घ्नः । २ । २ । ६३ । कर्मणि वाचि हंतेराशिषि गम्यमानायां डो भवति । तिमिं हन्यित्याशासितः तिमिहः । शत्रुहः । शापहः ।

९९७ । क्वचिदपे । २ । । २ । ६४ । कर्मण्यपशब्दे च सुबंते वाचि हतेः क्वचिड्डो भवति । केशमपहतीति केशापहः । तमोपहः । दुःखापहः । क्वचिच्छब्दः शिष्टप्रयोगानुसरणार्थः ।

९९८ ॥ टगमर्त्ये । २ । २ । ६६ । कर्मणि वाचि हतेष्टग् भवत्यमर्त्ये कर्त्तरि । वातं हति विनाशयति वातघ्नमाविकं क्षीरं । पित्तघ्नं माहिषं पयः । श्लेष्मघ्नं कटुकं । जायाघ्नास्तिलकः । पतिघ्नी पाणिरेखा ।

९९९ ॥ जायापत्योर्लक्षणे । २ । २ । ६७ । जाया पति इत्येतयोर्वाचोः हतेष्टग् भवति लक्षणे लक्षणवति कर्मकर्तरि मर्त्ये । लक्षणं शुभाशुभसूचनं तिलकालकादि । जायाघ्नो ब्राह्मणः । येन तिलकादिलक्षणेन जाया हति तद्वानित्यर्थः । एवं—पतिघ्नी कन्या ।

१००० ॥ स्पृशोऽनुदके क्विः । २ । २ ।६८। स्पृशेरुदकवर्जिते सुबंते वाचि क्विस्त्यो भवति । घृतं स्पृशतीति घृतस्पृक् । मंत्रेण स्पृशतीति मंत्रस्पृक् । अनुदक इति किं ? उदकस्पर्शः ।

१००१ ॥ ऋत्विग्दधृक्स्रग्दिगुष्णिगंचुयुजिक्रुंचः । २ । २ । ७१ । ऋत्विक् दधृक् स्रक् दिक् उष्णिक् इत्येते शब्दाः क्वित्यान्ताः निपात्यंते । अंचति युजि क्रुंच इत्येतेभ्यः क्विर्भवति । ऋतौ ऋतुं वा यजतीति ऋत्विक् । धृष्णातीति दधृक् । क्विर्द्वित्वं च । सृजति तामिति स्रक् । कर्मणि क्विरमागमश्च । दिशंति तां—दिक् । कर्मणि क्विः । उत्स्निह्यतीति—उष्णिक् । ग्यतख षत्वं च निपात्यं । अंचु—प्राङ् । दध्यङ् । युजि—युङ् । क्रुञ्च—क्रुङ्, क्रुञ्चौ । निपातनादनख ।

१००२ ॥ कर्मणीवे त्यदाद्यन्यसमाने दृशष्टक् सक् च । २ । २ । ७२ । त्यदादावन्यशब्दे समानशब्दे च कर्मणि इवार्थे उपमाने वाचि दृशः टक् सक् क्विश्च त्या भवति । त्यमिव पश्यति, त्य इव दृश्यते,—त्यादृशः । त्यादृक्षः । त्यादृक् ।

"आः,, इत्यात्वं । एवं—तादृशः, तादृक्षः, तादृक् । अन्यादृशः । अन्यादृक्षः, अन्यादृक् । सदृशः, सदृक्षः, सदृक् । "समानस्य धर्मादिषु,, इति सादेशः ।

१००३ ॥ मन्वन्क्वनिब्विचः क्वचित् । २ । २ । ७३ । सुपि वाचि धोर्मन् वन् क्वनिप् विच् इत्येते त्या क्वचिद् दृश्यंते । क्वचिदिति बहुलार्थं । तेन—यथालक्ष्यं लक्षणव्यवस्था । मन्—सुष्ठु शृणातीति सुशर्मा । सुष्ठु तरतीति सुतर्म्मा । शृणाति दुःखमिति शर्मा सुख । वृणोति शरीरमिति वर्म तनुत्र । हिनोति व्यवहारमिति हेम सुवर्णं । दधाति शोभामिति धाम । क्वचिद् ग्रहणान्निरुपपदादपि त्यः । वन्—विजायते इति विजावा । "वन्या,, इत्यात्वं । एवमग्रे गच्छतीत्यग्रेगावा । "षे कृति बहुलं,, इतीपोऽनुप् । क्वनिप्—प्रातरेति प्रातरित्वा । करोतीति कृत्वा । कित्वादनप् पित्वात् तुक् च भवतः । ध्यायतीति धीवा । ध्याप्योः क्वनिपि-क्वचिदन्यदेव" इति यण इक् । "हलो यणिकः" इति दीः । एव-प्यायत इति पीवा । विश्—विशतीति वेद् । रिषतीति रेद् । षत्वजश्त्वे । एषर्थश्चकारः । जागर्तीति जागः । अन्यथा—"जागुरविञिणशूङितीति एवप्रतिषेधः स्यात् । शुभमिति ञि. । शुभ यातीति । शुभयाः । कीलालं पिबतीति कीलालपा ।

१००४ ॥ क्विप् । २ । २ । ७४ । धोः क्वचित् क्विप् दृश्यते । अंतरीक्षे सीदतीति—अतरीक्षसत् । एवं—द्युसत् । अंडसूते इति—अडसूः । शतसूः । मित्रं द्वेष्टीति मित्रद्विद् । प्रद्विद् । द्विट् । मित्राय द्रुह्यतीति मित्रध्रुक् । गां दोग्धीति गोधुक् । प्रधुक् । अश्वं युनक्ति युज्यतेऽनेन वा इति अश्वयुक् । प्रयुक् । युजीति पूर्ववत् । तत्वं वेत्ति जानाति विंते विचारयति वा तत्ववित् । प्रवित् । विदं-

ति विद्यते विंदंति वा विदः । तेषां वरः—विदांवरः । वाक्यं भिनत्तीति वाक्यभित् । प्रभित् । भित् । तमश्छित् । प्रच्छित् । छित् । शत्रुजित् । प्रजित् । जित् । अग्रणीः । प्रणीः । नीः । विराट् । सम्राट् । उखाभ्रत् । पर्णध्वत् । वहाभ्रट् । पक् । याः । हाः । मित्रभूः । प्रतिभूः ।

१००५ ॥ भजो ण्विः । २ । २ । ७७ । सुबन्ते वाचि भजेर्ण्विर्भवति । णकार ऐवर्थः । इकार उच्चारणार्थः । वकारः सति साम्ये बाधनार्थः । तेनेह क्विप् न भवति । अर्धं भजतीति-अर्द्धभाक् ।

१००६ ॥ शीलेऽजातौ णिन् । २ । २ । ७८ । जातिवर्जिते सुबन्ते वाचि धोः णिन् भवति शीले गम्यमाने । यत्र फलनिरपेक्षा प्रवृत्तिस्तच्छील । उष्णं भुङ्क्ते इत्येव शीलः उष्णभोजी । उदासरतीत्येवं शीला उदासारिण्यः । एवं—प्रत्यासारिण्यः गावः । प्रस्थायी । प्रयायी । शील इति किं ? उष्णभोज । अजाताविति किं ? शालीन् भोक्ता । तृन्नेव ।

१००७ ॥ कर्तरीवे । २ । २ । ७९ । कर्तृवाचिन्युपमाने वाचि धोर्णिन् भवति । जात्यशीलार्थमिद । उष्ट्र इव क्रोशतीति—उष्ट्रक्रोशी । ध्वाक्षरावी । सिंहनर्दी । वृत्ताविवार्थोंतर्भूत इति तदप्रयोगः ।

१००८ ॥ व्रताभीक्ष्ण्ये । २ । २ । ८२ । सुबन्ते वाचि धोर्णिन् भवति व्रते आभीक्ष्ण्ये गम्यमाने । व्रत शास्त्रतो नियमः । पार्श्वे एव शेष्ये—पार्श्वशायी । स्थंडिलशायी । अश्राद्धभोजी । अलवणभोजी । पुनः पुनर्यद्भवतीति तदभीक्ष्णं । तस्य भावः आभीक्ष्ण्य । कषायमाभीक्ष्ण्य पिबतीति कषायपायिणो गांधारयः । क्षीरपायिणः उशीनराः । सौवीरपायिणो बाल्हीकाः ।

१००९ ॥ मन्यात् । २ । २ । ८३ । सुबंते वाचि मन्यतेर्णिन् भवति । शोभनमानी ।

१०१० ॥ खश् स्वस्य । २ । २ । ८४ । स्वस्यात्मनो यत्संबंधि सुबंतं तस्मिन् वाचि मन्यतेः खश् भवति । दर्शनीयमात्मान मन्यते दर्शनीयंमन्यः । सर्वज्ञंमन्यः । खित्त्वान्मुम् । शित्वाद् विकरणश्च ।

१०११ ॥ जनोऽनौ डः । २ । २ । ९६ । कर्मण्यनुशब्दे च वाचि जनेर्डो भवति भूते । पुमांसमनुजातः-पुमनुजातः । पुमनुजः । स्त्र्यनुजः । "अकर्मका अपि धवः सगयः सकर्मका भवति" इति-जनिः सकर्मकः ।

१०१२ ॥ ईपि । २ । २ । ९७ । ईबंते वाचि जनेर्डो भवति भूते । उपशमे जातः उपशमजः । अप्सु जातः—अप्सुजः । सरसिजः । "ईपोऽद्धलः" इतीपोऽनुप् ।

१०१३ ॥ कायामजातौ । २ । २ । ९८ । जातिवर्जिते कांते वाचि जनेर्डो भवति । बुद्धेर्जातः—बुद्धिजः संस्कारः । संकल्पजः—कामः । दुःखजः शोकः । अजाताविति किं ? अश्वाज्जातः ।

१०१४ ॥ क्वचित् । २ । २ । ९९ । क्वचिदन्यस्मिन् वाचि जनेर्डो भवति भूते लक्ष्यानुरोधेन । किंजातेन किंजः । अलजातेन—अलजः । द्वाभ्यां जन्मनोपनयेन च जातः-द्विजः । न जातः अजः । प्रजाता प्रजाः । स्त्रीभ्यो जातं—स्त्रीजमनृत । अद्भ्यो जातं—अब्जं । क्वचिदन्यस्मादपि धोः डो भवति । परमाहंति पराहः । परिखाता परिखा । उपखा । अटति, अततीति वा आः । कनति कायतीति वा कः । खन्यते खनतीति वा खं । भातीति भं ।

१०१५ ॥ तः । २ । २ । १०० । धोर्भूते काले तसंज्ञस्त्यो

भवति । "क्तक्तवतू तः" इति तसंज्ञा । ककारोकारयोरित्संज्ञा । भूयते स्म भवति स्म इति वा विग्रहे-भूतः । भूतवान् । शयितं । शयितवान् । कृतः । कृतवान् । कृतवती । णेः ख—भावितः । भावितवान् । भावितवती । याचित । कारितं । गमित । जनितमित्यादि ।

१०१६ ॥ इट् ते । ५ । १ । १०२ । निष्कुष इडागमो भवति तसंज्ञके परतः । निष्कुषितः । निष्कुषितवान् ।

१०१७ ॥ डीयश्वीदिद्वेटोऽपतस्ते । ५ । १ । १२९ । डीय श्वि इत्येताभ्यामिकारेतो यस्मिन् कस्मिंश्चिद् विकल्पितेटश्च पतिवर्जिताद्धोस्तसंज्ञके परतो नेट् भवति ।

१०१८ ॥ द्रांतस्य तो नो दोऽमत्पूमूर्च्छः ॥ ५ । ३ । ८० । दकारांताद् रेफांताच्च मत्पूमूर्च्छिवर्जिताद्धोः परस्य तसंज्ञकस्य तकारस्य नकारादेशो भवति तत्सन्निधाने दकारस्य च । "पूर्वस्य" इति वर्तमाने—

१०१९ ॥ ओदितः । ५ । ३ । ८४ । ओकारेतो धोः परस्य ततकारस्य नत्वं भवति । डीनः । डीनवान् । श्यनिर्देशात् भौवादिकस्य भवत्येवेट् । डयितः । डयितवान् । ओश्वि गतिवृद्ध्योः । स्वब्वच्छ्वयादेः कितीति साचो यणिक् । "हलो यण्णिकः" इति दी. । शूनः । शूनवान् । ईदित्—विजीओ भयचलनयोः । उद्विग्नः । उद्विग्नवान् । लजीओ लस्जिओ व्रीडे । स्फादिसख । लग्नः । लग्नवान् । नेट्-अपरद्धः । अपरद्धवान् । "ऊदिद्वृञः" इति विकल्पेन विकल्पितेट्त्वं । गम्लृ सृप गतौ । "लोदिदचः—इत्यादिना नेट् । "हन्मन्—" इत्यादिना ङ्ख । गतः । गतवान् । हनौ—हतः । हतवान् । प्रच्छौ-पृष्टः । पृष्टवान् ।

१०२० ॥ आदितः । ५ । १ । १३६ । आदितो धोस्ते इट् न भवति । ञिमिदा—मिन्नः । मिन्नवान् । ञिक्ष्विदा—क्ष्विण्णः । क्ष्विण्णवान् ।

१०२१ ॥ स्फादेरातो धोर्यण्वतोऽध्याख्यः । ५ । ३ । ८१ । ध्याख्यावर्जितादाकारांताद् स्फादेर्यण्वतो धोः परस्य ततकारस्य नत्व भवति । संस्त्यानः । सस्त्यानवान् । निद्राणः । निद्राणवान् । म्लानः । म्लानवान् । स्फादेरिति किं ? यातः । आत इति किं ? च्युतः । धोरिति किं ? निर्यातः । यण्वत इति किं ? स्नातः । अध्याख्य इति किं ? ध्यातः । ध्यातवान् । ख्यातः । ख्यातवान् ।

१०२२ ॥ ल्वादेः । ५ । ३ । ८२ । ल्वादिभ्यः परस्य ततकारस्य नत्वं भवति । लूनः । लूनवान् । पूनः । पूनवान् ।

१०२३ ॥ ऋतश्च क्तेः । ५ । ३ । ८३ । ऋकारांतेभ्यो ल्वादिभ्यश्च परस्य क्तेस्तकारस्य नत्वं भवति । इत्वं दीत्व च । कीर्णिः । तीर्णिः । शीर्णिः । लूनिः । पूनिः । तकारस्य नत्व प्रागेव सिद्धं । कीर्णः । कीर्णवान् इत्यादि ।

१०२४ ॥ श्याञ्चुदिवोऽस्पर्शानपादानजये ।५।३।८७। श्यै अञ्चु दिव् इत्येतेभ्यः परस्य ततकारस्य अस्पर्शे अनपादाने जये चार्थे नत्वं भवति । प्रतिश्यायते स्म प्रतिशीनः । प्रतिशीनवान् । अभिशीनः । समच्यते स्म समक्नौ शकुनेः पक्षौ । आद्यूनः देवदत्तः । अन्यत्र-शीतं वर्त्तते । उदक्तमुदक कूपात् । द्यूत वर्त्तते ।

१०२५ ॥ निर्वाणोऽवाते । ५ । ३ । ९० । निर्वाण इति निस् पूर्वात् वातेः परस्य क्तकारस्य नत्वं भवति अवाते कर्त्तरि । नि-

र्वाणो मुनिः। निर्वाणः प्रदीपः। अन्यत्र-निर्वातो वातः। निर्वातं वातेन।

१०२६ ॥ **शुषपचोः क्वौ** । ५ । ३ । ९२ । शुषि पच् इत्येताभ्या परस्य ततकारस्य यथाक्रमं क व इत्येतावादेशौ भवतः । शुष्कः । शुष्कवान् । पक्वः । पक्वान् ।

१०२७ ॥ **क्षो मः** । ५ । ३ । ९३ । क्षै जै सै क्षये । क्षा इत्येतस्मात् परस्य ततकारस्य मकारादेशो भवति । क्षामः । क्षामवान् ।

१०२८ ॥ **प्रस्त्यो वा** । ५ । ३ । ९३ । प्रपूर्वात् स्त्यायतेः परस्य ततकारस्य मत्व भवति वा । प्रस्तीमः । प्रस्तीमवान् । प्रस्तीतः । प्रस्तीतवान् ।

१०२९ ॥ **दोसोमास्थां त्किती त्** । ५ । २ । १५८ । द्यतिस्यतिमास्थाना तकारादौ त्ये परतः इकारादेशो भवति । निर्दितः । निर्दितवान् । अवसितः । अवसितवान् । प्रमितः । प्रमितवान् । उपस्थितः । उपस्थितवान् ।

१०३० ॥ **धाञो हिः** । ५ । २ । १६१ । धाञित्येतस्य हिरादेशो भवति तकारादौ त्ये परतः । विहितः । विहितवान् ।

१०३१ ॥ **दो दद् भोः** । ५ । २ । १६३ । दा इत्येतस्य भुसञ्ज्ञकस्य दद् इत्ययमादेशो भवति तकारादौ किति परतः । दत्त । दत्तवान् ।

१०३२ ॥ **मरुद्‌द्वेऽचः** । ५ । २ । १६३ । मरुच्छब्दादजताच्च गे परस्य दा इत्येतस्य भुसञ्ज्ञकस्य त्त इत्ययमादेशो भवति किति । मरुत्त । मरुत्तवान् । प्रत्तः । प्रत्तवान् । परीत्त । परीत्तवान् । तीति दीत्व ।

१०३३ ॥ **त्कित्त्येऽदोऽगे जग्धिः** । १ । ४ । १२८ ।

तकारादौ किति थे चागे परतो अदेर्जग्धिरादेशो भवति । जग्धः । जग्धवान् । प्रजग्ध्य ।

१०३४ ॥ पूङ्यजोः शानः । २ । २ । १२१ । पूङो यजेश्च सत्यर्थे वर्तमानाद्धोः शानस्त्यो भवति । पवमानः । यजमानः ।

१०३५ ॥ वयःशक्तिशीले । २ । २ । १२२ । धोः सत्यर्थे वर्तमानात् वयसि शक्तौ शीले च गम्यमाने शानस्त्यो भवति । वयो यौवनादिस्तत्र—कतीह शिखडं वहमानाः । कतीह कवचं पर्यस्यमानाः । यस्मिन् शिखडवहनादि भवति तदिह वयो गम्यते । शक्तिः सामर्थ्यं । तत्र—कतीह पचमानाः । कतीह समश्नानाः । कतीह पाके समाशे च शक्ता इत्यर्थः । शीलं स्वभावः । तत्र—कतीहांजानाः । कतीह मडयमानाः । कतीहाजानादिशीला इत्यर्थः ।

१०३६ ॥ सुञ्द्विषर्हः सत्र्यरिशस्ये । २ । २ । १२४ । सुञ् द्विष् अर्ह् इत्येतेभ्यः सत्यर्थे वर्तमानेभ्यो यथाक्रमं सत्रिणि अरौ शस्ये च कर्त्तरि शतृत्यो भवति । सर्वे सुन्वतः सत्रिणो यजमाना इत्यर्थः । द्विषन् शत्रुरित्यर्थः । अर्हन् विद्या । अर्हन् पूजा । विद्याद्यर्हतया प्रशस्यते कर्त्तेत्यर्थः ।

१०३७ ॥ शीलधर्मसाधौ तृन् । २ । २ । १२५ । शीले धर्मे साधौ च सत्यर्थे वर्तमानाद्धोः तृन् इत्ययं त्यो भवति । शीलमुक्तार्थः । धर्मः कुलाचारः । साधुः शोभनं । तत्र—शीले—कर्त्ता कटं । वदिता जनापवादान् । करणं वदनं च शीलमस्येत्यर्थः । धर्मे—वधूमूढां मुंडयितारः । के ते श्राविष्ठायनाः । श्राद्धे सिद्धेऽन्नमपहर्त्तारः आह्वरकाः । मुंडनाहरणादिरेव तेषामाचारानुप्रवृत्त इत्यर्थः । साधौ—कर्ता कटं । गंता खलं । साधु करोति गच्छतीत्यर्थः ।

१०३८ ॥ **भूभ्राज्यलंकृग्निराकृग्प्रजनोत्पचोत्पतोन्मदरुच्यपत्रपवृधूवृतसहचर इष्णुः** ।२।२।१२६। भूवादिभ्य शीलादौ सत्यर्थे वर्तमानेभ्यः इष्णुस्त्यो भवति । भवनशीलो भवनधर्मा साधु वा भवतीति भविष्णुः । एव—भ्राजिष्णुः । अलंकरिष्णुः । निराकरिष्णुः । प्रजनिष्णुः । उत्पचिष्णुः । उत्पतिष्णुः । उन्मदिष्णुः । रोचिष्णुः । अपत्रपिष्णुः । वर्द्धिष्णुः । वर्तिष्णुः । सहिष्णुः । चरिष्णुः ।

१०३९ ॥ **शंभ्यो घिनिण्** । २ । २ । १२९ । शमादिभ्योऽष्टभ्यो धुभ्यः शीलादौ सत्यर्थे वर्तमानेभ्यो घिनिण् भवति । घकारः कुत्वार्थः । इकारः उच्चारणार्थः । "न मोऽकमखमयमरमनमगमचम." इत्येपूप्रातिषेधः । शमी । दमी । तमी । श्रमी । भ्रमी । क्षमी । कमी । प्रमादी ।

१०४० ॥ **दुहानुरुधदुषद्विषद्रुहयुजत्यजरजभजाभ्याघ्नः** । २ । २ । १३० ॥ दुहादिभ्यो धुभ्य शीलादौ सत्यर्थे घिनिण् भवति । दोही । अनुरोधी । दोषी । द्वेषी । द्रोही । योगी । त्यागी । रागी । भोगी । अभ्याघाती । कल्याणभोगी । रजेति निर्देशान्नख ।

१०४१ ॥ **रुचलार्थाद्धेरनः** । २ । २ । १४३ । रुशब्दे चल कंपे इत्येतदर्थेभ्यो धिसञ्ज्ञकेभ्यो धुभ्यः शीलादौ सत्यर्थेऽनस्त्यो भवति । रवणः । आक्रोशनः । चलनः । चोपनः । धेरिति किं ? रविता श्लोक । चालिता ग्रामं ।

१०४२ ॥ **ङकाद्यंताल्ङैदितोऽय्सूद्दीप्दीक्षणीङः** ।२। २ । १४४ । ङकारेत ऐकारेतश्च हलादेर्हलतात् धिसञ्ज्ञकाद्धोः शीलादौ सत्यर्थेऽनो भवति यकारांत सूद् दीप् दीक् णीङ् इत्येतान्

वर्जयित्वा । वर्त्तनः । वर्द्धनः । स्पर्द्धनः । जुगुप्सनः । मीमांसनः ।

१०४३ ॥ निद्रातंद्राश्रद्धाशीङ्दयस्पृहिगृहिपतेरालुः । २ । २ । १५४ । तद्रादिभ्यः सत्यर्थे शीलार्थे वालुर्भवति । द्रै स्वप्ने । निद्रालुः । तंद्रालुः । ततो निपातनान्नत्वं । श्रत्पूर्वाद्धाञः– श्रद्धालुः । शयालुः । दयालुः । स्पृहयालुः । गृहयालुः । पतयालुः । एते चुरादिषु कथादयः । तत्रातः ख । तस्य " परेऽचः प्राचः " इति स्थानिवद्भावात् " ण्युक्तः एप् ", उक्तोऽत ऐब् न भवति ।

१०४४ ॥ सन्भिक्षाशंसिविदिच्छादुः । २ । २ । १६२ । सन्नतान् भिक्षादेश्च सत्यर्थे शीलादौ उर्भवति । सन्–चिकीर्षुः । जिहीर्षुः । भिक्षि–यांचायां । भिक्षुः । आङः शसिञ् इच्छाया । आशसुः । विद ज्ञाने । त्यस्य सांनियोगे नकारागमः । विंदुः । इच्छेति इच्छतेः छकारः इष इच्छायां । छकारो निपात्यते । इच्छुः ।

१०४५ ॥ ञिन्मत्यर्चार्थशीलादिभ्यः क्तः ।२।२।१८१। ञिद्भ्यो मत्यर्थेऽर्चार्थेभ्यः शीलादिभ्यश्च धुभ्यः सति काले क्तस्त्यो भवति । ञिमिदा—मिन्नः । ञिक्ष्विदा—क्ष्विण्णः । मतिरिच्छा ज्ञानं च । तत्रेच्छार्थेभ्यः—राज्ञां मतः । राज्ञामिष्टः । ज्ञानार्थेभ्यः– राज्ञां बुद्धः । अर्चार्थेभ्यः—राज्ञामर्चितः । शीलादिभ्यः—

> शीलितो रक्षितः क्षांतः आक्रुष्टो जुष्ट उद्यतः ।
> श्रयितः शमितस्तुष्टो रुष्टो रक्षित आशितः ॥
> कांतोऽभिव्यापृतो हृष्टो हतस्सुप्तो हतःस्थितः ।
> लिप्तोऽथ दर्पितः स्निग्ध इत्याद्याः सति संमताः ।

१०४६ ॥ उणादयो बहुलं । २ । २ । १८२ । उणादय- स्त्याः सति काले वर्तमानेभ्यो बहुलं भवति ।

..१ ॥ कृवापाजिमिस्वदिसाध्यशूदसनिजनिचरीण्च-टिभ्य उण् । कृ वा इत्येवमादिभ्यो धुभ्य उण् इत्यय त्यो भवति । कारुः । वायुः । पायुः । जायुः । मायुः । स्वादुः । साधुः । आशुः । दारुः । सानुः । जानुः । चारुः । आयुः । चाटुः ।

२ ॥ **गमेर्डोः** । गम् इत्येतस्य धोर्डो भवति । गौः ।

३ ॥ **भ्रमेश्च डूः** । भ्रम इत्येतस्य धोः डूर्भवति । भ्रूः ।

४ ॥ **इतिस्तिपौ धुनिर्देशे** । नंदिः । विदिः । मिदिः । दरिः । भवतिः । जुहोतिः । अत्तिरित्यादयः । बहुलग्रहणाद् येभ्यो धुभ्यो यस्मिन्नर्थे ये यथादृश्यते ते तेभ्यस्तस्मिन्नर्थे तथा भवंति । ध्वर्थकार्यनियमासिद्धो भवति ।

> यश्च वाच्य[illegible] (?) व्याप्तं सूक्ततत्र प्रयत्नतः ।
> तत्प्रत्येयमिहोणादौ रत्नाकरमिवाखिलं ॥ १ ॥

१०४७ ॥ **पद्रुजो घञ्** । २ । ३ । १६ । पदिरुजिभ्यां घञ् त्यो भवति स च कर्त्तरि । पद्यतेऽसाविति पादः । रुज्यतेऽसाविति रोगः । घित्वात् कुत्वं ।

१०४८ ॥ **सृः स्थिररुग्मत्स्यबले** । २ । ३ । १७ । सर्त्तेर्धोः स्थिरादिषु कर्तृषु घञ् भवति । सरतीति सारः । चंदनस्य सारः-चंदनसारः । एव-खदिरसारः । कालांतरस्थायी पदार्थ उच्यते । अतीसारो व्याधिः । "घञि प्रायः" इति दीत्वं । विसारो मत्स्यः । सारं बलं ।

१०४९ ॥ **भावे** । २ । ३ । १८ । धोर्भावे घञ् भवति । भवनं भावः । पाकः । त्यागः । रागः । कृदभिधेयो भावो लिंग-सङ्ख्यावान् द्रव्यवत् भवति ।

१०५० ॥ **अकर्त्तरि** ।२।३।१९। कर्तुरन्यस्मिन् कारके धोर्घञ्

भवति । प्रास्यते तामिति प्रासः । प्रतुद्यतेऽनेन प्रतोदः । दास्यतेऽस्मै इति दासः । आहरंति तस्मात्-इत्याहारः । भुज्यतेऽस्मिन्-भोगः । इत्यादि ।

१०५१ ॥ इङः । २ । ३ । २० । इङो धोर्भावेऽकर्त्तरि घञ् भवति । अचोऽपवादः । अधीयते इति-अध्यायः । उपेत्याधीयतेऽस्मात् इत्युपाध्यायः । उपाध्यायी । उपाध्याया । वह्वादित्वाद्वा ङी ।

१०५२ ॥ इणोऽभ्रेषे । २ । ३ । ३३ । णिपूर्वादिणो धोरभ्रेषे विषयेऽर्थे वर्तमानादकर्त्तरि घञ् भवति । भ्रेषः स्वरूपाच्चलनं । एषोऽत्र न्यायः । एतदत्र साधुरित्यर्थः । भ्रेष-न्यय गतः पापः । विशेष्यलिंगवचनाविव विशेषणानां ।

१०५३ ॥ य्वृग्रह्वृद्दगम्वश्रणोऽच् । २ । ३ । ५४ । इ उ ऋ इत्येतदंतेभ्यो ग्रह् वृ दृ गम् वश् रण् इत्येतेभ्यश्च धुभ्यो भावेऽकर्त्तरि अच् त्यो भवति, घञोपऽवादः । इ-चयः । जयः । क्षयः । क्रयः । उ-नवः । स्तवः । पवः । लवः । ऋ-तरः । धरः । ग्रहादि-ग्रहः । वरः । आदरः । गमः । वशः । रणः ।

१०५४ ॥ स्थादिभ्यः कः । २ । ३ । ७० । स्थाप्रभृतिभ्यो धुभ्यो भावेऽकर्त्तरि कस्त्यो भवति । प्रतिष्ठतेऽस्मिन्-इति प्रस्थः । संतिष्ठतेऽस्यामिति संस्था । व्यवतिष्ठंतेऽनयेति व्यवस्था । प्रस्नांत्यस्मिन्निति प्रस्नः । प्रपिबंत्यस्मिन् इति प्रपा । विध्यतेऽनेनेति विधः । "व्यशिव्यधि-" इत्यादिना यण इक् । आविध्यतेऽस्मिन्निति-आविधः । विहन्यतेऽस्मिन्ननेन वा विघ्नः । आयुध्यतेऽनेनेति-आयुधः ।

१०५५ ॥ ड्वितः क्त्रिः । २ । ३ । ७४ । डुशब्देतो धोर्भावेऽकर्त्तरि क्त्रिस्त्यो भवति । क्त्रयतस्य केवलस्याप्रयोगात् "भावादिमः क्त्रिः" इतीमपर एव प्रयुज्यते । डुपचौञ्—पाकेन निर्वृत्तमित्यस्वपदेन विग्रहः । पक्त्रिमम् । डुवपौञ्—उप्त्रिम । डुयाचृ-याचित्रिमं ।

डुधाञ्-विहित्रिमं । डुकृञ्-कृत्रिमं ।

१०५६ ॥ गौ भोः किः । २ । ३ । ७८ । गौ वाचि घुसञ्ज्ञकात् धोर्भावेऽकर्त्तरि किर्भवति । प्रधानं प्रधीयते इति धेटो धाञो वा-प्रधिः । एवं-विधिः । निधिः । उपाधिः । समाधिः । आदानं आदीयतेऽस्मात्-इति दारूपाणां चतुर्णामन्यतमस्मात् किः । आदिः ।

१०५७ ॥ कर्मण्याधारे । २ । ३ । ७९ । कर्मणि वाचि भोरकर्त्तरि आधारे किर्भवति । जलं धीयतेऽस्मिन्निति जलधिः । शरधिः । इषुधिः । वारिधिः ।

१०५८ ॥ युज्यद्विच्छप्रच्छस्वप्रक्षो नङ् । २ । ३ । ७६ । युज् यत् विच्छ् प्रच्छ् स्वप् इत्येतेभ्यो भावेऽकर्तरि नङ् भवति । युजन—युग्ज । यत्नः । विश्नः । प्रश्नः । स्वप्नः । रक्ष्णः । विच्छेरनेवर्थं ङित्करणं ।

१०५९ ॥ याच्ञा । २ । ३ । ७७ । याच्ञेति स्त्रियां भावेऽकर्तरि नङ् निपात्यते । याचन—याच्ञा ।

१०६० ॥ स्त्रियां क्तिः । २ । ३ । ८० । स्त्रीलिंगे भावेऽकर्तरि वर्तमानाद्धोः क्तिस्त्यो भवति । घञादेरपवाद. । दृश्-दृष्टि । सृज्—सृष्टिः । चितिः । कृतिः । भ्रांतिः । शांतिः । "ङस्य झल्क्यो: क्ङिति" इति दीत्व । कीर्णिः ।

१०६१ ॥ शीण्विन्निषन्निपद्सुञ्समजः । २ । ३ । ८९ । शीप्रभृतिभ्योऽकर्त्तरि स्त्रियां खौ क्यप् भवति । शेरतेऽस्यामिति शय्या । यंत्यस्यामनयेति वा इत्या । विदंत्यस्यां तया वा कर्मकामौ इति विद्या । निषदंत्यस्यां निषद्या । निपद्यंतेऽस्यां निपद्या । मन्यतेऽनया मन्या । सुनोत्यस्यां सुत्या । समजंत्यस्यां समज्या । संशीतिः ।

समितिः । वित्तिः । मतिः । सुतिः । इत्यादि बहुलवचनात् सिद्धं ।

१०६२ ॥ संपदादिभ्यः क्विप्क्तिः । २ । ३ । ९१ । संपदादिभ्यो धुभ्यो भावेऽकर्तरि स्त्रियां क्विब्भवति क्तिश्च । संपत् । संपत्तिः । विपत् । विपत्तिः । आपत् । आपत्तिः । परिषत् । परिषत्तिः । आशीः ।

१०६३ ॥ ण्यास्विद्श्रंथिघट्टिवंदोऽनः । २ । ३ । ९४ । णि आस् विद् श्रथि घट्टि वंद इत्येतेभ्यः स्त्रियां भावेऽकर्तरि अनस्त्यो भवति । णि इति णिङ्णिचोः सामान्यग्रहणं । भावना । कामना । कारणा । हारणा । योजना । लक्षणा । आसना । वेदना । श्रंथना । घट्टना । वंदना ।

१०६४ ॥ त्यात् । २ । ३ । ९९ । त्यांतेभ्यो धुभ्यो भावेऽकर्तरि स्त्रियामत्यो भवति । कित रोगापनयने ।

१०६५ ॥ किद्गुप्तिजः सन् भिषज्यादिनिंदाक्षमे । २ । १ । ३ । किद् गुप् तिज् इत्येतेभ्यो यथासंख्यं भिषज्यादौ निंदायां क्षमायां चार्थे वर्तमानेभ्यः सन् इत्ययं त्यो भवति स्वार्थे । चिकित्सा । गुपू रक्षणे । "गुपूधूव्विच्छपन्पणेरायः" इत्यायः । गोपाया । चिकीर्षा । पुत्रीया । पुत्रकाम्या । लोलूया । कंडूया । अटाव्या ।

१०६६ ॥ सरोर्हलः । २ । ३ । १०० । सह रुणा वर्तमानात् हलंताद्धोः भावेऽकर्तरि स्त्रियामत्यो भवति । कुडिञ् दाहे । उपदेशावस्थायामेव " इदिद्धोर्नुम् " इति नुम् । कुंडा । हुडिञ् संपाते । हुंडा । शिक्षा । भिक्षा । ईहा । ऊहा ।

१०६७ ॥ षिद्भिदादिभ्योऽङ् । २ । ३ । १०१ । षिद्भ्यो भिदादिभ्यश्च भावेऽकर्तरि स्त्रियां अङ्त्यो भवति। जृष्—।

१०६८ ॥ दृशुरेप् ५ । २ । १४३ । दृशेः ऋवर्णांतानां च गूनामाङि परतः एप् भवति । इत्येप् । रतत्व । टाप् । जरा । त्रपूष्—त्रपा । क्षिप्—अयादेशः । क्षया । क्षमूष्—क्षमा । घटादयःषितः । घटैष्—घटा । व्यथैष्—व्यथा । प्रथैषि—प्रथा । भिदा विदारणे । भित्तिरन्या । भिदा द्वैधीकरणे । विदा विचारणे । वित्तिरन्या । क्षिपा प्रेरणे । क्षिप्तिः । इत्यादि ।

१०६९ ॥ चिंतिपूजिकाथिकुंबिचर्चः । २ । ३ । १०२ । चिंत्यादिभ्यो भावेऽकर्तरि स्त्रिया अङ्त्यो भवति । चिंत्यादयो हि चुरादिण्यताः । णेः ख । चिंता । पूजा । कथा । कुंबा । चर्चा । भूषि-भिषिस्पृहिलोलिदोलिभ्यश्चेति वक्तव्यं । भूषा । भिषा । स्पृहा । लोला । दोला ।

१०७० ॥ गावातः । २ । ३ । १०३ । आकारांताद्धो-र्भावेऽकर्तरि स्त्रियामङ्त्यो भवति । प्रज्ञायते अस्या–प्रज्ञा । प्रदीयतेऽस्यां प्रदा । प्रधीयतेऽस्या प्रधा । उपधा । "इटि चात्ख" इत्यात्ख । टाप् ।

१०७१ ॥ करणाधारे चानट् । २ । ३ । ११२ । करणे आधारे च भावे च धोरनट् भवति । घञाद्यपवादः । टित्वात् स्त्रियां ङीः । वृश्च्यतेऽनेनेति व्रश्चनः । इध्मना व्रश्चनः इध्मव्रश्चनः । शात्यतेऽनेनेति शातनः । पलाशाना शातनः–पलाशशातनः । लूयतेऽनेनेति लवनः । श्मश्रुकर्तनः । आधारे–शेरतेऽस्मिन् इति–शयनं । आस्यतेस्मिन्निति आसनं । अधिक्रियतेऽस्मिन्निति अधिकरणं । गौर्दुह्यतेऽस्यामिति गोदोहनी । तिलाः पीड्यतेऽस्यामिति तिलपीडनी । सक्तुधाना । नञ्भावे–हसनं । जल्पन । शयन । आसन । वदनं । भोजनं । चंदनानुलेपन ।

१०७२ ॥ पुंखौ घः प्रायः । २ । ३ । ११३ । धोः पुलिंगे खौ करणाधारयोः घस्त्यो भवति प्रायः । क्वचिद्भवति क्वचिन्न भवतीत्यर्थः । घकारः " छादेर्घे " इत्यत्र विशेषणार्थः । करणे-प्रच्छाद्यतेऽनेनेति प्रच्छदः । " छादेर्घे " इत्युक्तः प्रः । उरश्छाद्यतेऽनेनेति उरश्छदः । दंताश्छाद्यतेऽनेनेति दंतच्छदः । प्लवतेऽनेनेति प्लवः । आखन्यतेऽनेनेति आखनः । करः । आधारे-एत्य कुर्वंत्यस्मिन् इति-आकरः । एत्य लुनंत्यस्मिन्निति आलवः । एत्य पुनंत्यस्मिन्-आपवः । पुंखाविति किं ? प्रहरणो दंडः । पुंग्रहण किं ? प्रदानं । प्राय इति किं ? प्रासादनः ।

१०७३ ॥ खनेर्डडरेकेकबकाश्च । २ । ३ । ११५ । खनेर्धोः करणाधारयोः पुंखौ ड डर इक इकबक इत्येते त्या भवंति । चकारात् घश्च । आखन्यतेऽनेनास्मिन् वा-आखः । आखरः । आखनिकः । आखनिकबकः । आखनः ।

१०७४ ॥ घञ् । २ । ३ । ११६ । खनेः करणाधारेषु घञ् भवति । आखानः । पृथग्वचनमुत्तरार्थं ।

१०७५ ॥ तृस्त्रोऽवे । २ । ३ । ११७ । तृ स्तृ इत्येताभ्यां अवशब्दे वाचि करणाधारे पुंखौ घञ् भवति । अवतारः । समवतारः । अवस्तारः ।

१०७६ ॥ हलः । २ । ३ । ११८ । हलंताद्धोः करणाधारयोः पुंखौ घञ् भवति । घापवादः । वेदः । चेष्टः । वेगः । नेगः । लेखः । गंडः । बंधः । संगः । निमार्गः । विमार्गः । अपामार्ग । " घञि प्रायः " इति दीः । आरामः । प्रासादः ।

१०७७ ॥ स्वीषद्दुसि कृच्छ्राकृच्छ्रे खः । २ । ३ ।

१२१ । करणाधारनिवृत्तं । सु ईषत् दुस् इत्येतेषु कृच्छ्राकृच्छ्रवृत्तिषु वाक्षु धोः खो भवति घञाद्यपवादः । कृच्छ्रं दुःखं । अकृच्छ्रं सुखं । यथासंभव विशेषण । सुखेन शय्यते इति सुशयं भवता । ईषच्छयं भवता । दुखेन शय्यते इति दुश्शयं भवता । एवं-सुकरः । दुष्करः । ईषत्करः कटो भवता । सुबोधं काव्यं । ईषद्बोध नाटक । दुर्बोधं व्याकरणं।

१०७८ ॥ कर्तृकर्मणोर्भूकृञ्भ्यां च्वौ । २ । ३ । १२२ ।

स्वीषद्दुस्सु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु वाक्षु कर्तृकर्मणोश्च च्व्यर्थे वर्तमानयोः वाचोर्यथासंख्य भूकृञ्भ्यां खो भवति । सुखेनानाढ्येन आढ्येन भाव्यमिति विग्रहे—खः । "खित्यजे कृति, मुमचः" इति मुम् । स्वाढ्यंभव भवता । ईषदाढ्यंभव भवता । दुराढ्यभवं भवता । सुखेनानाढ्य आढ्यः क्रियते स्वाढ्यकरो जिनदत्तः । ईषदाढ्यकरः । दुराढ्यकरो भवान् ।

१०७९ ॥ आतोऽनः । २ । ३ । १२३ । स्वीषद्दुस्सु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थे वाचि धोराकारांतादनस्त्यो भवति । खापवादः । सुखेन ग्लायते इति सुग्लान । ईषद्ग्लानं । दुर्ग्लान । सुज्ञानं । ईषद्ज्ञान । दुर्ज्ञान तत्त्व ।

१०८० ॥ शास्युधधृषमृषदृशोऽते । २ । ३ । १२४ ।

पूर्वयोगापेक्षयांते दुसि कृच्छ्रार्थे वाचि शास् युध् धृष् मृष् दृश् इत्येतेभ्यो धुभ्योऽनस्त्यो भवति । दुःशासनः । दुर्योधनः । दुर्धर्षणः । दुर्मर्षणः । दुर्दर्शनो राजा ।

१०८१ ॥ निषेधेऽलंखल्वोः क्त्वा । २ । ४ । ४ ।

निषेधवृत्त्योरलंखलु इत्येतयोर्वाचोर्धोः क्त्वात्यो वा भवति । अलं कृत्वा । खलुकृत्वा । अलं बाले रुदित्वा रुदितेन रोदनेन । पक्षे—रोदनं च ।

१०८२ ॥ परकालैककर्तृकात् । २ । ४ । ७ ।
परः कालो यस्याः सा परकाला क्रिया तयैकः कर्ता यस्य स तथा । तस्माद् संबंधिशब्दात् पूर्वकालवाचिनो धोः क्त्वाख्यो भवति वा । स्नात्वा भुङ्क्ते । भुक्त्वा व्रजति । व्रजित्वा करोति । कृत्वा शेते ।

१०८३ ॥ मृड्मृद्गुधकुष्वद्वसःक्त्व । १ । १ । ९९ ।
मृडादीनां क्त्वाख्ये परे किद्वत्कार्यं भवति नान्येषां ।

१०८४ ॥ रुद्विद्मुष्ग्रहस्वप्प्रच्छां सनि च । १ । १ । ९७ । रुदादीनां सनि क्त्वाख्ये किद्वद् भवति । रुदित्वा । विदित्वा । मुषित्वा । गृहीत्वा । सुप्त्वा । पृष्ट्वा ।

१०८५ ॥ नोङ्स्थफवंचिलुंच्यृतितृष्मृष्कृशः क्त्वश्च । १ । १ । ११० । नकारोङस्थकारफकारांतस्य धोर्वंचि लुंचि ऋति तृषि मृषि कृश इत्येतेषां किद्वद् कार्यं वा भवति क्त्व परे । श्रथित्वा, श्रंथित्वा । गुफित्वा, गुंफित्वा । वचित्वा । वंचित्वा । लुचित्वा । लुंचित्वा । ऋतित्वा । अर्त्तित्वा । तृषित्वा । तर्षित्वा । मृषित्वा । मर्षित्वा । कृशित्वा, कर्शित्वा ।

१०८६ ॥ व्युङोऽवो हलः सनूक्त्वोः । १ । १ । १११ ।
उकारोङो धोरिकारोङश्चावकारांतस्य हलादेस्सेटि सनि क्त्वाख्ये च किद्वद् भवति वा । द्युतित्वा, द्योतित्वा । लिखित्वा, लेखित्वा ।

१०८७ ॥ नशजोर्वा । ४ । ४ । ३३ । नशो जकारस्य च गोरुङो नकारस्य खं वा भवति क्त्वाख्ये परे । नष्ट्वा । नंष्ट्वा । भक्त्वा, भंक्त्वा ।

१०८८ ॥ वोदितः । ५ । १ । ११० । उदितो धोः परस्य क्त्वाख्यस्य वा इट् भवति । देवित्वा । वर्त्तित्वा । ध्वंसित्वा ।

पक्षे-ऊठादिः। द्यूत्वा। वृत्वा। ध्वस्त्वा। "दोसोमास्थां ति कितीदू" इतीत्व। सित्वा। मित्वा। दो ददूभोः इति ददादेशः। दत्त्वा। "धाञो हिः" हित्वा।

१०८९ ॥ हाकः क्त्वि। ५। २। १६२। हाको हिरादेशो भवति क्त्वात्ये। हित्वा राज्य। "त्कित्प्येऽदो जग्धिः" इति जग्ध्वा।

१०९० ॥ प्यस्तिवाक्से क्त्वः। ५। १। ३१। तिसे वाक्से क्त्वात्यस्य प्यादेशो भवति। प्रस्तुत्य। प्रकृत्य। अधिकृत्य। उच्चैः कृत्याचष्टे। नानाकृत्य गतः। तिवाक्से इति किं? अकृत्वा। परमकृत्वा।

१०९१ ॥ प्ये। ४।४।४०। हनादीनां प्ये परे खं भवति। प्रहत्य। प्रमत्य। प्रवत्य। प्रतत्य।

१०९२ ॥ वा मः। ४। ४। ४१। मकारांतानां हनादीनां प्ये परे खं भवति वा। नियत्य, नियम्य। विरत्य, विरम्य। आगत्य, आगम्य।

१०९३ ॥ प्ये च। ४। ३। २०। दीङो नित्यमात्वं भवति प्ये एप्विषये च। उपदाय। अवदाय। उपदाता।

१०९४ ॥ मिञ्मीञोरखाचि। ४। ३। ५०। मिञ् मीञ् इत्येतयोरात्व भवति प्ये खाज्वर्जिते एव्विषये च। निमाय गतः। प्रमाय गतः।

१०९५ ॥ वा लीङ्लिनात्योः। ४। ३। ५१। लिङ्लिनात्योः आत्वं भवति वा प्ये खाज्वर्जिते एव्विषये च। विलाय, विलीय।

१०९६। णेः। ४। ४। ५७। णेः खं भवत्यगे। प्रकार्य। उत्तार्य। उपभोज्य। अनुभाव्य। अध्याप्य। प्रस्थाप्य। प्रतिपाद्य।

१०९७ ॥ ण्येऽय् घिपूर्वात् । ४ । ४ । ६० । घिपूर्वात् वर्णात् परस्य णेरयादेशो भवति ण्ये परतः । प्रविभिदय्य । प्रचिच्छिदय्य । प्रशमय्य । प्रतमय्य । प्रकथय्य । प्रगणय्य गतः ।

१०९८ ॥ पूर्वाग्रेप्रथमाभीक्ष्ण्ये खमुञ् । २ । ४ । ८ । पूर्व अग्र प्रथम इत्येतेषु वाक्षु आभीक्ष्ण्ये च क्त्वर्थोपाधौ गम्यमाने परकालैककर्तृकाद्धोः खमुञ् भवति । पूर्वभोज । पूर्वं भुक्त्वा । अग्रे भोजं । अग्रेभुक्त्वा । प्रथमभोजं । प्रथमं भुक्त्वा व्रजति । आभीक्ष्ण्ये-

१०९९ ॥ प्राग्भृशाभीक्ष्ण्याविच्छेदे । ५ । ३ । ३ । क्रियायाः साकल्यमवयवक्रियाणा वा कात्स्न्र्यं भृशार्थः । पुनः पुनरावृत्तिराभीक्ष्ण्य । सातत्यमविच्छेदः । एतेषु यत्पर वाक्यं वा वर्तते तस्य प्रागातिखाझकादेः सर्वस्य द्वे रूपे भवतः । भोजंभोज । भुक्त्वा भुक्त्वा व्रजति । पायं पायं । पीत्वा पीत्वा व्रजति ।

ईक्षमीक्षं तदा बाले रोधं रोधं च मामनु ।
आयमायं निवृत्ता या जीवेदेकाकिनी कथं ॥

११०० ॥ कर्मण्याक्रोशे । २ । ४ । ११ । कर्मणि वाचि करोतेरेककर्तृकात् खमुञ् भवति आक्रोशे गम्यमाने । चोरकारं, चोरं कृत्वा क्रोशति । चौरोऽसीत्याक्रोशतीत्यर्थः ।

११०१ ॥ समर्थास्त्यर्थशकधृषज्ञाग्लाघटरभलभक्रमसहार्हे तुम् । २ । ४ । ४७ । समर्थार्थेषु अस्त्यर्थेषु शकादिषु च वाक्षु धोस्तुम् भवति । समर्थो भोक्तुं । पर्याप्तो भोक्तुं । अस्ति भोक्तुं । भवति भोक्तुं । शक्नोति भोक्तु । धृष्णाति भोक्तुं । जानाति भोक्तुं । ग्लायति भोक्तुं । घटते भोक्तु । आरभते भोक्तु । आलभते भोक्तुं । प्रक्रमते भोक्तुं । सहते भोक्तुं । अर्हति भोक्तुं ।

११०२ ॥ कृत् कर्तर्यञ्झि: । २ । ४ । ४८ । झिवर्जिता: कृत: कर्तरि भवति । कारक: । कर्त्ता । कुम्भकार: । अञ्झिरिति किं ? कर्तुं व्रजति । कर्तुमिच्छति । कारंकारं व्रजति । अनिर्दिष्टार्थास्तुमादय: स्वार्थे भावे भवति ।

११०३ ॥ जनभूगो यो वा । २ । ४ । ५१ । जन् भू-गा इत्येतेभ्यो यस्त्यो वा कर्तरि भवति । जन्यो देवदत्त: । जन्यं देवदत्तेन । भव्यो देवदत्त: । भव्य देवदत्तेन । गेयो देवदत्त: गाथाना । गेया गाथा देवदत्तेन ।

११०४ ॥ श्लिष्शीङ्स्थास्वस्जनरुहजॄषारंभात् क्त: । २ । ४ । ५४ । श्लिषादिभ्यो धुभ्य आरभार्थेभ्यश्च य: क्त: स कर्तरि वा भवति । आश्लिष्टो भवान् कन्यां । आश्लिष्टा कन्या भवता । शीङ्—आतिशयितं गुरु । अतिशयितो गुरुर्भवता । स्था—उपस्थितो गुरु भवान् । उपस्थितो गुरुर्भवता । आस्—उपासितो गुरु भवान् । उपासितो गुरुर्भवता । वस्–अनूषितो गुरु भवान् । अनूषितो गुरुर्भवता । जन्—अनुजात: कन्या भवान् । अनुजाता कन्या भवता । रुह्—आरूढो वृक्ष भवान् । आरूढो वृक्षो भवता । जॄष्—अनुजीर्णो वृषली भवान् । अनुजीर्णा वृषली भवता । आरभ —प्रकृतं कट भवान् । प्रकृत: कटो भवता । प्रकृतं भवता ।

११०५ ॥ तयोर्व्यक्तखार्थ: । २ । ४ । ५८ । तयो: कर्मभावयो: व्यक्तखार्था भवति । कर्तव्य: कट: । कार्य: कट: । कृत: कट: । सुकर: । सुज्ञान तत्त्व भवता । भावे—शयितव्य । शयित । सुशयं । सुग्लान भवता । सकर्मकात् कर्मणि अकर्मकात् भावे यथा स्युरेते इति व्यवस्थार्थस्तयोरिति । व्यानड्

बहुलमिति बहुलवचनात् अन्यत्रापि ण्यानटो भवंति। ज्ञानमावृणोति आव्रियतेऽनेनेति वा ज्ञानावरणीयं। एव-दर्शनावरणीयं। वेदनीयं। मोहनीयं कर्म। स्नानीयं चूर्णं। दीयतेऽस्मादिति दानीयोऽतिथिः। निरदंति तादिति निरदनः। राज्ञा भुज्यते राजभोजनाः शाल्यः। संप्रदीयतेऽस्मा इति संप्रदानं। अपादीयतेस्मादिति-अपादानं। अत एवान्येऽपि कृतोऽन्यत्रापि भवंति। पादाभ्यां ह्रियते इति पादहारकः। गलेन चुप्यते गलचोपकः। अत्र कर्मणि ण्वुः। चरोऽडुक्तः। मनसि हृञोऽपि। मनोहरतीति मनोहारी।

इति प्रक्रियावतारे कृद्विधिः षष्ठः समाप्तः।

समाप्तेयं प्रक्रिया।

सत्संधिं दधते समासमभितः ख्यातार्थनामोन्नतं
निर्ज्ञातं बहुतद्धितं क्रममिहाख्यातं यशःशालिनां।
सैषा श्रीगुणनंदितानितवपुः शब्दार्णवं निर्णयं
नावत्याश्रयतां विविक्षुमनसां साक्षात् स्वयं प्रक्रिया॥१॥

दुरितमदेभनिशुंभत्कुभस्थलभेदनक्षमोऽग्रनखैः।
राजत्मृगाधिराजो **गुणनंदी** भुवि चिर जीयात्॥२॥

सन्मार्गे सकलसुखप्रियकरे संज्ञापिते सद्वने
प्राग्वासस्सुचरित्रवानमलकः कांतो विवेकी प्रियः।
सोयं यः श्रुतकीर्तिदेवयतिपो भट्टारकोंतस्सको,
रंरम्यान्मम मानसे कविपतिः सद्राजहंसश्चिरं॥३॥